

Ali Birinci
Tarih Yolunda

Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâlî

TARİH YOLUNDA
Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli
Ali Birinci

Dergâh Yayınları : 219
Tarih serisi : 19

Tarih Yolunda' nin yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.

Ali Birinci

TARİH YOLUNDA
Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli

Selçuklu Tarihi'nin büyük üstâdı, Türk'ün kıymetli
evlâdı *Prof. Dr. Osman Turan*'ın (1914-1978)
aramızdan ayrılmayan aziz hâtırasına,
Hak'tan rahmet ve mağfiret
niyazıyla..

DERGÂH YAYINLARI

Peykhane Cad. G. Cami Sok. Nu: 57/1
34490 Çemberlitaş /İstanbul
Tel: (212) 516 12 62-516 00 47 Fax: 516 19 21

BİRİNCİ BASKI : EYLÜL 2001

ISBN: 975-6611-03-0

***Tarih Yolunda, A Ajans tesislerinde hazırlanmış, Özener Matbaası'nda basılmış,
Güven Ciltevi tarafından ciltlenmiştir.***

ÖNSÖZ

Tarih Yolunda ismiyle kitap hâlinde topladığımız yazılarımız, gerçekten de, tarihçilik yolunda geçen senelerimizin ve harcadığımız mesainin küçük işaret ve delillerinden ibarettir. Yazıların ilk dikkati çeken tarafı şimdiye kadar hiç dikkati çekmeyen veya mesele olarak bile görülmeyen mevzulara dair olmasıdır. Bu bakımdan çok hususî bir tarihçilik telâkkisinin, daha doğrusu heyecanının ve zevkinin tezahürü olarak seçilen küçük ve çok kenarda mevzulara tahsis edilmiş yazıların çokluğu ilk bakışta dikkati çekebilir. Meselâ ilk dinî kitap olarak basıldığı söylenip geçilen *Birgivî Risâlesi* hakkındaki yazı ile matbuat yasakları hakkındaki bütün yazılar ve “Türk siyasî düşüncesinde İngilizperestlik” yazısı örnek olarak gösterilebilir.

Tarih usûlü hakkındaki yazılarımız ise bu meseleye olan alâkamızın şahitleri olarak görülebilir. Bu mesele hakkında daha çok araştırma yapılması gereği bugün de ortadadır. Hemen bu gibi küçük görülebilecek mevzu ve mevhumlar hakkındaki, mümkün olduğu kadar tafsîlatlı ve teferruatlı, yazıları başkalarının mikro tarihçilik diye de isimlendirdiği hücre tarihçiliğinin birer örneği olarak telife çalıştığımızı ifade etmemiz gerekiyor. Tarihte sağlam umumî yorumlara mesned ve delil olabilecek bu gibi araştırmaların daha çok yapılması zarureti ortadadır. Bu bakımdan şahsiyetler, mevhumlar ve vak’alara dair araştırmaların artması ve çeşitlilik kazanması tarihçilik için hem bir seviyenin delili ve hem de varlık ve ge-

lişme şartıdır.

Kitaptaki yorumlarda tek hedef ve heyecan tarihî gerçeklere ulaşma arzusu olmuştur. “Ben ne Mesihî ve Mesihâ-demim/Zevki hakikâtte arar âdemim” diyen Muallim Naci gibi gerçeğe ulaşma zevkinden başka bir şeye talip olunmamıştır. Bu itibarla her bilgi ve yorum için me haz gösterilmeye çalışılmıştır. Bu arada me hazların aslî nüshalarına müracaata ve mümkün olduğu kadar bâkir olanlarına atıfta bulunmaya bilhassa dikkat edilmiştir.

Kitap hâlinde basılırken yazıların bir kısmı tâdil ve ikmâl edilmiş, sonradan elde edilen bilgiler de metne katılmıştır. Bu bakımdan bâzılarının ilk muhtevâsından hayli uzaklaştığına dikkati çekmek zorundayız.

Kitabımızın “Matbuat Yasakları” bölümünde bulunan yazıların, Türkiye’de Amerikan Araştırmaları Derneği tarafından desteklendiğini de bu meyanda ifade etmeliyim. Ayrıca kıymetli dostum ve meslektaşım İsmail Kara’nın tavsiye ve teşviklerinin bu kitabın doğmasında ve basılmasında büyük payı olmuştur. Dergâh Yayınları sahibi Dr. Ezel Erverdi’nin basma teklifi ise kitabın varlık sebebini teşkil etmektedir. Her ikisine de müteşekkirim. Tashihiyle ilgilenen Ömer Hakan Özalp ile Gülşah Gökçeoğlu’na, indeksle boğuşan Aslı Erverdi’ye ve dizgi-mizanpajında emekleri geçen Sermin Alipaşa’ya da teşekkür borçluyum.

Kitapta görülebilecek hatâların ve yanlışların mesuliyetinin ise bize ait olduğu açıktır. Tek tesellimiz bunları istikbâlde azaltabileceğimiz yolunda taşıdığımız ümittir.

Gayret kultan, yardım Hak’tandır.

Anıttepe, 15 Nisan 1999

ALİ BİRİNCİ

İçindekiler

Önsöz/ 5

I. BÖLÜM: TARİH USÛLÜ HAKKINDA/ 9

1. Hâtırat türünden eserlerin Türk folkloru araştırmalarındaki yeri/ 11
2. Hâtırat türünden kaynakların tarih araştırmalarındaki yeri ve değeri/ 18
3. Tarih kaynaklarının neşrine dair örnekler ve düşünceler/ 28
4. Tarih usûlü bakımından *Küçük Ağuş*/ 37

II. BÖLÜM: MEŞRUTİYET DEVRİ/ 43

1. İttihat ve Terakki Cemiyeti kuruluşu ve ilk nizamnâmesi/ 45; Ek: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizamnâmesi/ 54
2. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet sonrasındaki ilk nizamnâmesi/ 63; Ek: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizamnâme-i Umumîsi/ 67
3. İttihat ve Terakki'nin ilk risâlesi: *Vatan Tehlikede!*/ 100; Ek: *Vatan Tehlikede!* 104
4. Türk siyasî düşüncesinde İngilizperestlik/ 117; Ek. I: Wilson Prensipleri/ 130
5. Siyasîleşmenin ilk devresi (1908-1913)/ 131
6. Rıza Tefvîk'in II. Meşrutiyet devrinde bir konferansı/ 153; Ek: *Konferans*/ 156
7. II. Meşrutiyet'te işsizlerin kurduğu Çalışkan Kardeşler Cemiyeti/ 160

III. BÖLÜM: MATBUAT HAYATI/ 167

1. Trabzon'da matbuat ve neşriyat hayatı (1865-1928)/ 169; Ek: Trabzon'da basılan kitapların ve diğer neşriyatın kronolojik cedveli/ 178
2. *Birgivi Risâlesi*: İlk dinî kitap niçin ve nasıl basıldı?/ 193
3. *Âsım Tarihi*'nin matbuat âlemini teşrifi/ 197
4. Bâbüâlî'nin tarih mecmuaları (1943-1965)/ 201

IV. BÖLÜM: MATBUAT YASAKLARI/ 225

1. II. Meşrutiyet'te resim yasakları/ 227; Ekler/ 232
2. Katip Çelebi'nin *Mizanü'l-hakk*'ı yasaklanmış mıydı?/ 235

İÇİNDEKİLER

3. Müstear çıkmazında bir kitap: *Turun/* 240
 4. Her devirde yasaklanan bir risâle: *Şeyh Ahînet'in Vasiyetnâmesi/* 246
 5. XIX. asırda bir Kadızâde: Ofîu Hoca Mehmed Emin Efendi ve yasaklanan *Duhan Reddiyyesi/* 258
 6. Bir kaderi değiştiren kitap: Selim Sabit Efendi ve eseri: *Muhtasar Tarih-i Osmanî/* 268
 7. Müstehcenlik tartışmaları tarihinde *Bir Zınbağın Hikâyesi/* 277
- İndeks/** 289

I. BÖLÜM

TARİH USÛLÜ HAKKINDA

HÂTIRAT TÜRÜNDEN ESERLERİN TÜRK FOLKLORU ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ

Türk folkloru araştırmalarında hâtırat türünden eserlerin ehemmiyetiyle mütenasip bir alâka görmemiş oldukları kanaatini taşıyoruz. Ancak bu husus diğer ilim dalları ve bilhassa tarih için de söz konusudur. İzahımızı bir adım daha ileri götürürsek bu türe giren eserlerin, hele gazete ve mecmua sayfeleri arasında kalmış bulunanların, kullanılabilir ve güvenilabilir bir bibliyografyasına da sahip değiliz.

Bilhassa son bir asırlık tarihimizin vazgeçilmez kaynaklarından olan hâtıratlar folklor bakımından da hususî bir alâkayı gerektirecek derecede mühim bilgiler ihtiva etmektedirler. Ancak bu hususta hepsini aynı gözle görmek, hepsinin istisnasız bir şekilde kaynak olabileceğini söylemek de pek mümkün görünmemektedir.

Burada hâtıratların muhtevaları hakkında bazı hükümler yürütmek gerekir. Herşeyden önce siyasî mevkii yüksek kişilerin, siyasî düşüncelerle ve kendilerini müdafaa veya yüceltme niyetiyle yazdıkları hâtıratlarda folklorla dair bulunan bilgilerin nisbeti hayli düşük olmaktadır ki bunun en dikkate değer örnekleri Sadrâzam Kâmil ve Said Paşa'ların yazdıklarıdır. Bu gibilerde mevzumuz bakımından ihmâl edilebilecek kadar az bilgi bulunmaktadır.

Bunun tersi ise siyasî bakımdan dikkate değer bir mevkii ve şöhreti olmayanların yazdıkları hâtıratlarda mevzumuz bakımından daha çok ve mânâlı bilgiler bulunabilmesidir. Bunların daha mütevazi bir heyecanla ve hevesle yazıldıkları söylenebilir. Günlük ha-

yatın izlerini daha çok taşırlar ve bu gibi eserler fazla bir dikkati çekmeden zamanımıza kadar gelmişlerdir. .

Bu kaynaklarda bulunabilen bilgilerin yazarın mesleği ile sıkı bir ilişkisi olduğunu görüyoruz. Öğretim mesleğinde çalışanların kaleme aldıkları hâtıratlarda bilhassa öğretimle alâkalı bilgiler bulunması tabiidir. Bundan başka mahpuslar tarafından yazılanlar ise mahpushanelerdeki hayat, yâni mahpushane folkloru bakımından kıymetli bilgiler ihtiva edcrler. Diğer taraftan idarî vazifelerle değişik yerlerde vazife görenlerin yazdıklarında farklı ve dolayısıyla da renkli, yâni aynı mevzularda daha değişik ve zengin bilgiler bulunabilir.¹

Bize kalırsa bu hususta yapılacak en zahmetli, fakat verimli ve gerçekçi çalışma herhangi bir fark gözetmeksizin hâtırat türünden bütün eserleri taramak olmalıdır.

Bir örnekleme ile bu türün eserlerinden ilk bakışta dikkatimizi çeken bazı parçaları dikkate arz etmek yerinde olacaktır kanaatindeyiz.

Çok bilinen mahalle mektebine başlama merasimini ihmâl ederek, zannedildiğinin aksine, genç yaşlarda tarikatlara nasıl girildiğini anlatan bazı parçalar nakletmek istiyorum. Şakir Sabri Yener, 1911 yılında Antep'te tarikata nasıl girdiğini şöyle anlatmaktadır:

“Antep’te intisap edecek bir Nakşî halifesi yoktu. Bir gün geldi bu imkân hasil oldu. O zamanın çok ünlü bilgin ve mutasavvufu olan ve İstanbul’da oturan Peygamber sülâlesine mensup Seyit Ahmet Hüsamettin Efendi adındaki mürşit, Antep’e gönderdiği bir yakını ile Saatçi Gacı Abdi Efendi’yi Antep’te halife tayin etti ve Antep’te Nakşî tarikatını yaymaya yetkili kıldı. Ben o zaman Darü’l-Muallimin ikinci sınıfında öğrenci idim. Bu imkândan faydalandım. Okul arkadaşım Derviş oğlu Sait (Toprak) ve Ali Diler’in ağabeyisi Hanefî (Diler) ile birlikte 5 Temmuz 1327 (1911) günü

1) Kastamonu'da gece cenaze gömme âdeti hakkında bkz: Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Hânıraları: I*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1944, s. 62-63.

gittik. Antep'in Kozluca semtindeki Morcali mescidinde bu hali-feye bi'at ettik. Halife bize tarikatın erkânını, adabını, her namaz-dan sonra okunacak duaları öğretti. Biz de uygulamaya başladık.”²

Diğer taraftan bir başka hâtıratla biraz daha sonraki senelerde İzmir'deki tekkeler ve dinî yaşayış oldukça tafsîlâtı bir şekilde anlatıldıktan sonra netice olarak dikkate değer bir tespitle bulunul-maktadır:³

“Velhasıl o günün genci, çağı gelince muhakkak bu çeşit tarikat-ların birine girmek zorunda idi. Zira her tekke devamlısı yetiş-mekte olan gençleri kendi tarikatlarına dahil etmekte âdeta birbir-leriyle mücadele halindeydiler.”

Aynı şekilde Sivas'ın Gürün kazasında, yine aynı yıllarda, bir Kadirî tekkesindeki merasimler hakkında da bilgi edinebilmek mümkün olmaktadır.⁴

Anadolu'daki hanedan odaları hakkında verilen bilgiler de dikkate değer görünmektedir:⁵

“Çocukluğumda Çorum'daki hanedan odalarının son devrine ben yetişdim. Sekiz yaşımdan on bir yaşma değin kış geceleri babam-la birlikte bunlardan kimisine sık sık gittiğimiz için, odaların o za-man dikkatimi çeken özellikleri, belleğimde canlı tablolar gibi iyice yer etti... Benim gördüğüm hanedan odaları aşağı yukarı hep birbirine benziyordu: Evin selâmlık bölümünde büyücek bir oda-nın bütün duvarları boyunca, kerevetler, yani her yanda kilim ve-ya halılarla kaplı boydan boya sedirler vardı. Bu sedirlerin üstün-de yan yana dizilmiş minderler, tiftik pöstekiler ve arkasında da duvar boyunca -bugün bile Anadolu evlerinin birçoğunda kullanı-lan- içleri, sıkıştırılmış kuru ot dolu ve üstleri -ağanın zenginlik derecesine göre- kilim, halı, şal veya şayakla kaplı uzun ve sert yastıklar bulunurdu. Kimi odalarda yastıkların üstüne ayrıca, alt

2 *İncilipınar*, Işık Matbaası, Gaziantep, 1962, s. 45-46.

3 Naci Gündem, *Günler Boyunca*, İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir, 1955, s. 195.

4 Muhittin Ülker, *Benim Hayatım*, Ankara, 1978, s. 33-34.

5 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Anıların İzinde*, Remzi Kitabevi, İstanbul, C. 1, 1977, s. 48 vd.

uçları dantelli beyaz örtüler örtülmüş olurdu. Odalardan bazısının duvarlarında, kapakları oymalı meşe tahtasından yapılmış küçük gömme dolaplar, bunların iki yanında da ufacık tahta raflar bulunurdu. Odanın tabanı temiz kilimlerle kaplanırdı. Büyüklü küçük-lü halılarla kaplı olanları da vardı. Bu nedenle konuklar ayakka-bılarını, kırmızı tuğla döşeli holde çıkarır ve odaya çorapla girer-lerdi. Babam gibi, fotinin (botun) üstüne ayrıca bir dış lastik gi-yenler yalnız bu dış lastiği çıkarırlardı. Ortada kocaman bir piriç mangal dururdu. İçi kor halinde ateş dolu olan bu mangal koca odayı ısıtırdı. Kimi odalara sonraları saçtan odun sobası kurul-muş, mangal sadece süs olarak kalmıştı. Tavanın tam orta yerin-de beyaz fanuslu veya ortası delik geniş beyaz abajurlu büyük bir petrol lâmbası asılı dururdu. Lâmba şişesinin boru kısmı abajurun ortasındaki delikten yukarı çıkar, alttan görünmezdi. Kimi büyük odalarda, gömme dolapların yanındaki küçük raflara ayrıca porta-tif gaz lâmbaları da konulurdu. “Lüks lâmbası” denilen pompalı, madenî fitilli ve parlak ışıklı lâmbalar çıkınca ortadaki lâmba ile abajurunu tutan basit demir avizenin alt yanına bir çengelle bu lüks lâmbaları asılmaya başladı. Odanın, önlerinde sedir bulun-mayan, kapı yanı duvarlarında, yan yana dizilmiş hasır sandalye-ler olurdu. Sedirlerde oturacak yer kalmadığı zamanlar, misafir-lerden bir kısmı bu iskemlelerde yer alırdı. Yaşlı ve saygıdeğer misafir geldiği vakit, herkes sedirde oturduğu yerden aşağı tarafa doğru kayarak, ona baş taraflarda yer açarlardı. Odada konuşulan-ları ziyaretten çıkınca, yolda veya evde babama anlatmak zorun-da olduğumdan, hiçbir konuyu kaçırmamaya çalışır, her sözü can kulağıyla dinlerdim. Odaların iç görünüşleri gibi, genellikle, sohbet konuları da birbirine benzerdi. Kimisini ezberlemiştim bi-le: O yılın tahıl ürünü ve meyve durumu; hayvan ürünleri, saman ve ot durumu; kırağı, yağmur, sel gibi doğa âfetlerinin verdiği za-rarlar, soğukların erken veya geç başlaması, hemen her söyleyişe başlangıç olurdu. Çünkü tarımcı Anadolu illerine özgü ortak so-runlardı bunlar. Ardından insan ve toplum sorunlarına geçilir, köydeki ortakçıların namusluluğundan veya namussuzluğundan, insanların gittikçe ahlaksızlaştığından, pahalılığın arttığından söz

açılırdı. Kimi konuklar bu konularda kendi başlarından geçen olayları anlatırlardı. Sonra sıra “muharebe” bahsine gelir, Balkan Savaşı’ndaki bozgunun nedenini herkes kendine göre anlatmaya çalışır ve içinde bulunulan “Harb-i Umumi”de ise (yani I. Dünya Savaşı’nda) “Almanlar dünyanın en kuvvetli ve en ileri milleti” olduğundan, onların “fenni” (yani tekniği) ile, Osmanlıların “cesaret ve imanı” birleşince, bunun önünde hiç bir kuvvetin duramayacağı söylenirdi. Yalnız babam: “İnşallah öyle olur; fakat ben İngilizlerden korkarım, çünkü denizlere hakim bulunuyorlar” derdi. Meclisteki aşırı “Almancı”lar: “Göreceksiniz Hoca Efendi, Almanlar onun da çaresini bulacaklar” der ve o zaman babam susardı. Konuşulacak şey kalmazsa bazen ev sahibi ağa veya ziyaretçilerinden biri babama dönerek: “Eee Hoca, tatlı taraflarından biraz da siz anlatın bakalım” derler, babam da tarih ve coğrafyadan, meselâ İstanbul’un fethinden, Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*’nden veya kutup seyahatlerinden söz açar, mecliste bulunanlar da onu hayranlıkla dinlerdi.”

Halk hikâyelerinin bir çocuk ruhunda uyandırdığı akisler şu sahifelerden daha güzel nasıl anlatılabilir:⁶

“Ne Battal Gazi, ne de Ebumüslim el-Horasanî benim kahramanların arasında idi. Daha fazla hayatlarının yarattığı göz kamaştıran sahneler ve olaylar muhayyilemi kamçılamıştı. Ruhumun kahramanı Hazreti Ali idi. Ahmet Ağa onun harplerine ait bana bir çok hikâyeler okumuştı. Gerçi Hazreti Ali’nin hayatı harplerle dolu idi, fakat onları okurken hiç bir defa acaba o devirde çocuklar ve halk ne duyardı diye düşünmedim. Aksine, bana Hazreti Ali’nin başta olduğu savaşlarda ve yerde herkes kendini güven içinde duyar gibi gelirdi. Bilhassa Hazreti Ali’nin insanları yiyen ejderhaları öldürmesi çok hoşuma giderdi. Hazreti Ali sadece savaş meydanı kahramanının karşısına çıkmadığı ilkel ve kollektif kafalardaki korku sembolünü yok eden manevî güç belirtiyordu. Ulusların kafasındaki ve halkın ruhundaki yerleri sürekli olan kahramanların arasında garip bir benzeyiş vardır. Siegfried, St.

6 Halide Edib-Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1973. s. 80-81.

George'lar gibi tarih alanında kişisel şan ve şöhretin değil, insanların manevî güven, huzur, sükun ve rahatını elde etmek için kararlılık ve korkuya karşı gelmiş simalardır. Bütün kahramanlığına, büyük savaşlardaki başarısına rağmen, Hazreti Ali siyasi bakımdan hiç de başarı sağlamış bir kişi değildir. Her düşman onun kalbinin asaletinden, faziletinden yararlanırdı. Nihayet, düşmanlarına karşı mert ve insanî davranan, zayıfları koruyan biri olarak tarihe geçti. Napolyonlar, İskenderler sadece yazıda, Hazreti Ali ve Hazreti Ömer gibiler insanların kalbinde ve kafasında ideal bir örnek olarak kaldılar."

Diğer taraftan bu kaynaklarda çocuk oyunları⁷, mektep hayatı⁸, ferace giyme âdeti⁹, hacı karşılama¹⁰, Ramazan eğlenceleri¹¹, düğünler¹², hıdırellez¹³, misafirlik¹⁴ hakkında da gerçekten kıymetli ve birinci elden bilgiler bulunduğuna işaret etmek gerekir.

Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere hâtırat türünden eserler:

a) Halkbilgisi araştırmalarında şimdiye kadar ihmâl edilmiştir.

b) Halbuki bunlar ihmâl bir yana, bilhassa üzerinde durulması gereken bir kaynak türünü teşkil etmektedir.

c) Belli başlı sosyal âdetlerin değişik zaman ve zeminde nasıl yayıldıklarını ve değişik şekillerini tespit edebilme bakımından çok mühimdirler.

d) Buna bağlı olarak farklı sosyal âdetleri ve gelenekleri tespitte de imkân verirler.

7 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 64-65.

8 İhsan Bengü, *Büyük Karar*, Güray Matbaası, İstanbul (t.y.), 402 s.; Dr. Eşref Çağlar, *Yaşam Öykülerim veya Bana Göre Ben ve Çevrem*, Güryay Matbaacılık, İstanbul, 1976, s. 28 vd.

9 Sara Ertuğrul, *Geçmiş Zaman Olur ki*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1953, s. 30 vd.

10 Vehbi Koç, *Hayat Hikâyem*, Ankara, 1973, s. 155-156.

11 İlhami Masar, *Bir Ömür Boyunca*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1974, s. 74 vd.

12 1896 senesinde İstanbul'da bir düğün için bkz. Celâl Akyürek, *Bir Adam ve Dört Devir*, Uğur Kitabevi, İstanbul, 1944, s. 82 vd.

13 Semih Mümtaz, *S. Tarilümüzde Hayâl Olmuş Hikâyeler*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1948, s. 145-146.

14 Ahmet Kemal, *Görüp İştiklerim*, Çankırı Matbaası, Çankırı, 1932, C. 2, s. 30-31.

e) Sahada derleme yoluyla elde edilen malzemenin daha sağlam bir şekilde yorumlanabilmesi için de hâtıratlara ve diğer yazılı kaynaklara başvurmak gerekmektedir.

f) Nihayet her geçen gün kitle haberleşme vasıtalarının ve şehirleşme ile ve dışa açılmanın tesiriyle biraz daha hızlı bir şekilde aslî hüviyetlerinden uzaklaşan, bazen de kaybolan, halkbilgisi unsurlarının tesbit edilebilmesi bakımından bu türe giren kaynakların ehemmiyeti ve vazgeçilmezliği daha da çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Bu kaynaklara müracaat edildiğinde Türk folkloru konusunda elde edilen bilgiler bir taraftan çeşitlenirken, diğer taraftan da daha sağlam ve daha geniş zaman ve zemine dayalı yorumlara imkân bulunacaktır. Bu bakımdan da işin aciliyet ve ehemmiyeti kanaatimizce ortadadır.

III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,

Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor

Araştırma Dairesi Yayınları: 77

Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 20, Ankara, 1986, s. 63-68.

HÂTİRAT TÜRÜNDEN KAYNAKLARIN TARİH ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ VE DEĞERİ*

Yakın çağ tarihi ve bilhassa II. Meşrutiyet (1908) sonrasına dair tarih araştırmalarının en mühim kaynaklarından biri de, hiç şüphesiz hâtırat türünden eserlerdir. Ancak bu gibi kaynakların gereği gibi değerlendirilmedikleri veya ancak en çok bilinenlerine atıfta bulunulduğu dikkati çekmektedir.

1. Hâtırat türünden eserler

Hâtırat bir mefhum ve terim olarak yeni olmasına rağmen, edebî bir tür olarak çok eskidir. Hâtıra ve hâtırat günümüz mânâsıyla ilk defa Muallim Naci'nin (1850-1893) lûgatine girmiş (s. 369) ve daha sonra bu türün ismi olmuştur. Hatıra: "Hâtıra gelen hususî bir fikir (Burasını bir hatıra olmak üzere arz ediyorum), hatırdaki kalmış olan husus, keyfiyet, hâtıra-ı ahd-i şebab. Cem'i: Hâtırat; bunlara dair yazılmış eserlere de hâtırat deniliyor." Kelime bu son mânâsıyla Salâhî'nin (*Kâmus-ı Osmanî*, İstanbul, 1316, Kısım: 3, s. 286) ve Şemseddin Sâmî'nin (*Kâmus-ı Türkî*, İstanbul, 1316, s. 468) lûgatlerine girmemiştir. Hâtırat bir bakıma hayat tecrübelerinin ve intibalarının bakıyelerinin sonradan tespitidir ve bu bakımdan günlük'ten (rûznâme) büyük bir farkı vardır. Günlük, günün

* Bu konferans Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı adına 7. 5. 1998 tarihinde Ankara'da Türk Dil Kurumu Konferans Salonu'nda verilmiştir.

tesbiti veya fotoğrafı ise, hâtırat bütün bir hayatın veya bir safhasının, bir tarafının hâfızadaki bakiyesinin sonradan çekilmiş fotoğrafıdır. Bir başka ifadeyle kişi hâtırat yazarı olarak kendi kendisinin vak'anüvisidir. Bu bakımdan ortaya çıkan metin, şahsın kendi zaviyesinden, kendisi tarafından kaleme alınmış tarihidir. Bunun için de ortaya çıkan metin son derece şahsî ve indî bir muhtevaya sahiptir. Burada kişinin kendi hayat anlayışı ve zihniyet yapısından geçerek kağıda yansımış bir tasvir, bakış mevzuudur. Bunun içindir ki insan ruhunun karmakarışık ve bilmecelerle dolu ruh yapısının ürünü olan hâtırat aynı zamanda tarihin en hassas ve tehlikeli malzemesini teşkil etmektedir.¹

2. Hâtırat türünün tarihçesine bakış

Tür olarak çok eski olan hâtıratın en eski örneklerinden biri olarak Sezar'ın (İ.Ö. 100. y.y.) *Gallia Savaşı* zikredilmektedir. XVI. asırda başlı başına bir edebî tür haline geldiği görülmektedir.

Türkçe'deki ilk örneği olarak Bilge Kağan'ın (ö. 734) Göktürk Kitabeleri bilinmektedir. Dikkati çeken diğer örneklerinin de XVI. asırda ortaya çıkmasına rağmen tür olarak yaygınlaşmamıştır. Bu asırdaki ilk büyük örneği Bâbü'r'ün (1483-1530) *Vekâyii*'dir.

Diğerleri şöyle sıralanabilir:

1. Barbaros Hayrettin Paşa'nın Seyyid Muradî Reis'e yazdıkları hatıraları "Gazâvât-ı Hayreddin Paşa" (Defalarca basıldı).

2. Fahir İz tarafından neşredilen "Macuncuzade Mustafa'nın Malta anıları" (TDAY -*Belleten*- 1970, Ankara, 1971, s. 69-119).

3. Robert Anhegger'in neşrettiği "Sergüzeşt-i Zaiî" (*İ.Ü. TDED*, C. IV, sayı: 1-2, 1950, s. 135-166). İstanbul'da kitap halinde de basıldı (1996).

¹ Geniş bilgi için: Orhan Okay, "Hatırat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, C. 16, s. 445-449.

4. İsmet Parmaksızoğlu da yine bu asra dair, 1534-1555 senelerinde Kuzey Irak'taki hadiseleri anlatan bir hâtırat neşretti: "Kuzey Irak'ta Osmanlı hakimiyetinin kuruluşu ve Me'mun Bey'in hatıraları" (*Belleten*, Sayı: 146, 1973, s. 1919-230).

XVII. asırda bu türün ilk hatırlanması gereken örneği Temaşvarlı Osman Ağa'nın II. Viyana kuşatmasında (1683) nasıl esir düştüğünü ve senelerce Viyana'da kaldıktan sonra nasıl kurtulduğunu anlatan hatıralarıdır. En iyi metni Prof. Dr. Harun Tolasa tarafından hazırlanmış ve Selçuk Üniversitesi tarafından (Konya, 1986) basılmıştır. Bir başka örnek ise "Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Arapça kaleme aldığı hatıraları" (Haz. Ahmet Türek - Fahri Çetin Derin, İ.Ü. *Tarih* dergisi, Sayı: 23, 1963, s. 205-218) olmuştur.

XVIII. asırda pek fazla tanınmayan, ama hayli dikkate değer olan bir örnek bulunmaktadır. Talâtî mahlaslı bir Osmanlı askeri Ruslarla yapılan harplerde Karadeniz seferine katılmış ve hatıralarını yazmıştır: Haz. Fevzi Kurtuluş, *1736-1737 Seferine İştirak Eden Bir Türk Denizcisinin Hatıraları*, İstanbul, 1935, s. 42.

XIX. asırda dikkati çeken ilk hâtırat Keçecizade İzzet Molla'nın (1785-1829) *Mihnet-Keşan* (İstanbul, 1269) isimli manzum eserdir. Bunun yanı sıra Bozoklu Akif Paşa'nın *Tabsıra*'sı da (İstanbul, 1300) zikredilebilir. 1870'den sonra bu türe dair eserler çoğalmaya başlamıştır. İlk akla gelen ise Muallim Naci'nin imzasını taşır (*Ömer'in Çocukluğu, Medrese Hâtıraları, Siinbiile*).

Bu türün asıl gelişmesi ve yaygınlaşması ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) olmuştur. Bir taraftan bilhassa Sultan II. Abdülhamid devrinin ricali eski devrin günahlarından kendilerini haricte tutmak ve mes'uliyetleri olmadığını göstermek için bir kısmı alelacele, bir kısmı ise daha sonra hatıralarını kaleme almışlardır. Esasen yaptıklarını müdafaa insiyakı bu türe giren eserlerde hâkim bir halet-i ruhiyedir ve beşer tabiatına da uygun, hattâ kaçınılmaz bir keyfiyettir. Bu bakımdan hâtıraların büyük bir kısmı yazılış sebeplerine göre devrelere ayrılabilir:

1. Sultan II. Abdülhamid devri ricalinden hâtıralarını yazanlar: Kâmil Paşa, Said Paşa, Maarif Nâzırı Haşim Paşa, Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa, Serasker Rıza Paşa, Mekatib-i Askeriye Nâzırı Mustafa Zeki Paşa, Paris Sefir-i Kebiri Salih Münir Paşa, Selim Melhame Paşa. Bunlardan bilhassa ilk ikisi vesikalar külliyyatı gibidir ve birbirlerinin hâtıratına karşı birer de reddiye yazmışlar ve bu münakaşalara başkaları da karışmıştır.

2. II. Meşrutiyet'in ilânında bir emeği ve şeref payı olduğunu ifade etmek için yazanlar: Leskovikli Mehmet Rauf (Kırçak), Mehmet Reşit (Şahingiray), İbrahim Temo, Kâzım Nami Duru, Mithat Şükrü Bleda, Kürt Şerif Paşa ve diğerleri.

3. Büyük harplerden sonra da çekilen acıları tasvir eden veya mağlubiyetlerden dolayı bir kusuru olmadığını veya harpteki hizmetlerini ifade etmek için yazılan hâtıraların da birçok örnekleri bulunmaktadır. 1293 Harbi'nden (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi) sonra yazanlardan A. Muhtar Paşa, Mehmet Arif ve Zağra Müftüsü Râci Efendi'nin hâtıraları ilk akla gelenlerdir.

4. Balkan Harbi'nden sonra hâtıralarını yazanlar: M. Muhtar (Katircioğlu), Abdullah (Kölemen) Paşa, (Hasan) Basri (Saran) Paşa.

5. I. Dünya ve İstiklâl Harbi'nden sonra hâtıralarını yazan sivil ve bilhassa asker birçok kişi bulunmaktadır: Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Ali Fuad (Erden) Paşa, İsmet (İnönü) Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Fahrettin Altay Paşa, Kâzım Özalp Paşa bunlardan bazılarıdır.

6. 1960 ihtilâlinden sonra ihtilâli yapanlardan hâtırat bırakanlar: Dündar Seyhan, Sıtkı Ulay, Talât Aydemir, Orhan Erkanlı, Cemel Madanoğlu.

7. 1950-1960 devresinde TBMM'nde bulunan DP'li mebuslardan hâtıralarını yazanlar: Samet Ağaoğlu, Nusret Kirişcioğlu, Rıfki Salim Burçak, Mithat Perin, Mükerrerem Sarol, Fikri Karanis. Şüphesiz bu isimlere başkaları da eklenebilir.

8. Hâtıralar, yazarların meslekleri itibariyle de bir tasnife tâbi tutulabilirler:

a) Edebiyatçılar, b) Tiyatrocular, c) Gazeteciler, d) Saray çevresinde olanlar, e) Ulema ve meşayih zümresine dahil olanlar, f) Muallimler ve ilim adamları, g) Hariciye mensupları, h) Hapishane ve sürgünde bulunanlar, ı) Esarete bulunanlar, i) İşadamları, j) Askerler, k) Hukukçular, l) İdareciler, m) Polisler, n) Tabibler ve başka meslek mensupları. Bilhassa son zamanlarda Cumhuriyet devri hariciyesine mensup olanların ve ayrıca kadın edebiyatçıların ve ilim mensuplarının hâtıralarını yazmaları ve bastırmaları dikkati çekmektedir.

3. Hâtırat dizileri hakkında

Son asır tarihinin en dikkate değer ve zevkle okunan kaynağı olarak hâtırat türünden eserler zaman zaman bazı yayınevleri tarafından diziler halinde basılmıştır. Günümüzde de hemen birçok yayınevi bu türden kitaplar basmaya çalışmaktadır.

Hâtırat dizileri arasında en dikkate değer olanı ve bilhassa I. ve II. Meşrutiyet devirlerine dair kıymetli bilgiler ihtiva edeni Türkiye Yayınevi (sahibi Tahsin Demiray) *Canlı Tarihler* dizisidir (1945-1947). Bu dizide 19 kişinin hatıraları basılmıştır ve en güvenilir hâtırat dizisidir. Bu kişilerin isimleri şöyle sıralanabilir: Ebubekir Hazım Tepeyran, Mehmet Ali Aynî, Halit Kaçar, Hâzım Bellisan, Cemil Topuzlu, Celâl Muhtar Özden, Eşref Albatı, Ahmet Reşit Rey, Veled İzbudak, Selim Sırrı Tarcan, Semih Mümtaz, Nizameddin Delilbaşı, İsmail Fennî Ertuğrul, Rıfat Yazgan, Hüsamettin Karaoyvat, Galip Kemalî Söylemezoğlu, Ethem Ruhi Balkan, Kadri Raşid Anday, Lem'i Atlı.

Tarih araştırmaları bakımından zikre değer bir hâtırat dizisi de, Bâbiâlfî'nin en eski Türk kitapçılarından İbrahim Hilmi Çığıracan tarafından gerçekleştirilmiştir. Burada da Semih Mümtaz, Esat Ce-

mal Paket, Hüsamettin Ertürk, Ahmet Cevat Emre ve Süreyya Sami Berkem'in hâtıraları basılmıştır.

Anadolu İhtilâli kitabının yazarı Sabahattin Selek'in sahibi olduğu Selek Yayınları arasında ise Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Galip Kemalî Söylemezoğlu, Cemal Paşa ve Sultan II. Abdülhamid'in hâtıraları neşredilmiştir.

Haldun Sel'in sahibi olduğu Sel Yayınları, bilhassa İstiklâl Harbi ve Cumhuriyet'in ilk zamanları için vazgeçilmez kaynak durumunda olan ve *Atatürk Kütüphanesi* adını taşıyan bir hâtırat dizisi gerçekleştirmiştir. Bu diziden sırasıyla Celal Bayar, Mustafa Kemal (Atatürk), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Ali Kılıç, Falih Rifkî Atay, Behçet Cemal ve Süreyya Örgüven'in hâtıraları ve Cumhuriyet'in ilk zamanlarına dair kitapları basılmıştır. Bunun bir benzeri *Ekicigil Tarih Yayınları*'ndan Feridun Kandemir'in hâtırat tarafı ağır basan bir dizi kitabı basılmıştır. *Milliyet* ve *Hürriyet* gazetele-ri de hâtırat türünden kitaplara, zaman zaman, yayınları arasında yer vermektedir.

Son zamanlarda *İletişim Yayınları* arasında Refik Halid Karay, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Hüseyin Kâzım Kadri, Enver Paşa, Hasan Ali Yücel, Celal Esad Arseven, Mehmet Ubeydullah (Hatiboğlu), Niyazi Berkes ve Ahmet İhsan Tokgöz'ün yakın tarihe dair dikkate değer bilgiler ihtiva eden hâtıraları basılmıştır. Ancak bunlardan Refik Halid'in kinin metni eksiktir. Ahmet İhsan'ın bilhassa matbuat hayatımız için çok mühim olan hâtıraları ise gereksiz ve yanlış bir şekilde sadeleştirildiği için bir tarih kaynağı olmaktan çıkmıştır. Bu yayınevinin hâtırat neşri devam etmektedir.

4. Gazete ve mecmualarda kalan hâtıralar

Hâtıra metinleri gazete ve mecmualarda II. Meşrutiyet'in ilânından sonra neşredilmeye başlanmış ve büyük bir alâka görmüştür. Günümüzde de aynı alâka ile okunan metinler halindedir. İstik-

lâl Harbi'nden sonra gazete ve mecmualarda I. ve II. Meşrutiyet devirleri için gerçekten de ihmal edilemeyecek değerde bilgiler ihtiva eden bu gibi tefrika hâtıraların bir dökümü bile yapılabilmiş değildir. Bu zamana kadar yapılan tarih araştırmalarında bazen hiç kullanılmamış olan, bazen de usûle uyulmadan kullanılan, bu cümleden olarak hâtırat sahibinin ismi ve şahsiyeti bile ortaya konulamamış olan bir çok hâtırat dizisinden bazı örnekler vermek mümkündür.

Usûlünce kullanılmayan hâtırat tefrikalarına bir örnek olarak M. Razi Yalkın'ın M. Sıfır imzasıyla² ve "Konya İsyanı'nın içyüzü" başlığıyla *Yeni Sabah* gazetesinde (18. 1. 1940-22. 3. 1940) neşredilen hâtıraları gösterilebilir. Bir metnin müellifini yeteri kadar tanımadan kullanmak telif zaafıdır. M. Sıfır'ın gerçek bir kişi değil, bir müstear olduğunun ve sahibinin tespiti tarihçinin ilk meselesi olmalıdır. M. Razi Yalkın'ın benzer başka tefrikaları yanında, yine aynı gazetede, "Millî Mücadele'de İzmir" (1. 10. 1939-6. 12. 1939) isimli tefrikası da henüz İzmir hakkındaki araştırmalara kaynak olamamıştır.³

Ahrar Fırkası'nın biricik mebusu olarak 1908'de Meclis-i Mebusan'a girebilen Ankaralı Mahir Said'in (Pekmen) hâlâ en çok tartışılan "31 Mart Vak'ası" hakkındaki (*Yeni Politika*, 2. 1. 1931-16. 5. 1931) hâtıralarının varlığı dahi bilinmemektedir. Arabistan'da Osmanlı idaresinin son zamanlarını son Yemen valisi Mahmut Nedim'in kaleminden okumak herhalde tarihçiler için büyük bir kazanç olmalıdır: "Arabistan'da Osmanlı İmparatorluğu nasıl yıkıldı?", *Milliyet*, Nu. 3197 (1.2.1935)-3302 (21.4.1935), s. 2.

Henüz araştırmalara malzeme olamayan benzer hâtırat tefrikalarına dair birkaç örnek daha gösterilebilir:

I. A. B. "Balkan Harbi'nin sebepleri", *Tasvir-i Efkâr* (15 Ni-

- 2 Hüsameddin Ertürk (Haz. S. N. Tansu), *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1957, s. 240.
- 3 Burada, zikredilen tefrikaları kullanmayan ve basılmış bulunan tez seviyesindeki çalışmaları kastediyoruz. Bir örnek vermeyi gereksiz buluyoruz.

san 1943'den başlıyor).

2. Rauf Ahmet-(Hotinli), "Büyük Harb'e nasıl girdik?", *Milliyet*, Nu. 1451 (24. 2. 1930)-1488 (2. 4. 1930), s. 2.

3. Millici (Mahmut Soydan), "Ankaralının defteri", *Milliyet*, (14. 4. 1933'de başladı).

4. M. Şeref Aykut, "Milli Mücadele hâtıraları", *Yeni Sabah*, Nu. 1 (6 Mayıs 1938'de başlıyor).

5. M. Şeref Aykut, "Birinci Millet Meclisi", *Milliyet*, Nu. 2070 (15. 11. 1931)-2138 (22. 1. 1932), s. 2.

6. Aziz Hüdayi (Akdemir), "Kara bir gün", *Milliyet*, Nu. 1987 (23. 8. 1931)-2033 (8. 10. 1931), s. 2.

Gazete ve mecmuların sayfalarında kalmış bu gibi kıymetli kaynakların sayısı yüzlerle, belki de binlerle ifade edilebilecek kadar çoktur.

5. Hâtıraların kaynak olarak tarih araştırmalarındaki yeri

Bu türden metinler son bir asırlık tarihe dair yapılacak araştırmalarda; arşiv, süreli yayınlar ve kitapların yanı sıra dördüncü kaynak grubunu teşkil eder. Esasen bir tarih araştırmasında bu dört grubun hepsi de asgarî bir ölçüde değerlendirilmek zorundadır. Çünkü hâtırat türünden metinler ilk üç grup kaynağın vazgeçilmez tamamlayıcısıdır. Her şeyden önce bu gibi metinlerde bizatihi beşerî gerçeklerle ve diğerlerinde olmayan bilgilerle karşılaşılır. Hele siyasî tarih veya zihniyet tarihi çalışmaları bahis mevzuu olduğunda bunlar büsbütün vazgeçilmez ve birinci sırada kaynaklar olarak karşımıza çıkarlar. Resmî vesikalardaki kuruluk ve yeknesaklık bu türden kaynaklarla telâfi edilir. Yaşanan hayatın tespitinde çok kıymetli kaynaklardır.

Bu bakımdan bir tarihçi araştırmaya başlarken diğer mehazların yanı sıra mevzuu ile alâkalı hâtıraların, sadece matbu olanların değil, hepsini görme niyeti taşıması bir usûl şartının yerine getiril-

mesi bakımından mühimdir. Ancak bu şarta pek uyulmadığı, bazen metinde anlatılan kişilerin hatıralarının adı anılsa bile merak edilip bakılmadığı dikkati çekmektedir.⁴

6. Hâtıraların kaynak olarak tarih araştırmalarındaki değeri

Hâtırat türünden metinlerin tarih araştırmalarındaki yerinin çok mühim olduğu her türlü izahtan varestedir. Ancak bunların az veya çoğu kere yanlış usûl bilgisiyle kullanıldıkları dikkati çekmektedir. Kısaca tarih usûlü bilgisinin azlığı bu meselede ilk men-filiği teşkil etmektedir. Herşeyden önce bu türden metinlerin ne olduğu hakkında bilgi azlığı bahis mevzuudur. Bir kere bir metnin önce yazarı iyi tanınmalı ve hâtıralarını hangi saiklerle yazdığı iyi tespit edilmelidir. Açık veya gizli bir hedefi olup olmadığına dikkat edilmelidir. Bunlara dair metin bir süzgeçten geçirilmeli, irdelenmelidir. Bundan sonra elde bulunan metnin aslî nüsha olup olmadığına tespiti işi gelmektedir. Sadeleştirilmiş veya seçme yapılmış bir metin olup olmadığına karar verilmeyen bir hâtırate atıfta bulunmak usûlsüzlüktür. Hele sadeleştirilmiş bir metin ilmî usûl bakımından asla kullanılamaz. Burada tarihçi başkalarının yorumladığı metni yorumluyor demektir ki işin garabeti ortadadır. Bu bakımdan meselâ yakın tarih araştırmalarının en kıymetli ve hassas kaynağı olan bu gibi metinleri sadeleştirerek neşredenler, meselâ Cemal Kutay, Şemseddin Kutlu (müstearı Kudret Sinan), Rauf Mutluay ve Alpay Kabacalı imzasını taşıyanlardan hiçbiri bir tarih araştırmasında kullanılmamalıdır.

4 *İstiklâl Mahkemeleri* (C. I-II: 1920-1927, İzmir, 1988, s. 486) kitabında Ergun Aybars İstiklâl Mahkemesi âzâlarından Avni Doğan'ın hatıraları olduğundan bahsetmiş, ancak bunu kaynak olarak kullanmamıştır. Halbuki hâtıraların (*Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul, 1964, s. 170-175) bazı sayfaları da İstiklâl Mahkemeleri'ne tahsis edilmiştir.

Bu meselede yapılması gereken bir başka temel şey ise aynı meselede birden fazla hâtıratın ifadelerinin toplanıp tartılması ve farklı ifadelerin telif edilmesi yani tarihin “Karşı tarafı da dinle” (Audi alteram partem) kaidesinin yerine getirilmesidir. Halihazırda hâtıra metinlerinin kullanılmasında nâkilci tavrın hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Her türden hâtıratın usûlünce neşri yakın tarih araştırmaları için büyük ufuk açacak ve bilgilere çeşitlilik ve yorumlara doğruluk ve yumuşaklık getirecektir.

Tarihçi bu şekilde bir bakıma kişinin tarihi sayılabilecek hâtırat türünden bulunanları tarihin usûllerine riayetle değerlendirip kullanarak, kişilerin tarihinden cemiyetin tarihine yükselecektir. Bu bakımdan bu gibi metinlere tarihin kendisi değil, bilhassa yakın tarihimiz bakımından, tarihin en kıymetli malzemesi olarak bakmak ve bu gibi metinleri bir külliyat halinde neşretmenin tarihçiliğimizin en acil işlerinden biri olduğunu göz önüne almak gerekiyor.⁵

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XIV, sayı: 41, Temmuz 1998'den ayrı basım, s. 611-620.

5 Hatıraların neşredilmeleri çok eski bir temennidir: Hasan Said, “Edebî hatıralara dair”, *Alemdar*, Nu. 362-2662 (12 Kânun-ı evvel 1335), s. 2; Nahid Sırrı Örik, *Hayat ile Kitaplar*, İstanbul, 1946, s. 180-184; Türk Tarih Kurumu'nun hatıraları sadeleştirmeden neşretmesi temenni olunur.

TARİH KAYNAKLARININ NEŞRİNE DAİR ÖRNEKLER VE DÜŞÜNCELER

Türkiye’de tarih kaynaklarının neşri hususunda II. Meşrutiyet devrinde Tarih-i Osmanî Encümeni, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Mehmet Fuad Köprülü’nün kurduğu Türkiyat Enstitüsü tarafından ciddî ve takdire lâyık teşebbüslerde bulunulmuştu. Tarihçiler tarafından kullanılabilir vasıfta ve keyfiyette kaynakların neşredilmesi, kanaatimize göre, bugün de Türk tarihçiliğinin en mühim meselelerinden biri olarak, bu husus ehemmiyetiyle mütenasip bir şekilde dikkati çekmese de, ortadadır.

Lâtin harflerinin kabulünden (3 Kasım 1928) bir müddet sonra toplanan ve Türk kültüründe bir yeri bulunduğu inanılan matbu ve yazma eserlerin yeni harflerle basılması lüzûmunun, daha doğrusu zaruretinin dile getirildiği I. Türk Neşriyat Kongresi’nden (Ankara, 2-5 Mayıs 1939) bu yana yarım asra yaklaşan bir zaman geçmiştir. Bu kongre dolayısıyla İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan ve binlerce eserin ismini ihtiva eden dört liste de kongre zabıtlarıyla birlikte aynı yıl (M. E. Basımevi, İstanbul, 412 s.) neşredilmişti.

Hiç tereddütsüz denebilir ki bu listeler Türk kültürünün başlangıçtan beri ortaya koyabildiği temel eserlerin bir dökümü mahiyetinde idiler ve devrin belli başlı edebiyat ve tarih kurumları bünyesindeki otoriteler marifetiyle tertip edilmişlerdir. Bir millî kültür ihyası için neşriyat programı olarak, pekâlâ, kabul edilebilirlerdi, bu, gerçekleştirilmemiştir.

Ne yazık ki bu kitap neşredildiği günden beri hak ettiği alâkayı bir türlü görememiştir. Kongre kararlarının, bir kitabın cildinde mahsur ve mahpus kalmış olması, tarihçiliğimiz ve kültürümüz için, telâfisi imkânsız gerçek bir kayıp ve büyük bir talihsizlik olmuştur. Bununla beraber listedeki kitaplardan bir kısmı, bir teselli vesilesi sayılamıyacak kadar çok az miktarı, hususî neşriyat; bazıları da MEB, TTK ve TDK kitapları arasında çıkmıştır. Ancak asıl mühimi bu listeler kurumlaşmış bir neşir faaliyetine ilham kaynağı olamamışlardır.

Mevzumuzla alâkalı olarak bir yayınevi sahibinin, Tahsin Demiray'ın "Edebiyat ve Tarih Serisi" neşretme teşebbüsünü zikretmek zorundayız. Bu seriden *Osmanlı Tarihleri* adı altında ancak bir cilt neşredilebilmiştir.¹

Kanaatimizce bu yayınevinin üzerinde durulması gereken asıl teşebbüsü, 6 cilt halinde neşrini gerçekleştirebildiği, *Canlı Tarihler* isimli hâtırat külliyesi olmuştur. Külliye, Osmanlı tarihinin bilhassa II. Abdülhamit ve Mehmet Reşad devirleri için, türünde ihmal edilemeyecek kaynakların başında gelmektedir. Nâşirin metinler üzerinde, şekil ve muhteva bakımından, en küçük bir müdahalesi bahis mevzuu olmamıştır. Bu gayret; ilim adamı, san'atkar, idareci, diplomat ve asker on dokuz şahsiyetin hâtıratını gün ışığına çıkarmıştır.²

1 *Osmanlı Tarihleri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947. İçindeki eserler:

1. Ahmedî (düzenleyen: Çiftçiöğlu N. Atsız), *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Al-i Osman*, s. 1-35.

2. Şükrullah (Türkçe'ye çeviren: Çiftçiöğlu N. Atsız), *Behcet ü't -Tevarih*, s. 39-7.

3. Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî (düzenleyen Çiftçiöğlu N. Atsız), *Tevârih-i Al-i Osman*, s. 79-318.

4. Nişancı Mehmed Paşa (Türkçe'ye çeviren: Konyalı İbrahim Hakkı) *Osmanlı Sultanları Tarihi*, s. 323-369.

5. Bayatlı Mahmud Oğlu Hasan (sadeleştiren: Kırzioğlu Fahrettin), *Câm-ı cemâvin*, s. 373-403.

2 Bu serinin hazırlanışında tutulan yol. serinin 1 numaralı cildinde (*Canlı Tarihler*: 1. Ebubekir Hâzım Tepeyran. *Hatıraları*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1944, 406 sh.) s. 4-6'da anlatılmaktadır. Diğer ciltler ve bu ciltlerin ihtiva ettiği hâtıralar şu şekilde sıralanabilir:

Tarih kaynaklarının neşri hususunda kendisinden pek çok şeyler ümit edilen Türk Tarih Kurumu da bu hususta tatmin edici hareketliliğe, her nedense, bir türlü kavuşturulamamıştır. “Sadeleştirme, açıklama ve notlar eklemek” suretiyle Kurum tarafından neşredilen *Netayicii’l-Vukû’at* (Mustafa Nuri Paşa, İstanbul, 1327, 4 cilt) isimli kıymetli eserin ise tarihçiliğimiz bakımından bir kazanç sayılmayacağı sert bir tenkidle ifade edilmiştir.³ Kurum’un İbn Kemal’in tarihini neşretme gibi hizmetlerini inkâr etmek mümkün değilse de neşriyatı arasında vak’a-nüvis tarihlerinden bir tekinin bile bulunmadığına yeri gelmişken dikkati çekmek isteriz. Son zamanlarda ise hâtırat türünden neşrettiği bazı kaynakların, dil ve üslup hususiyetlerine, dikkat çekme ihtiyacı duyulmaksızın, müdâhe-

Canlı Tarihler:

c. II. Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1945.

Mehmet Ali Aynî, *Hatıraları*, 88 s.

Halit Kaçar (Haz. Sabih İzzet Alaçam), 44 s.

Operatör Hâzım Paşa (Haz. Sabih Alaçam), 20 s.

Operatör Cemil Paşa (Haz. Sabih Alaçam), 162 s.

Dr. Celâl Muhtar Özden (Haz. Sabih Alaçam), 30 s.

Eşref Albata (Haz. Enver Behnan Şapolyo), 54 s.

c. III. Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1945.

Ahmet Reşit Rey (H. Nâzım), *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, 356 s.

c. IV. Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.

Veled Çelebi İzbudak (Haz. Enver Behnan Şapolyo), *Hatıralarım*, 72 s.

Selim Sırrı Tarcan (Haz. Sabih Alaçam), *Hatıralarım*, 70 s.

Semih Mümtaz (*Evvel Zaman İçinde*), 112 s.

Nizamettin Delilbaşı, *Hatıralarım*, 64 s.

İsmail Fennî Ertuğrul, *Hatıralarım*, 18 s.

Hattat Rıfat Yazgan, *Hatıraları*, 8 s.

General Hüsametdin Karaoyvat, *Hatıraları*, 41 s.

c. V. Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946

Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hatıraları, Atina Sefareti (1913-1916)*, 392 s.

c. VI. Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

Ethem Ruhi Balkan, *Hatıraları*, 56 s.

Kadri Raşid Anday, *Hatıraları*, 89 s.

Lem’i Atlı (Haz Mustafa Rona), *Hatıraları*, 98-145 s.

3. Orhan Şaik Gökyay, *Destursuz; Bağa Girenler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 276-288. “Kağıt ziyahlığı” başlıklı bu yazı daha önce *Tarihî Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10-11, 1980-1981’de neşredilmişti (s. 442-443).

lede bulunduğunu görüyoruz. Nitekim Tahsin Uzer'in hâtıratının yazmasından İsmail Hâmi Danişmend'in iktibas ettiği paragrafın baskısında aldığı şekil bu husustaki şüphelerimizi teyit eden dikkate değer bir örnektir.⁴ Anlayamadığımız şey, yine bu sıralarda bir başka kitabın (İbrahim Ethem Akıncı, *Demirci Akıncıları*, Ankara, 1978) diline hiç bir müdâhele olmaksızın, fakat Kurum'un tarihinde belki de ilk defa görüldüğü üzere onbir sahifelik bir yanlış-doğru cetveli ilâvesiyle neşredilmesidir. Kısaca işaret edilmesi gereken mühim vak'a Kurum'un da ilmî mesuliyet duygusundan uzak bir tavrın temsilcileri arasında zikredilecek bir intiba uyandırmış olmasıdır. Diğer taraftan son yayınlarından olan *Nutuk-Söylev* ikilisinin her hâl ü kârda halk için ilk, aydınlar için ikinci yarısını gereksiz ve dolayısıyla böyle bir neşri de mânâsız bulduğumuzu ifade etmek istiyoruz. Kitabın, her iki okuyucu için de, bir yarısı maddeten yük teşkil etmektedir.

1970'den itibaren, başta Osmanlı tarihinin kaynakları olmak üzere, bir çok eski eserlerin neşredildiğine şahit oluyoruz. Bunlardan müellif isminin yanında yayına hazırlayan, sadeleştiren, Türkçe'ye çeviren, düzenleyen, bugünkü dile aktaran ve hazırlayan gibi sıfatlarla anlatılan ikinci isim ilk bakışta pek dikkati çekmez. Ancak bunların eserlere müdâheleleri yakından araştırılınca ortaya çıkan en mühim netice bu neşirlerin tarihçiler için bir kazanç sayılamayacağı hususudur.

Üstelik bazılarında müellif ismi tamamen ortadan kalkmakta, ortada sadece aktaranın ismi kalmaktadır ki, bunun en çarpıcı örneklerinden biri Selâhaddin Yurdoğlu'nun hâtıralarıdır (İlhan Sel-

4 "Abdülhamid Hân-ı Sâni basiretkâr davrandı; ister sâika-i havf ile olsun ve ister beyne'l-asâkir kan dökülmekten ihtirâz ile eser-i şefkat göstermiş bulunsun, her hâlükârda büyüklük gösterdi." *Sadr-ı a'zam Teyfik Paşa'nın dosyasındaki resmî ve hususî vesikalara göre: 31 Mart Vak'ası*, İstanbul, 1961, s. 19.

"II. Abdülhamit, basiretli davrandı. Kendisi ister askerler arasında kan dökülmemesi için bu yolda hareket etmiş olsun, ister şefkat eseri göstermiş bulunsun, her halde bu davranışıyla büyüklük gösterdi. Akılcı kan dökülmesine engel oldu". *Makedonya Eşkiyalık Tarihi Ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara, 1979, s. 245.

çuk, *Yüzbaşı Selâhaddin'in Romanı*, İstanbul, 1973-75, cilt: I-II).

Muhtelif mevzularda yazılmış olup da bir değer taşıdığına inanılan eski eserlerimizi tanıma ve yeni nesillere tanıtmaya yolunda, bugün artık küçümsenemeyecek bir heyecan ve alaka karşısındayız. Bilhassa son on beş yıldır yapılan neşriyat bunun bir ifadesi olarak değerlendirilmelidir.

“Ancak, bu eserleri kimler tanır da salık verir? Seçimini kimler yapar? Bu soruların karşılığı bir bakıma yoktur. Çünkü bu yetkiyi kendilerinde bulanların sayısı azdır, kendilerini yetkili sanıp da ortaya çıkanların da yetersizlikleri daha ilk yaprakları çevirirken sivrilir, okuyucunun gözüne batar. Bu alanda odak sayılan, kişiliklerini, bilgilerini herkese tanıtmış olan, sıkıştıkça kapılarını çaldığımız kimselerden yoksunuz. Üstelik yanlışlarımızı yüzümüze vurup düzeltecek, çizmeden yukarı çıkmamızı önleyecek olanlar da alanı bırakıp gittiler çoktan”.⁵

Yeniden basılan bazı eski eserlerin, dün denecek kadar yakın zamanlarda göçen müelliflerinin kimliklerinin bile doğru dürüst tesbit edilememiş olması yapılan işin ciddiyet derecesi için kâfi bir örnektir⁶. Gazetelerin ve bankaların tarih ve hâtırat dizileri neşretmeye başlamaları ilk bakışta sevindirici bir gelişme gibi görülebilir. Ancak bu işlerde söz ve selâhiyet sahibi olanların, kazanç arzularından ötürü keyfiyeti hiçe indiren tasarrufları buna mâni olmaktadır. Osmanlı devri Türkçesinin çok geniş imkânlarıyla yazılan bu eserleri “*günümüz okuyucusunun sözlüğe bakmaksızın*” anlaması gibi hiç bir tutar yanı olmayan bir kıstasla baskıya hazırlayanlar ve neşredenler birşeyler kazansalar bile Türk tarihçiliği için böyle bir kazanç asla bahis mevzuu olamaz⁷. TDK tarafından neşredilen *Türk-*

5 Gökyay, *a.g.e.*, s. 156.

6 Bunun en dikkate değer örneklerinden birini Ahmet Cevat Emre (1887-1961) teşkil etmektedir. Onun iki kitabı, meçhul bir müellifin kitaplarıymış gibi neşredilmiştir. (*Balkanlarda Akan Kan, Kırmızı-Siyahı Kitap*, Yayına Hazırlayan: Şevket Gürel, İstanbul (ty); *les Turcs d'après les auteurs celebres*, İstanbul, 1919; *Yabancılarla göre Eski Türkler*, İstanbul, 1974); Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul, 1960 s. 183-225.

7 “Ancak günümüz okuyucusunun sözlüğe bakmaksızın anlayamayacağı sözcüklerin

çe Sözlük'ün yeni baskısının 36.666 kelimeyi ihtiva ettiği söylenmektedir. Redhouse'un (*Turkish-English Lexicon*, Constantinople, 1890) 93.000 kelimelik sözlüğü yanında lûgatçe gibi kalan bu sözlükle kelime sayısını neredeyse üçte iki nisbetinde azaltarak aynı fikirleri, düşünceleri ve duyguları ifade etmenin maddeten imkânsız olduğu her türlü kanaat tartışmasından vâreste ri'yâzî bir gerçek değil midir? En çıplak gerçekleri inanç ve kanaat meselesine yasladığımızda bu inanç farklılıklarını aşip, hâl çarelerini nasıl bulabiliriz?

Aynı şekilde, bir açıklama yapılmaksızın gerçekleştirilen müdahaleler biraz daha fazla dikkati gerektirmektedir.⁸ Kitapları basıya hazırlama işine gereken itinaı gösteren bazı yazarlarımız tarihçiliğimize, sayıları az da olsa, aslına ihtiyaç hissettirmeyecek eserler kazandırmışlardır.⁹

yerine, yaşasaydı Barutçu'nun da yapacağını sandığımız, günümüz kelimelerini koyduk... Kısacası, belki aşırı bir sav ama biz" görüşü ve kanısı için de, elimizden geleni yaptığımız inancındayız." Faik Ahmet Barutçu, (Baskıya hazırlayan: Ural Armaç). *Siyasî anılar*, İstanbul, 1977, Milliyet Yayınları, 606 s. "Bugünün gençleri için siyasal anıları özleştirirken, Hüseyin Cahit'in anısına saygısızlık yapılmadığına inanırım. Çünkü yaşayıp yazsaydı o da bu dili benimsemez olacaktı şüphesiz." *Hüseyin Cahit Yalçın* (Baskıya hazırlayan: Rauf Mutluay) İşbankası Yayınları, İstanbul, 1976, s. XII. Mutluay bu kitapta kelimelere karşılık koyarken de çok serbest, daha doğrusu savruk bir davranış içinde olmuştur. Cemiyet kelimesi karşılığında hem dernek, hem örgüt kelimelerini kullanmış, diğer taraftan örgüt kelimesi ile de hem cemiyet, hem de teşkilât kelimelerini karşılamıştır. Adı geçenin baskısına nezaret ettiği *Üç İstanbul* (Mithat Cemal Kuntay, İstanbul, 1976, s. 183) romanında ilm-i kelâmı (İslam felsefesi) "söz söyleme sanatı" olarak açıklaması ise ibretâmiz bir örnektir.

- 8 Selâhattin Adil (önsözü yazar: Enver Koray), *Hayat Mücadeleleri*, İstanbul, 1982. Kitabın üslûbunun ve dilinin Enver Koray tarafından değiştirildiği anlaşıyor.
- 9 Türkiye'de yeni aydın tipinin doğması ve gelişmesi tarihinin en mühim kaynaklarından biri olan *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nin (Ebuzziya Tevfik (Bugünkü dile uydulayan: Ziyad Ebuzziya, İstanbul, cilt I-II, 1973) neşri buna en iyi örnektir. Bu kitabın Şemseddin Kutlu tarafından hazırlanan ve Hürriyet Yayınları arasında çıkan nüshası için aynı şeyi söyleyemeyiz. Esasen bu yazarın hazırladığı görebildiğim kitapları da tarihçiler bakımından bir değer ifade edemezler (Lütfi Simavî'nin hâtıralarının değeri için bkz. Sina Akşin, "Türkiye'de anılar ve biyografiler", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara, 1977, s. 405); ilk bakışta tam neşri intibasını uyandıran paragraflar atlayarak yaptığı diğer bir neşir için (Fazlı Necip, *Rumeliyi Neden Kaybettik?*) *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul, 1972, sayı: 2 ve 3'e bakılabilir.

Kısacası neşredilen tarih kaynakları sayı itibarıyla az, keyfiyet olarak yetersizdirler. Bu durumun sebepleri olarak:

1. Kaynakların neşrinin tarihçiliğimiz için ehemmiyetinin anlaşılmaması dolayısıyla bir kurumlaşmanın, TTK'nın varlığına rağmen, olmaması,

2. Kaynakları illâ Lâtîn harfleriyle ve “sözlüğe bakmaksızın anlaşılacak bir Türkçe” ile neşretmek gibi yanlış bir kıstasda ısrar edilmesi,

3. Eski harfleri öğrenmenin de geniş mânada bir kültürel devamlılık ve kalkınma için zarurî olduğunun anlaşılmaması,

4. Tarih kaynaklarımızın eski harflerle basılmasını istemekle, harf inkılâbına karşı olmanın ayrı şeyler olduğunun fark edilmemesi ve anlaşılmaması,

5. Kitabın ve okumanın cemiyetimizde içtimaî bir değer olarak yerleşmemesi sayılabilir kanaatindeyiz.

Türkiye’de tarih ilminin gelişebilmesinin ve meselelerinin daha vâzih bir şekilde tebellür etmesinin ilk şartı, güvenilir tarih kaynaklarının basılarak yaygınlaştırılması ve kolaylıkla elde edilmesi-dir.

Yapılması gereken ilk şey, mükerrer zahmetlere katlanmaktan kurtulmak için, şimdiye kadar neşredilenlerin bir dökümünün ortaya konmasıdır. Bu yola gidilmediği için, bazı eserler gerçekte ikinci defa neşredilirken ilk defa neşredildikleri kanaatini doğurmaktadırlar.¹⁰

Diğer taraftan bu durum sun’i meselelerin ihdasına yol açmak-

10 Kâtip Çelebi'nin Orhan Şaik Gökyay tarafından neşredilen “*Mizanî'l-Hakk fî ihtiyari'l-Ahakk* (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972) bunun tipik örneklerindendir. Aynı eserin hem de müellif hattından bir neşri daha önce yapılmıştı (*Mecmua-i Ulûn*, İstanbul, 1296, Sayı: 2, s. 81-126). Diğer taraftan Ömer Lütfî Barkan, Hediye Tuncer ve diğerlerinin çalışmaları ortada iken bir kanunnâme” bu kitabın ihtiva ettiği konuları içine alan kanunnâmeye kütüphanelerimizde ve basma eserler arasında rastlanmamıştır. (Abdullah Uysal, *Zanaatlar Kanunu- Kanunnâme-i Ehl-i Hiref*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982) kaydıyla neşredilmiştir.

tedir ki, bunun bizdeki en çarpıcı örneği Keçecizâde Mehmet Fuad Paşa'nın 1869'dan beri üzerinde durulan *Siyasî Vasiyetnâme-si*'dir.¹¹ Kütüphanecilik hizmetlerinin yeterli seviyede olmamasından doğan bu durum zahmetle ortaya konmuş tarih araştırmalarının da sebebini teşkil etmektedir.¹² Şahısları suçlamak gibi ucuz bir yola saptığımız sanılmasın. Türkiye'de tarih çalışmalarının yapıldığı ilmî vasatın ve iklimin seviyesine dikkati çekmek istiyoruz.

Türkiye'de tarihçiliğin zamana ve mümkün olduğunca güvenilir ve çok kaynağa ihtiyaç gösterdiği ortadadır. Şimdiye kadar kaybedilen zaman, durumu buna müsait yazma ve matbu kaynakların, günümüz matbaacılığının imkânları sayesinde süratli bir şekilde basılmasıyla nisbeten telâfi edilebilir kanaatindeyiz. Şu anda bu kaynakları Lâtin harflerine çevirecek ve bilhassa sadeleştirecek (!) insan unsuruna ve zamana sahip olmadığımız açıktır. Bu kaynakların bir değerlendirme yazısı ve dizin ile Türk tarihçiliğinin hizmetine sunulması tek ve en uygun bir yol gibi görünüyor. Bu şekilde

- 11 Engin Deniz Akarlı (çeviren ve yayıma hazırlayan), *Belgelerle Tanzimat-Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasî Vasiyetnâmeleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1978. Halbuki Fuat Paşa'nın, üzerinde bir asırdır tartışılan vasiyetnâmesinin aslı *Merûn* isimli dergide İstanbul'da 1324 senesinde basılmıştı (*Merûn*, 1324, Sayı: 7-10).
- 12 F. Ahmad-D. A. Rustov; büyük zahmetlerle II. Meşrutiyet devresinin mebuslarını tesbit ederek ortaya müracaat eseri seviyesinde bir makale çıkarmışlardır: "İkinci Meşrutiyet döneminde meclisler"; 1908-1918, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları* dergisi, İstanbul, 1978, sayı: 4-5, s. 245-284. Halbuki devrin onları görme imkânı bulamadıkları kaynaklarında mebusların isim cedvelleri tasnifli bir şekilde neşredilmiştir. Bunlardan bazıları:
 - a) *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmuniyye-1327*, Selanik Matbaası, İstanbul, 1327, s. 98-104.
 - b) İsmail Suphi-Mehmed Fuad, *Musavver Salnâme-i Servet-i Fânun-1326*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1326, s. 38-42.
 - c) Ekrem Reşat-Osman Ferit, *1325 sene-i maliyesine mahsus Nevşâl-i Osmanî*, Matbaa-i Amedî, İstanbul, 1325, s. 108-138.
 - d) Aynı müellifler, *1326 sene-i maliyesine mahsus Musavver Nevşâl-i Osmanî*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1326, s. 70-78.
 - e) Aynı müellifler, *1327 sene-i maliyesine mahsus Musavver Nevşâl-i Osmanî*, İkbal Kütüphanesi, İstanbul, 1327-1329, s. 77-86.

neşredilen eserleri yeteri kadar anlama ve yorumlama mesuliyeti de onları okuyan ve ilmî çalışmalarda değerlendirenlere düşecektir. Bu eserleri günümüz Türkçesine getiremediğimize göre, niçin bir temel düstûr olarak zikredilen eserlerin lisanına ve kültür iklimine gitmeyi kabûl etmeyelim.

Teklif ettiğimiz neşir yolunun güzel ve güvenilir örneklerine de son zamanlarda gerek dışarıda, gerekse memleketimizde rastlamaya başlamış bulunmamız bu ma'kul görüşün bir delili ve ilk se-meresi olarak görülebilir.¹³

Netice itibariyle biz, tarih kaynaklarının neşri yolunda şimdiye kadar yapılanların ve denenmiş yolların dışında bir kurumlaşmanın ve kaynakların neşre hazırlanması hususunda tıpkı basım ve tenkidli basım usûlünün esas kabul edilmesinin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Aslî kaynaklara ve kaynakların asıllarına dönüldüğünde tarih ilminin akışının daha tabîî ve hızlı olacağı, diğer taraftan Türk tarihinde yeni dikkat sahalarının ortaya çıkacağı, meselenin daha kolay bir şekilde olgun ve inandırıcı izahlar ve cevaplar bulacağı ümidini taşıdığımızı ifade etmek istiyoruz.

Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu,
Fırat Üniversitesi, Elâzığ, 1990, s. 263-271.

- 13 Matbu kitapların tıpkıbasımlarına örnek olarak: *Hadikattü'l-Vüzerâ ve Zeyilleri* (D. Robinschon, Freiburg, 1969).
Selânikî Târihi (Klaus Schwar, Freiburg, 1970).
Osmanlı Milletlileri (Franz Wolf, Heppenheim, Western Germans, 1971).
Yazma Kitaplardan, Aşık Çelebi Tezkiresi (G. M. Meredith-Owens, London, 1971).
Kitab-ı Kavânin-i Örfiyye-i Osmânî (N. Beldiceanu, Wiesbaden, 1967) zikredilebilir.
Daha düne kadar Türkiye'de tarih kitaplarının birkaç yüz nüsha basıldığını gözönüne alırsak matbu kitapların da bir an önce basılması gereğini daha iyi ifade etmiş oluruz.

TARİH USÛLÜ BAKIMINDAN “KÜÇÜK AĞA”

Türkiye’de, en azından ıslahat lâyhalarının III. Selim’e takdim edildiği tarihten (1792) bu yana, nasıl kurtulabileceğimiz sualinin cevabı tartışılmaktadır. En geniş mânâsıyla yaşanabilir bir içtimâî düzeni ve bunu gerçekleştirebilecek bir devlet yapısını kurmak, hele bunlardan da önce bir millî şuur ve zihniyet yapısını inşa edebilmek mücadelesinde her geçen gün yeni müşkiller bu tartışma gündemine dahil olmaktadır.

Bir teşbihe başvurmak gerekirse denebilir ki Türkiye; tam iki asırdan beri gereği gibi tanıyamadığı bir deryada, her an önüne çıkabilecek yeni tehlikeleri de önceden tahmin edemeyen ve tabîi göğüsleyemeyen, bunlara henüz doğru teşhis koyma imkânı bulamadan yeni ve beklenmedik (sürpriz) daha vahim tehlikelerle karşılaşan ve ihtiyacına uygun maddî ve manevî donanımdan mahrum olan bir köhne gemiyi hatırlatmaktadır.

Bu geminin selâmeti için iki asırdan beri fikir beyan eden yolları veya aydınları bir taraftan kendilerinden önceki nesilleri, diğer taraftan da birbirlerini suçlamaktadırlar. Hattâ aynı neslin mensupları en hayatî meselelerde bile asgarî temel kanaatlere sahip olmamaları bir tarafa, üstelik birbirlerini anlamamakta, daha da vahimi birbirlerini en hafif tabiriyle memleketi batırmakla itham etmektedirler. Hattâ ithamlarını vatana ihanet edebiyatıyla süslemektedirler. Bu meyanda galibiyet ise bu edebiyatı en ustalıkla bir şekilde yapanların ve kalabalıkları ikna ve iğfal etmeyi başaranların elinde kalmaktadır.

Genç Osmanlılara göre Sultan Abdülaziz değil ise bile çevresi, başta Sadrazam Âlî Paşa; Jön Türklere göre ise hem Sultan II. Abdülhamid ve hem de İttihat ve Terakki 'ye karşı çıkanlar; II. Meşrutiyet Jön Türkleri olarak isimlendirilebilecek. İT muhaliflerine göre ise Meşrutiyet'in gereğini yapmayan ve II. Abdülhamid istibdadının yeni temsilcileri ve halefleri olan İttihatçılar vatan haini idiler. Şerif Paşa 'ya göre Talât Paşa; Talât Paşa 'ya göre ise Şerif Paşa ihanet içindeydi. Nesillerin ve aydınların bu şekilde birbirlerini suçlamaları zaman zaman da birbirlerini iftiraya müstahak mahlûklar olarak görme hâletleri (psikoz) günümüzde de devam etmektedir. Çünkü gemi hâlâ kurtulamamıştır. Hattâ gemidekiler, kurtulmak bir yana, iyi bir istikbâle kavuşabilecekleri ümidinin rahatlığını ve hazzını bile tatmaktan henüz mahrumdurlar.

İşin aynı derecede belki de daha acıklı bir tarafı ise bu iki asırlık trajik tarihin tamamının değil, herhangi bir sahifesinin bile layıkıyla ve asgarî bir tarifeyile de hâlâ yazılamamış bulunmasıdır. Nesiller ve aydınlar birbirleri ile kördüğüşünü şuursuzca sürdürürken, tarihçiler de tarihi, usûlünce yazmak yerine, adetâ bu kördüğüşü için yeni silâhları meydana sürmek istercesine kabul edemedikleri bir hâlin mesûlü ve güzel bir istikbâlin engeli olarak gördükleri mâzi ile kavga etmektedirler. Mâziyi anlama ve yorumlama yerine, onun şu veya bu yönünü kabûl ederek diğer kısımlarını yok sayma ve karalama tavrı, eninde sonunda tarih yazıcılığını inhisarı altına almış bulunmaktadır. Tarihçiler, tarih usulünden nasipsiz bir tavırla pek az bir bilgi fakat çok kin ve karpisizle maziye eğilerek heyecanları, düşünceleri ve nefretleri veya şikâyetleri için gerekçe derlemektedirler. Tarihi kendilerini veya başkalarını bir şeye ikna etmek için yazdıklarının farkında oldukları söylenemez. Hâlbuki bir Lâtin hikmetinin de dediği gibi “tarih ikna için değil, izah etmek için yazılmalıdır”. Çünkü o, ideal bir maziye bulma ilmi değildir; olan biteni, vakıayı anlamaya ve yorumlamaya talip olmalıdır.

Yakın tarihi yazmanın zorluğunun bir ucu tarihçilerin kifayetsizliğine, yâni manevî ve zihnî bakımdan gerekli maharet ve husu-

siyetlere sahip olmamalarına dayandığı gibi diğer ucu bizzat bu işin mahiyetinden doğmaktadır. Çünkü tartışması ve oluşması bitmemiş bir zamanın tarihini yazmak, belki biraz mübalağa payı taşıyan bir teşbihle, henüz cereyan etmekte olan bir trafik kazası için ehl-i vukuf raporunu yazmaya benzetilebilir. Üstelik iş, kazânın veya zamanın parçası durumunda veya içinde bulunan bir tarihçi tarafından yazılmak gibi bir başka talihsizlik veya imkânsıza yakın derecede bir zorluk ile başbaşa kalındığı şuurunu ve uyanıklığını bir an bile terketmemeyi emretmektedir.

Tarihçi bu esnada çok klasik ve açıklayıcı bir teşbihle, bir muhakemede, bir dâvâyı karara bağlamak için aynı anda çalışmak zorunda olan üç ayrı kişinin; yâni hâkim, savcı ve avukatın vazifesini yapmak zorundadır. Yazmaya talip olduğu her vak'ada çeşitli ve birbiriyle zaman zaman çatışan ve zıt bilgiler ihtiva eden dâvalı ve dâvacı dosyaları karşısında gerçeği bulabilmek için bütün iddiaları değerlendirmek ve tarafların hem savcılığını, hem avukatlığını üstlenmek ve aynı anda da aslî vazifesi olan hâkimliğin, yâni tarihçiliğin gereğini yerine getirerek hükmünü vermek ve yorumunu yapmak zorundadır. Anlaşılabacağı üzere her hükmünde karşı tarafı dinlemek (audi alterem partem) vecizesinin de gereğini yerine getirecektir. Ne yazık ki memleketimizde yakın tarihi yazma işinde esas itibariyle bir tarafın bile savcılığını veya avukatlığını asgarî ölçüde ifa edemekte, hele hâdiseleri hükme bağlama işinde büsbütün yetersiz kalmaktadır. Yaptıkları, çoğu kere, safında yer aldıkları tarafların iddialarını ve delillerini ilmin gerçekleri olarak takdim etmek ve tabîî "karşı tarafı" dinlemeden suçlamak suretinde nakilden ibaret kalmaktadır. Hattâ çoğu kere, dikkatsizlik ve ciddiyetsizlik sebebiyle, bu nakil işini bile asgarî bir dikkatle dahi yapamamaktadırlar.

Çok umumî bir çerçevede ifadeye çalışılan bu karanlık tablo da bir tarih araştırması değil, Millî Mücadele'yi esas alan bir roman. Tarık Buğra'nın *Küçük Ağa* isimli eseri¹ henüz lâıykı vecchile

¹ Romanın ilk baskısı Yağmur Yayınları tarafından yapıldı (İstanbul, 1964), ikinci kısmı *Küçük Ağa Ankara*'da ise iki sene sonra (1966) basılmıştır.

dikkati çekememiş de olsa, bir ümit ışığı gibi parlamakta, henüz ısız olan tarih ummanında bir deniz feneri gibi, yakın çağ tarihçilerine yol göstereceği günleri beklemektedir. Bu hususun şimdiye kadar gözden kaçması ve ifade edilmemesi, edebiyat ve fikir hayatımızın en geniş ve derin mânâsıyla sığılığında ileri gelmektedir. Çünkü güzellikler de farkedilmeye muhtaçtırlar. Onları görecektik nazarlara bazen çok geç nail olurlar; bâzen de hiç kavuşamayabilirler. Bir başka ifade ile ehl-i hünerin kadrini bilmek de, kişiler için olduğu kadar, cemiyetler için de ayrı bir hünerdir.

Romanın işarete çalıştığımız hususiyetinin ilk delili san'atkarın insanı beşerî bir varlık olarak değerlendirmesini ifade eden şu sözlerinde saklıdır²: *“Kurtuluş umudu 6 yüzyıllık yaşama geleneğinin karşısında idi. Hiç bir milletin tarihi bu kadar trajik bir çelişme görmemiştir. Bu çelişmede doğru yolu seçmek bir erdem işi olmaktan çıkıyor, herkesden beklenemeyecek bir görüş üstünlüğü gerektiriyordu. Buna karşılık yanılanları suçlandıramazdınız; zira menekşe rengi mor olduğu için ne kadar suçlu ise, bu insanlar da yanılmaları yüzünden o kadar suçlu idiler.”*

Romanda, Milli Mücadele devri insanımızın ümitsizliği, kararsızlığı, şaşkınlığı ve beşerî zaafı, mutâd olduğunun aksine, suçlayıcı tavrından çok uzak bir şekilde serinkanlılıkla, beşerin gerçekleri ve tarih usûlünün kaideleri ihlâl edilmeksizin sergilenmektedir ki bu tavır bilhassa yakın tarih araştırmalarında bile henüz dikkate değer örneklerine rastlanılmayan bir şeydir. I. Dünya Harbi'nde koluyla beraber ümidini ve istikbâle imanını da cephede bırakan Çolak Salih'in bir ceset hâlinde bir kahramana dönüşmesi; İstanbullu Hoca'nın (Mehmet Reşit) önce karşıyken, sonradan Milli Mücadele'nin bir temsilcisi durumuna gelmesi; bu meyanda İstanbul'a bağlılığı, tereddütleri ve şaşkınlığı ve duygularının bölük pörçüklüğü, kısaca bir insanın zaafı beşerî ve tarihî gerçekleri en

2 *Türk Dili*, sayı: 298 (Temmuz 1976), s. 115. *Türk Romanında Kurtuluş Savaşı Özet Sayısı*'nda Tarık Buğra'nın yazısı (“Kurtuluş savaşı niçin ve nasıl?”, s. 113-115) romanı anlamak bakımından mühimdir.

küçük bir zarara uğratmaksızın ifade edilmiştir. İstanbullu Hoca'nın vaazı esnasında Yüzbaşı Nâzım'ın aklından geçenler burda hatırlanmalıdır³: *"O bir hain miydi? Asla. Bunu kimse diyemezdi. Hele onu çıkarını düşünen, kendi hesaplarına takılıp kalmış haris diye düşünmek katı yüreklilikten fazla birşey olurdu. Hoca vatani-ni da milletini de en azından kendisi kadar seviyor, kurtuluşa giden yolu tıpkı kendisi gibi bütün gücüyle arıyor, bu uğurda varını, yo-ğunu ortaya koymak için duraklamayacağını açıkça gösteriyordu. Yüzbaşayı çileden çıkaran da işte bunu anlamış olmasıydı."*

Tarık Buğra'nın, romanın bütününe damgasını vuran ve yakın tarihimize yeni bir bakış olan bu yorumundan hareketle Millî Mücadele esnasında ortaya çıkan çok farklı ve zıt görüşleri bir hastanın başucundaki tabiblerin birbirinden farklı teşhislerine benzetmek mümkün olabilir diye düşünüyoruz. Bazen bu reçeteler Hoca Mehmet Kadri Nasih'in kiler kadar hazmedilemez olsalar bile...⁴

Diğer taraftan yakın tarihi makûl ve doğru bir şekilde anlaya-bilmek için gerekli ipuçlarının da henüz lâıykıyla değerlendirilme-diği ortadadır. Meselâ bir aydının -izmihlâl kâbusunun insanların üzerinde yaptığı tahribatı vâzih bir şekilde ortaya koyan itirafları⁵ çok kıymetli izahları beraberinde getirmektedir: *"Benim neslimin büyüük gûnalı tarihini bilmemek, tarihine inanmamak ve bilhassa tarihinden kendinde birşey devam ettiğine inanmamaktı. Gördüğünüz fecî terbiyenin tesiri altında tarih'i bir mezar ve bütün vekayii birer ceset gibi düşünüyorduk. Mazimiz bir dağdı onu çıkmıştık,*

3 *Küçük Ağa*, İstanbul, 1992, s. 279.

4 "En iyisi Anadolu'ya İngiliz'i getirip nasihatleri üzere işlerimizi yavaş yavaş düzelt-meliyiz. Himmet ve dirayetine muavenet etmeliyiz, başka çaremiz kalmadı. Hem en sağlam çaremiz budur. İngiliz Mısır'ı ıslah ettiği gibi bizim Anadolumuzu da ıslah edip terakki ettirirse daha ne isteyebiliriz? Sonra Allah kerim, ilerisi Allah'a mâlûm. Biz adam olalım da sonra herşey kolaylaşır. Ben Mısır'da bulundum, işlerini güzel gördüm. Herkeste para var, ticaret yolunda. ziraat ilerliyor, fellâhlar kazanıyor, yüz-leri gülüyor. İngilizler sayesinde biz Türkler Mısırlıları herşeyden çabuk ve kolay geçerez" (*Serayih*, Paris, 1911, s. 283-284).

5 İfade biraz tashihle şuradan alındı: Ahmet Hamdi Akseki, *Askere Din Kitabı*, İstanbul, 1945, s. 345.

şimdi innikle meşgûl idik ve talihin bizi iniş tarafında dünyaya getirdiğine kızmaktan başka yapacak birşeyimiz yoktu. Kendinizle mağrur olmaktan utanıyor gibiydik.”

Tekrar *Küçük Ağa*’ya dönelim: Acaba İstanbullu Hoca’nın hayat seyrinden mülhem olarak tarihimizi de, tıpkı onun gibi, bir kadim inançtan veya zihniyetten bir yenisine geçebilme yolunda yapılan mücadelelerin hikâyesi gibi telâkki edebilir miyiz? Hattâ arada İstanbullu Hocaların yeni bir inanca ve ümide bağlanıp Küçük Ağa olabilme bahtiyarlığına kavuşmalarından da önce birçok insanımızı ve aydınımızı kadim ve mazinin temsilcisi bir inanç kırıntısına bile bağlanamayan, talihin ve tarihin kendilerini zirvenin iniş tarafında yarattığına hayıflanmakla ömür tüketen bedbahtlar olarak görebilir miyiz? Acaba bunlar çöküş hâlet-i ruhiyesinden (psikoz) kurtulamayan her cemiyetin mukadder kurbanları mıdır? Tarihimizin ifadeye çalıştığımız yeni bir yorumunda *Küçük Ağa* örnek alınabilecek bir ilham kaynağı olarak ortadadır. Yakın tarihimizin bir yoruma tâbi tutulması yolunda bir ihtiyaç kendisini hissettirdiği gün ilk hatırlanması gereken bir tarih kitabı değil, bir tarih romanı yâni *Küçük Ağa* olacaktır. Bu hükmümüzde en küçük bir mübalâğa payı bulunmadığı kanaatini taşıyoruz. Farkına varılmamış olsa bile o daha basıldığı sene (1964) bir büyük eser olarak edebiyat ve irfan dünyamıza doğmuştu. Değerinin gereği gibi bilineceği daha güzel başka bir zemine ve zamana bir gün kavuşacaktır, kavuşmalıdır. Bu, memleketimizde devam eden bir mazi kavgasının bitmesi ve yaşanabilir daha güzel bir istikbalin doğması için elzemdir. O; tekrar tekrar ve vatan sathındaki bütün aile sayısınca basılmalı, tarihî ve millî temel eserlerimiz olarak gördüğümüz Yunus Emre, Fuzulî, Şeyh Galip divanlarının, *Muhammediye* ve *Alunediye*’lerin ve benzeri kitapların yanında yerini almalıdır. Güzel bir istikbâl inşasının da *Küçük Ağa* temel taşlarından biri olmaya hak kazanmıştır.

Türk Yurdu, sayı: 80 (Nisan 1994), s. 51-52.

II. BÖLÜM

MEŞRUTİYET DEVRİ

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ KURULUŞU VE İLK NİZAMNÂMESİ

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş tarihi olarak, hakkında herhangi bir şüphe izhar edilmeksizin, 1889 senesi kabul edilmektedir. Hattâ günü gününe yazmak gerekirse 21 Mayıs 1305 (2 Haziran 1889) tarihi bahis konusu olmaktadır.¹

Bu hüküm ilk kuruculardan sayılan iki kişinin, Mehmet Reşit² ile İbrahim Temo'nun³ hâtıralarına dayandırılmaktadır. Bu iki kaynağa göre kurulan ilk cemiyetin adı "İnkılâb-ı Osmanî'dir. Askerî Tıbbiye'de kurulan bu cemiyet daha sonra diğer yüksek mekteblere de yayılmış ve sonradan OİT cemiyeti ismi verilen cemiyet ortaya çıkmıştır.

- 1 Cemiyet'in 1889'da kurulduğu hususunda kaynaklar hemfikir görünmektedirler:
 - a) Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952, s. 104.
 - b) Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1959, s. 54-55.
 - c) Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908*, Ankara, 1964, s. 43.
 - d) Ernest Edmondson Ramsaur, JR (Çev. Nuran Ülken), *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, İstanbul, 1972, s. 30.
 - e) M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İhtilad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul, 1986, C. I, s. 173.
 - f) Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1987, s. 22.
- 2 Mehmed Reşid hâtıralarını Cevrî müstearıyla neşretmiştir (*İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu?*, Mısır, Matbaa-i İctihad, 1909, yenibaskı: N. Bilgi, 1994, İzmir, s. 42).
- 3 İbrahim Temo, hâtıralarını tam yarım asır sonra Romanya'da neşretti (*İhtilad ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Millîye Dair Hattıratım*, Mecidiye, 1939, 303 s.). Kitap, "Dahilî ve haricî vatanda inkılâp ve ilm ü irfan için çalışan tıbbiyelilere" ithaf edilmiştir.

Ancak yakından bakıldığında zikredilen iki kaynağa dayanılarak, 2 Haziran 1889 günü bir cemiyetin kurulmuş olduğunu ileri sürebilmenin imkânsızlığı dikkati çekmektedir. Temo'ya göre Cemiyet ikindiden biraz sonra bir teneffüs saatinde kurulmuş ve kuruculardan Abdullah Cevdet de vakit namazını kıldıktan sonra kendilerine katılmıştır. Diğer kurucular Mehmet Reşit ile İshak Sükûtî'dir. Diğer kaynak⁴, Mehmet Reşit ise hâdiseyi şöyle anlatmaktadır: “Konyalı Hikmet Emin, Diyarbekirli İshak Sükûtî, Ohrili İbrahim Edhem, Arabgirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmet Reşit ismini taşıyan bu beş arkadaş 1305 senesi Mayıs'ının yirmibirinci günü grubundan takriben bir saat sonra Mekteb-i Tıbbiye'nin hamamı önündeki odun yığınları üzerinde içtima ederek, istikbâl-i vatanın parlak bir ferdası olduğunu tebşir eden güzel bir mehtab altında, birkaç sene sonra İttihat ve Terakki ismini alan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin temelini attılar.”

İlk kuruluş toplantıları

İbrahim Temo'nun (a.g.e., s. 19) belirttiği gibi bundan sonra odun yığınları üzerinde, talebe argosuyla Hatab Kiraathanesi toplantıları adı verilen siyasî sohbetler yapılmaya başlanır.⁵ Bu hâdiselerin cereyan ettiği 1888-1889 öğretim yılında kurucular Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin ilk sınıfındadırlar. Bu tarihten sonra ilk mühim toplantı ise 20 Temmuz 1892'de yapılır. İnciraltı İçtimai adı verilen bu toplantıda⁶ “her hafta muntazaman ve fakat muhtelif mahallerde bi'l-içtima müzakere etmek, mükemmel bir nizâm-nâme-i dahilî kaleme almak üzere bir heyet-i idare teşekkül etti. İanelerin

4 Cevrî, a.g.e., s. 26-27.

5 Ancak Temo bu sohbetlerin ehemmiyet taşımadığına dikkati çekmektedir (a.g.e., s. 19).

6 Cevrî, a.g.e., s. 27-28; İnciraltı İçtimai adı verilen (Temo, a.g.e., s. 20) bu toplantının ismini bir kaynak İncir Ağacı İçtimai'na çevirerek veriyor (krş. Hanoğlu, a.g.e., s. 175-176) ki yanlıştır.

muntazaman cem'i, âzânın mensub oldukları şube ile şubedeki sıra numarasını göstermek üzere deftere kaydî ve her bir âzâya bir numara verilmesi taht-ı karara alındı". Ancak dikkat edilmesi gereken husus henüz ortada bir cemiyetin bulunmadığı gerçeğidir. İstikbale matuf birtakım siyasî sohbetler ve plânlar bahis konusudur, birçok benzerleri gibi.

Tıbbiye'de henüz ismi bile konmamış bir siyasî cemiyetin bulunduğu yolundaki ilk haber, 1891 Mülkiye mezunu Şahin Taki tarafından oda arkadaşı ve Mülkiye İdâdisi talebesi Mehmet Rauf'a, en geç 1892 Haziran'ından önce verilmiş olmalıdır.⁷ Sonradan Cemiyet'in ilk nizâmnamesini kaleme alan Ali Münif de (Yeğena) yine aynı yolda Cemiyet'in varlığını samimî sınıf arkadaşı M. Rauf'tan öğrendiğini bildirmektedir.⁸ Cemiyet'in 1893'e kadar hemen hemen hiçbir faaliyette bulunmadığı ve bu yıldan itibaren varlığının diğer yüksek mektep öğrencileri arasında duyulduğu rivayetini⁹ tekzip edecek bir kaynağa sahip değiliz.

Burada bir gerçeği gözden kaçırmamak gerekir. Tıbbiye'de bir cemiyet kurulmamıştır, ama kurulduğu yolundaki bir haberin yayılmış bulunması, OİT Cemiyeti'nin kuruluşunu hızlandırılması bakımından, hemen hemen aynı tesiri yapmıştır. Ancak gözönünde bulundurulması gereken bir diğer husus da Tıbbiyeden diğer yüksek mekteplere yayılanın siyasî fikirler değil, teşkilâtlanma arzusu ol-

7 Mehmet Rauf'un şimdiye kadar gereği gibi değerlendirilmemiş olan kitabının künyesi şudur: *İttihad ve Terakki Cemiyeti Muhteremesine-İttihad ve Terakki Cemiyeti Ne İdi?*, Dersaadet, Ahmed Sâki Bey Matbaası, 1327, s. 112. Mülkiye son sınıfında iken, Ocak 1896'da Selânik'e sürüldüğü, yani mezun olamadığı için Ali Çankaya'nın kitabında (*Yeni Mülkiye Tarih ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-1969, C. III) yer almamıştır. Hayatı hakkında İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1969, s. 1449; Tıbbiye'de bir cemiyet bulunduğu haberi için: M. Rauf, *a.g.e.*, s. 12-13.

8 Ali Münif (Yeğena) Mülkiye'den 1896 Ağustos'unda mezun olmuştur (Ali Çankaya, *a.g.e.*, s. 628-629). Şimdiye kadar hemen hemen hiç müracaat edilmemiş bulunan hatıraları mühlîmdir. Cemiyeti nasıl duyduğu haberi için. "Ali Münif Bey'in hatıraları" (Yazan: Taha Toros), *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul, 1969, Sayı: 8, s. 10.

9 Mehmed Rauf, *a.g.e.*, s. 18-21.

duğudur. Hattâ bu arzuya ve hevese yapılan katkılar söz konusudur. Yoksa Jön Türklüğe temel teşkil eden fikirlerin diğer yüksek mekteplerde ve bilhassa Mülkiye’de öteden beri bulunduğu sade bir gerçek olarak ortadadır.¹⁰ Herşeyden önce Genç Osmanlılarla başlayan bir geleneğin devamına işaret etmek gerekir.

OİT Cemiyeti adına 1895’e kadar yapılanlar bir cemiyetin varlığını kabûl edebilmek için yeterli değildir. Fakat bu yılda ortaya çıkan gelişmelerin üzerinde bilhassa durmak, Cemiyet’in kuruluşunu açıklığa kavuşturabilmek için şarttır. Çünkü 1895; Cemiyet’in kurulduğu, nizâm-nâmesinin yazıldığı, isminin konulduğu, teşkilâtlandığı ve sesini duyurabildiği; kısaca siyasî tarihimize ve Jön Türk-lük âlemine doğduğu yıldır. Bu hükme varabilmek için کافی deliller ve kaynaklar bulunmaktadır.¹¹

Bir cemiyetin varlığı propagandası, Mülkiye’den sonra Harbiye’ye de Erkân-ı Harp sınıfından Batumlu Mustafa Reha ve Zâde-gân sınıfından Hamid Bey vasıtasıyla girmiştir. Mustafa Reha’nın mezuniyet yılı 1897 olduğuna göre bu gelişmenin 1894’den sonra gerçekleştiği açıktır.¹²

Cemiyet’e taraftar olan Mülkiyelilerin hemen hemen tamamı hakkında bilgi bulunmakta ve bu durum sağlam yorumlar yapma ve hüküm verme imkânı sağlamaktadır. Bunlar Ali Münif’in¹³ sınıfından Mehmet Rauf¹⁴, Murat Fuad¹⁵, Mustafa Hulûsî¹⁶, Selânikli

10 Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 22-26; Münif Paşa (neşreden: Mahmud Esad), *Ravza-i Hukuk*, İstanbul, 1301, s. 224. Kitabın bazı bölümleri: Müsavat, Hürriyet, Müdafaa-i Meşrua.

11 Jön Türklerin temel fikirlerinden olan *Meşveret* (ilk gazetelerden birinin isminin de *Meşveret* olması mühim) hakkında sadece Namık Kemal’in yazdıkları bile bir kitap hacmindedir (*Makûlât-ı Siyasiye ve Edebiye*, İstanbul, 1327, s. 165-231).

12 Hamid Bey hakkında bilgi bulamadık. Batumlu Mustafa Reha hakkında, Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi*, Ankara, 1966, C. I, s. 187.

13 Ali Münif’in harekete katkıları kendi hatıralarından başka Mehmet Rauf (*a.g.e.*, s. 25.) tarafından da ifade ediliyor.

14 Mehmed Rauf’un Mülkiye’deki faaliyetlerinin çok ileri derecede olduğu Ali Münif’in hatıralarından da anlaşıyor. Hatıralarında yazdıklarında tefahur payı az olsa gerek.

15 Hayatı için: Ali Çankaya, *a.g.e.*, s. 639.

16 Hayatı için: Ali Çankaya, *a.g.e.*, s. 643.

Rahmi (sonra mebus) ve Selânikli Hüsnü ile Tarsusîzade Münif'tir.¹⁷ Faaliyetlere önceki sınıftan Adanalı Mehmet Hilmi ve Selânikli Osman katılmıştır. Bu sınıf 1894'de mezun olmuştur ve bunlar Mülkiye'nin iki senelik son mezunlarıdır. Mektep 1895 senesinde mezun vermemiş; 3 senelik ilk mezunlarını ise 1896'da vermiştir. Daha önce 3 sene olan Mülkiye İdâdisi de ilk dört senelik mezunlarını 1892-1893 öğretim yılında vermişti. Bunlar yüksek kısımdan 1896'da diploma alan Ali Münif ve arkadaşlarının sınıfıdır. Harekete 1897'de mezun olanlardan Beyrutlu Emin Arslan¹⁸, Bekir Fahri¹⁹, İzmirli Mustafa Şevket ve Selânikli Ahmet'in katıldığı anlaşılmaktadır.²⁰

Nizâmnâme ihtiyacı

Hareketin taraftarları çoğaldıkça teşkilâtlanma ihtiyacı hissedilmiş ve bir nizâmnâme tanzim edilmesi fikri ilk defa 1894-1895 öğretim yılında Mülkiye'nin yüksek kısmının I. sınıfında bulunan Emin Arslan tarafından ortaya atılmış ve bu teklif Mülkiyeli grup tarafından benimsenmiştir.²¹ Bu konuda Ali Münif²² şöyle diyor:

“Mülkiye’de gizli cemiyete intisap edenler gün geçtikçe artıyordu. Bir aralık miktarı 30-35’e balığ oldu. Tıbbiye ve Harbiye’de de artan gizli talebe teşekküllerinin bir nizâmnâme ile ve programlı bir surette çalışmaları fikri ortaya atıldı. Yapılacak bir nizâmnâmenin yalnız mektepler için değil, bütün memlekete şamil bir hüviyet taşıması düşünülüyordu. Bunun lüzumu

17 1894-1895 öğretim yılında Mülkiye’de bulunan iki Münif’ten Tarsusîzade Münif ismiyle tanınan Mülkiye’den mezun olmadan ayrılmıştır. Hayatı ve Avrupa’daki neşriyatı hakkında bilgi için: Z. F. Fındıkoğlu, *XIX. Asırda Türkiye Dışında Türk Gazeteciliği ve Tarsusî Münif Bey (1873-1930)*, İstanbul, 1962, s. 32.

18 Hakkında bilgi için: Ali Çankaya, *a.g.e.*, s. 740.

19 Bekir Fahri (İdiz) için: Ali Çankaya, *a.g.e.*, s. 731.

20 Mehmet Rauf, *a.g.e.*, s. 13-22; Ali Münif, *a.y.*, s. 11.

21 Mehmet Rauf, *a.g.e.*, s. 21-22; Ali Münif, *a.y.*, s. 11.

22 Ali Münif, *a.y.*, *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı: 9, İstanbul, 1969, s. 71.

üzerine fikir teatisinde bulunduk. Tıbbiye'deki arkadaşlar nizâmname yapılması fikrine taraftar olmadılar. Mülkiyeliler ısrar eylediler. Hattâ hatırımda kaldığına göre Beyrut'lu Emin Arslan, Mülkiyelilerin ayrı bir cemiyet kurarak faaliyetlerine devam edebileceklerini ileri sürdü" (s. 11).

Tıbbiyelilerin karşı çıkış gerekçeleri Ali Münif ve M. Rauf tarafından birbirini teyit eder bir şekilde anlatılmaktadır.

"Bu fikir, ileride bir ayrılığa sebep olabilir endişesiyle, Tıbbiyeliler telâşa düştüler. Bunun üzerine Tıbbiye'deki arkadaşlar fikirlerini şu suretle hülâsa ederek bildirdiler:

Bu gizli cemiyetleri birleştirmek, büyütme, maksadı tesis ve gayelerini bir nizâmnâmeyle bağlamak uygun olur. Ancak bu suret-i hareket hafiyelerin gözlerine hedef verebilir. Bu esbabı mucibe üzerinde Tıbbiyeliler musır idiler. Bizimkiler ise mutlaka bir nizâmnâmeye taraftar olduklarından işi konuşmak için gizli bir kongre akdi karargir oldu" (Ali Münif, *ay.*, s. 71).

Bu karardan sonra M. Rauf'a göre 15-20, Ali Münif'e göre ise 20-30 Mülkiye öğrencisi, 1895'in belki Mayıs veya Haziran'ı; her halükârda ise Ağustos'tan önce, yâni Mülkiye tatile girmeden Rumeli Hisarı'nda, nizâmnâme tanzimi için, toplanırlar.²³ Topluluk 1894-1895 öğretim yılının I. ve II. sınıf öğrencilerinden teşekkül eder. Mülkiye'nin yüksek kısmı 3 seneliktir ama III. sınıf öğrencisi yoktur.

Toplantıda nizâmnâmenin tanzim işi Ali Münif ile M. Rauf'a verilir. Anlaşıldığı kadarıyla metin Ali Münif'in kaleminden çıkmış; M. Rauf da yardımcı olmuştur. Bu arada Tıbbiyeliler de muhtevasında bulunmasını istedikleri hususları, İshak Sükûtî vasıtasıyla, bir lâyiha halinde verirler.²⁴ Ali Münif bu hususta şunları söyler:

"O akşamdan itibaren harekete geçtim. Avrupa'dan gelen gizli beyanname ve risâleleri tetkik ederek bünyemize uygun bir

23 Mehmet Rauf, *a.g.e.*, s. 22-23; Ali Münif, *a.y.*, s. 71.

24 Ali Münif, *a.y.*, s. 71.

taslak hazırladım. Bu nizâmnâme tasarısını gizlice İbrahim Temo'ya gönderdik. Onun, Tıbbiyeliler namına, mütalâasını öğrenmek istiyorduk. İbrahim Temo nizâmnâmeyi uygun buldu. İshak Sükûtî de Tıbbiyelilerin görüşlerini bize getirdi... Hazırlanan nizâmnâme tam şeklini aldı. İstanbul'da basılmasına imkân ve fırsat yoktu. Paris'e veya Mısır'a gönderip bastırmak istiyordu. Bir kopyasını Tıbbiye'den Cevdet vasıtasıyla harice çıkarttık. Diğer nüsha nezdimde kaldı."

Ali Münif, Tıbbiyeli Cevdet hakkında bilgi vermiyor; ama M. Rauf, bu kişinin Abdullah Cevdet olmayıp Diyarbakırlı Dr. Cevdet olduğuna dikkat çekiyor.²⁵

Dikkati çeken bir husus 2 Haziran 1889 günündeki konuşmaları en ince bir teferruatına kadar hatırlayıp yazan İbrahim Temo'nun, kendisinin de katıldığı 1895 yılı çalışmaları ve ilk nizâmnâme hakkında, tek bir cümleyle de olsa hiç bilgi vermemesi ve susmayı tercih etmesidir. O'nun bu davranışı vak'anın üzerinden yarım asır geçmesine rağmen, Ali Münif'in şikâyetine²⁶ yol açmıştır:

"Mümaileyhin daha sonra neşrettiği birkaç eserle, İstanbul'daki gizli teşkilât hakkında yazdığı hâtıratla bütün mesaisini Tıbbiyelilere inhisar ettirerek Mülkiye ve Harbiyelilerin faaliyetlerinden bahsetmemesi sarih bir haksızlıktır."

Tekrar nizâmnâmeye dönelim: Yurtdışına çıkarılan nizâmnâme hakkında İngiliz arşivlerine ilk bilgi, belirtildiğine göre İstanbul'daki İngiliz sefaretî üçüncü katibi Max Müller'in 14 Kasım 1895 günlü raporuyla girer.²⁷ Cemiyet imzasını taşıyan ilk beyanname aynı senenin 30 Eylül'ündeki Ermeni Patırdısı üzerine, Ekim'in ilk haftası içinde İbrahim Temo ve arkadaşları İshak Sükûtî, Dr. İsmail İbrahim ve Eczacı Mehmet tarafından 1000 nüsha ka-

25 Mehmet Rauf, *a.g.e.*, s. 25.

26 Ali Münif, *a.y.*, s. 73, 1 nolu dipnot.

27 Hanioglu, *a.g.e.*, s. 183, 58 nolu dipnot; Raporun metni için: s. 395-398.

dar basılır ve dağıtılır.²⁸ Bilindiği kadarıyla Cemiyet ilk defa sesini bu beyanname ile duyurmuş ve varlığını hissettirmiştir.²⁹

Diğer taraftan bu ilk nizâmnâmenin basıldığı 1961 yılından beri bilinmektedir. 1897'de muhtemelen Kasım ayı içinde basılan nizâmnâme, Cemiyet'in Mısır şubesinin diğer evrakları ve mühürüyle beraber Saray'a teslim edilmiş ve karşılığında 1000 İngiliz lirası alınmıştır.³⁰

1889'da kurulduğu kabul edilen OIT Cemiyeti'nin bu nizam-nâmesi 1897'de Kahire'de kırmızıya yakın pelür kapaklı 30 sayfalık bir risâle halinde basılmıştır ve 39 maddeden ibarettir. Dış kapaklar yazısızdır, baskı yeri ve tarihi belirtilmemiştir. Nizâmnâme, A. B. Kuran tarafından verilen elyazısı nüshasına dayanılarak, T. Z. Tunaya tarafından "*münakaşa vesilesi yaratmak gayesiyle*" aynen neşredilmiştir.³¹ Tunaya nizâmnâmeyi değerlendirmemiş, hakkında herhangi bir hüküm vermemiştir. Okunamayan ve matbuunda farklı olan bazı kelimeler bulunan bu ilk neşrinden sonra, nizâmnâmenin tashihli ve matbu metnini yazımıza ek olarak veriyoruz. Aslin-

28 Beyannâmenin metni için: İ. Temo, *a.g.e.*, s. 48-49.

29 Kuran, bir metin vermeksizin, ilk beyannâmenin Dr. Abdullah Cevdet tarafından yazıldığını söylüyor (*İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, 1948, s. 63). Bunu kaynak gösteren bir araştırma aynı hükmü tekrarlıyor (M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981, s. 26) ve Abdullah Cevdet'in Cemiyet içindeki önemine gerekçe olarak gösteriyor. İlk kitabında beyannâme metni vermeyen Kuran bu defa son kitabında İ. Temo'nun hazırladığı beyannâmenin metnini vererek (s. 158) bunun yine Abdullah Cevdet tarafından neşredildiğini bildiriyor. Beyannâmenin hazırlanmasında Abdullah Cevdet'in hiçbir katkısı yoktur. Kuran'ın yanlısına dayanan yorumlar da isabetsiz ve mesnetsizdir.

30 Sarayla yapılan anlaşmanın protokolü önce Asaf Tugay (*İhret*, İstanbul, 1961, s. 50-51) ve buna dikkat çekilmeksizin Hanioglu tarafından neşredilmiştir. (*Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 528-529).

31 Tunaya'nın neşrettiği (*a.g.e.*, s. 117-122) bu nizâmnâme 1891'de yazıldığı söylenen (Hanioglu, *a.g.e.*, s. 183) nizâmnâme'den sonra tanzim edilen ikincisi değil, ilk nizâmnâmedir. 1902 kongresinde ikinci nizâmnâmenin tanzimine kadar yürürlükte kalmıştır. 1891'de cereyan ettiği yazılan hâdiseler (Hanioglu, *a.g.e.*, s. 177) 1895'de bu ilk nizâmnâmenin tanzimi çalışmalarıydı.

da, her maddenin altında, Arapçası da bulunmaktadır.

Netice itibariyle OİT Cemiyeti'nin kuruluşu hakkındaki hükümlerimizi şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Cemiyet, 1895 yılı içinde ve en geç Temmuz ayında kurulmuştur.

- Kuruluş, Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye gibi yüksek mekteplerin müşterek hareketi sonunda gerçekleşmiştir. Kuruluş hakkında bunlardan birine, meselâ Mülkiye'ye ağırlık verilebilir, ancak bir öncelik ve üstünlük verilmesi mümkün değildir.

- Cemiyet'in nizâm-nâmesi, kuruluş yılında Mülkiye 2. sınıfta bulunan Ali Münif (Yeğena) tarafından, samimî sınıf arkadaşı Leskovikli Mehmet Rauf'un da yardım ve katkısıyla yazılmış, bu esnada Tıbbiyelilerin de görüşleri alınmıştır.

- Tıbbiye'de bir cemiyet kurulmamıştır, ama kurulduğu yolundaki bir dedikodu kuruluşu hızlandırıcı yönde katkıda bulunmuştur. Bir başka âmil de 1894 yılında Anadolu'da görülen Ermeni isyanlarıdır.³²

- Eğer Cemiyet'in kuruluş tarihi olarak 2 Haziran 1889 günü kabul ediliyorsa, bu durum karşısında kuruluş tarihi bir siyasî sohbe dayandırılarak tespit edilen ilk ve son cemiyet OİT Cemiyeti olmaktadır ki bunun imkânsızlığı ortadadır.

- Cemiyet'in kuruluşu, yeni ve müstakil bir gelişme olmayıp, Genç Osmanlılarla başlayan gelişmenin bir halkasını teşkil eder.

- İsmen ve cismen 1895'de doğan Cemiyet'in isim babası ise Ahmet Rıza'dır.³³

32 Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 26.

33 Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 7, 1 nolu dipnot; Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 180.

EK

OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ NİZÂMNÂMESİ

Mad. 1. Hükümet-i hazıranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-u beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatani ecnebinin yed-i tasallut ve iğtisâbına düşüren usûl-i idaresini ıslah ve vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.

Mad. 2. Cemiyet'in maksadı umumun menfaatine müttchiden çalışmaktır. Arada milliyet, kavmiyet, cinsiyet, mezhep, tarik tefrikaları yoktur. Âzâ beyrinde hukuk-u medeniyece müsâvât-ı kâmile bulunacaktır. Her âzâ reyinde hür ve müstakildir. Menâfi-i umumiyyeden başka hiçbir emir ile mukayyed değildir.

Mad. 3. Cemiyet'in vazifesi idare-i hazıra-ı hükümeti hukuk-u insaniyenin muhafazası ve terakkiyat-ı medeniyyenin menbâi olan "usûl-ü meşveret"e iade ve muhafaza-i hüsn-ü ahlâk ve maarif-i umumiyenin terakkisine ve alelumûm insaniyet ve medeniyete hizmet etmek gibi umûr-ı nafiada bulunmaktır. Bu maksad-ı hayrı icraya hail olanlara ve cemiyeti her günâ tehlikeye uğratanlara vatan düşmanı nazarıyla bakılacaktır.

Mad. 4. Cemiyet nazarında sülâle-i necibe-i Osmaniye'nin makam-ı saltanat ve hilâfette bekası mültezemdır. Ancak şer' ve ni-

zâma mugayir harekâtta bulundukları ve usûl-ü meşvereti kabûl ve hukuk-u medeniyeyi himaye etmedikleri halde haklarında şer'an ve kanunen lâzım gelen muamele icra edilecektir.

Mad. 5. Hükümet-i Osmaniye hürriyet ve terakki taraftarı bir hükümet-i âdile halini kesbettikten sonra Cemiyetimiz devletimizin tamamiyet-i mülkiye ve istiklâliyesinin bekasıyla neşr-i maarif ve tehzib-i ahlâkla tezyid-i servet, teksir-i ticaret ve mamûriyet gibi vatan ve millete manen ve maddeten nafi her türlü teşebbüsatta hükümete malen ve canen muavenet ve müzaheret eylemeyi kendisine bir vazife-i mukaddese bilir.

Cemiyet'in suret-i teşekkül ve idaresi

Mad. 6. Cemiyet'in heyet-i idaresi bir reis ile dört âzâdan mürekkeptir. Vc merkezi İstanbul'dadır. İdare âzâsı efrad-ı Cemiyet artıkkça binde bir nishbetinde tezyid edilecektir.

Mad. 7. Cemiyet'in tevsii ve intişarı halinde efradı teksir eden beldelerde teshil-i muamelât için bir reis ile ikişer âzâdan mürekkep ve reislerinin mafevki vasıtasıyla İstanbul meclis-i idaresine tâbi şube meclis-i idaresi tesis ve teşkil edilecek ve her şube bulunduğu beldenin ismiyle anılacaktır.

Mad. 8. Efradın isim ve cinsi kendisini cemiyete idhâl eden ile âti'z-zikr, iki zattan maada hiç kimseye malûm olmayacaktır. Ve böylece her ferd mafevki ile madûnu ve diğer üçüncü bir zattan başka kimseyi tanımayacaktır. Efrada aid her türlü malûmat ve tekelifat bu numaralar vasıtasıyla usûl-ü teselsüle tevfikân icra olunacaktır. İki tarafın rey ve arzusu ile ve teminat-ı vicdaniye ile efrad-ı Cemiyet'in yekdiğerine takdimi ciheti de serbest bırakılmıştır. Üçüncü zatın mafevkin üzerindeki zevattan intihab olunması tercih edilmelidir.

Mad. 9. İstanbul meclis-i idaresini terki eden bir reis ile dört âzânın her biri bir kol itibariyle efrad-ı Cemiyet beş kola münka-

semdir. Her kolun derecesi reisten bed' ile bir, iki, üç, dört, beş rakamlarıyla ifade ve her ferdin hüviyetini müş'ir olan numarası dahi mensup olan kolun derecesi suret ve o kolda mevcut efradın kaçınıcı olduğunu gösteren rakam mahreç olan bir kesir ile tayin edilecektir. Meselâ üçüncü kolun beşyüzyirmibeşinci numarası 3/525'dir.

Mad. 10. Usûl-ü teselsül meclis-i idare tarafından efrada ve efrad canibinden meclis-i idareye i'tâ-yı malûmat ve icrâ-yı teklifat için müttehaz bir usûldür. Her fert meclis-i idareye arz edeceği şeyleri mafevkine bildirir, o da kendi mafevkine söyler ve bu suretlerle efradın meclisine ait beyanatı mafevkenden mafevkine intikal suretiyle kolbaşılar veya âzâ-yı Cemiyet ile münasebeti olanlara ve onlardan meclise bildirilir. Onlar da mâdûnuna beyan eyler. Bu vecihle meclisin efrada ait tebligatı dahi madûna intikal suretiyle vâki olur. Bir ferdin mafevki tabiri kendini Cemiyet'e idhâl eden zat, mâdûnu tabiri kendisinin Cemiyet'e idhâl ettiği kimselerdir.

Meclis-i idarenin suret-i teşkili

Mad. 11. Merkez meclis-i idaresi reis ve âzâsı İstanbul'da bulunan efrad-ı Cemiyet'in işgüzar ve gayyurlarından intihab ve her biri bir kolbaşı itibar olunmuştur. Âzâ tezayüd ettikçe kollar dahi taaddüd edecektir.

Mad. 12. Her kolda efrad-ı Cemiyet teksir ederek bunların içinde hüsn-ü ahlâkı ve mezâyâ-yı âliyesi cihetiyle mevcut meclis-i idare reis ve âzâlarına faik bir kimse bulunduğu tebeyyün ettiği takdirde kendisi rıza gösterdiği halde teselsül tarikiyle ehliyet ve iktidar ve şahıs tayin olunmaksızın yalnız hafiyyen meclis-i idareye bildirilecek ve âzâ-yı meclis bunun evsaf-i memduhasını yine usûl-ü teselsül ile cidden tahkik ve istikşaf ederek istihkaka göre âzâlığa şâyân gördükleri hâlde isterse içlerinden biri o zata yerini terk ile âzâlıktan çıkacak ve eğer hiç kimse rızasıyla yerini terk etmeyecek

olursa beyinlerinde bir kur'a keşide olunarak hangisine isabet ederse o zat onun yerine ikame edilecek ve muahharen âzânın ekseriyet-i reyile reis intihap olunacak ve bu misullû müceddeden âzâlığa kabûl olunan zat kaymakamı bulunduğu âzâlığın kolbaşılığı deruhte edecektir. Eğer yerini terk edenler birden ziyade ise yalnız bunlar arasında kur'a keşide edilecektir.

Mad. 13. Efrad-ı Cemiyet'ten biri her ne için olursa olsun bilâd-ı Osmaniye ve memalik-i saireden birinde ikâmetle teksir-i efrada muvaffak ve bu efradın adedi miktar-ı münasibce balığ olduğu halde o fert reis olmak ve onun Dersaadet'te malûmu bulunan zat vasıtasıyla İstanbul meclis-i idaresine merbut bulunmak üzere bir şube teşkiline mezundur.

Meclis-i İdare'nin hukuk ve vezâifi

Mad. 14. Dersaadet meclis-i idaresi haftada bir kere lüzumu takdirinde eyyam-ı gayr-ı muayyenede içtima ederek müzakerat-ı mukteziyede bulunacaktır. Meclis-i idarenin vazife-i asliyesi efrad beyinde bir vâsita-i itihad olmaktadır. Âzâ beyinde ekseriyet olmazsa hiçbir işe karar verilmeyecektir.

Mad. 15. Meclis-i idare taht-ı idarelerinde bulunan efradın numaralarını havi muntazam bir defter tutmağa mecbur olup herbir içtimasında iki içtima arasındaki müddet zarfında Cemiyet'e dahil olan zevatın numaralarını bittayin kolbaşı vasıtasıyla silsile ashâbına tevzi ve defter-i mahsusa kaydedecektir. Cemiyet'in esas defteri taht-ı emniyette bulunmak için memalik-i ecnebiyede bulunan şubelerden birine tevdi olunacaktır. Merkez-i idarede defâtir-i satihi bulunacaktır.

Mad. 16. Meclis-i idare varidat ve mosarifatını müş'ir mükemmel bir defter tutmağa mecbur olacak, bu deftere taht-ı idarelerinde bulunan efraddan aldıkları mebalîği ayrı ayrı numara sırasına kayd edecek ve tediyat ve irsalât ve mütalâtı dahi muntazaman irae

eyliyecektir. Her ferd tediyaatın mahall-i sarfını sormağa mezundur.

Mad. 17. Taşra mecalis-i idareleri işbu iki maddede beyan olunan tarzda tutmuş oldukları defterler mucibince şubesi efradının numaralarını ve tahsil ettikleri mebalığın yekûnunu ve miktar-ı mesarifini her ay bi-tamamihâ İstanbul merkez meclis-i idaresine bildirmeğe mecbur olup mâni zuhûrunda üç aydan ziyade tehiri caiz olmayacaktır.

Mad. 18. İstanbul meclis-i idaresi ise gerek Dersaadet'te gerek taşra şubâtında mevcut olan efradın miktarını ve alelumûm efraddan alınan mebalığın yekûniyle müfredatını ve mesarifât-ı umûmiyesini müş'ir her üç ayda bir kere taşra şubâtıyla Dersaadet'te mevcut kolların adedini mübeyyin bir cedvel tanzim ve şubelere tevzi edilecekse de bu defter ve tamim-i hususî meclis-i idarenin tayin ettiği bir zamanda ibtida edecektir. Muameclât-ı maliyenin hüsn-ü cereyanına medar olmak için Cemiyet'in mühr-i resmîsiyle memhûr ilmühaberler verilecek ve Cemiyet'in gazetesi vasıtasıyla ilân-ı keyfiyet edilecektir.

Mad. 19. Taşra mecalis-i idaresi Dersaadet merkez meclis-i idaresinin vesait-i icraiyesidir. Vezâifî, evvelâ sâlifü'z-zikr maddelerdeki ahkâma, sâniyen bulunduğu belde dahilinde ve mülhakatta efradın teksir ve himayesine, sâlisen gerek memalik-i ecnebiyede ve gerek memalik-i Osmaniye'nin bir cihetinde Cemiyet nam u hesabına tab ve neşr olunacak gazete ve sair evrak ve muharrerat-ı nâfiânın bulunduğu beldeye suhûletle idhâl vesaitini istihsâle ve efrada tevzie, rabian Dersaadet meclis-i idaresinin teklifatını ve verdiği malûmatı efrada itâya ve bi'l-mukabele efradın menafi-i Cemiyet'e muvafık olan beyanatını bi-tamâmihâ Dersaadet meclis-i idaresine iş'ara, hâmisen fusûl-i âtiyede münderiç mevaddan kendilerine ait vezâif-i ifaya, sadisen ifa-yı vezâifde iltizam-ı sûrat eylemeğe mecbur olacaktır. Memalik-i ecnebiyede bulunan şubeler fazla olarak vakit buldukça konferanslar vermekle de mükelleftirler.

Mad. 20. Dersaadet meclis-i idaresi her türlü umûr ve mesalih-i

Cemiyet'in ve şubat meclis-i idareleriyle Dersaadet'te mevcut efradın mercii olup, gerek mürekkep olduğu âzânın biri tarafından ve gerek şubat meclis-i idaresiyle Dersaadet'te bulunan efrad canibinden teklif veya ihbar edilen mevâd içinde vatanın menâfiine muvafık olan ve icrasında külfet ve mahzur görünmeyen şeyleri kabûl ve icrasını deruhte veya tebliğ edecek, eğer bu suretle vâki olan bir teklif veya ihbar makasid veya menâfi-i Cemiyet'e muvafık olmağ-la beraber icrasında külfet ve mahzûr olmadığı halde evvelen teşettüt-i ârâya meydan verilmemek şartıyla icra veya adem-i icra hakkında her türlü ihtimalâtı pîş-i nazara alarak bir karar ittihaz edecek, badehû bu kararı teselsüle tevfikân ârâ-yı umûmiye-i efrada ve eğer şubenin birinde icra olunacak olursa yalnız o şubenin efradı reyine arz ve icrası kolay olsun ve eğer güç olsun bi'l-cümle mülâhazatı mevki-i müzakere ve müşavereye vaz'etmekten imtina etmeyecektir.

Mad. 21. Dersaadet meclis-i idaresi gerek Avrupa ve gerek heyet-i Osmaniye efkârı üzerine tesirat-ı nâfia vücuda getirir neşriyat-ı bulunabilecek efradın kudret-i kalemiye ve ilmiyece en mümtazlarından birkaçını münferiden veya müctemian memalik-i ecnebîyeye i'zâm ile cemiyetin mürevvic-i efkârı olmak üzere gazete ve sair evrak çıkarıp intişarını şubat meclis-i idaresiyle umum efrada ihbar ve memalik-i Osmaniye'ye idhâl ve efrada tevzi esbâbına teşebbüs edileceği gibi mümkün olduğu halde dahil-i memlekette dahi serbestî-i matbuatın istihsâline muvaffak oluncaya değin hafiyen böyle gazete ve evrak-ı nâfia-i saire neşrini müteahhid olacaktır.

Mad. 22. Meclis-i idare hükümetin haricî ve dahilî ahvâl-i hazıra-i siyasiye ve mülkiyesi hakkında dahil-i Cemiyet olanların tenvir-i efkârına ve tezyid-i gayret ve mesâisine hâdim olacak malûmat-ı mühimmeyi gerek bizzat ve gerek efrad vasıtasıyla istihsâl eylediği halde müteselsilen umum efrada arz ve ifham edecektir.

Mad. 23. Meclis-i idare Cemiyet husûsâtından dolayı taht-ı tevkife alınacak veya diğer tehlikeye düşecek olursa efrad-ı Cemi-

yet'in tahlis ve himayesine ve eğer katiyyen itham olunmuş ise firarına ve tahsiline medar olacak vesaiti tedarik etmekle mükellef olduğu gibi Cemiyet efradının her biri de vicdanen ve hamiiyyeten bu vazife ile mükelleftir.

Mad. 24. Cemiyet hükûmetin ahvâl-i nâ-marziyesini istihbar ettikçe tedarik ve tensip edeceği vasıtalarla ilân-ı hakikat ederek efkâr-i umumiyei ikaz ve bu gibi ahvâlin men'i çaresine gayret edecektir.

Efradın hukuk ve vezâifi ve Cemiyet'e duhûlü şeraiti

Mad. 25. Bir ferd Cemiyet'e dahil olmak için evvelâ Osmanlı, sâniyen âkil ve reşit olmak, sâlisen kabiliyet ve istidad, râbian ah-lâk ve haysiyet sahibi bulunmak, cebânet ve casusluk gibi redâet-i evsaf ile şöhret kazanmamış olmak, hamisen Cemiyet'in maksadına müteallik ahvâlde azm ü hulûs sahibi olmak, sâdisen hırs ve tama'a meclûp ve fevkalâde hevâ-yı nefsaniiyeye ve ağraz-ı şahsiyeye mağlûp olmamak, sâbian ciddiyyet ve metanet sahibi olmak lâzımdır.

Mad. 26. Dahil-i Cemiyet olan bir fert madde-i sâbıkada tadâd olunan evsaf ve şeraiti tamaniyle câmi' olduğuna mütemadi bir tecrübe ve tedkik-i vicdanî ile kanaat-ı kâmile hâsıl etmedikçe hiçbir şahsı Cemiyet'e idhâl ve Cemiyet'in vücudundan haberdar etmeyecektir.

Mad. 27. Bir fert mevadd-ı sâbıkada beyan olunan şerait daire-sinde Cemiyet'e idhâl eylediği zata Cemiyet'in makasidına ihlâs ile hizmet edeceğine ve şu nizâm-nâme ahkâmını tecavüz etmeyeceğine dair din ve namus ve vicdanı üzerine bir yemin teklif edecek ve bâde't-tahlif müteselsilen kolbaşılardan alacağı numarayı kendisine verecek ve numarayı kabûl ile Cemiyet'e duhûlünü meclis-i idareye numarasıyla bildirecek, bâdehu Cemiyet'in nizâmât-ı esasiyesini kendisine itâ edecektir.

Mad. 28. Dersaadet'te veya şubat meclis-i idaresinden birine mensup olan bir fert Dersaadet'ten veya şubesinin bulunduğu beldeden hariç mahalle gidecek olursa mâdûnunu mafevkine takdim ve azimetini mafevki vasıtasıyla mensup olduğu meclise ihbar etmeğe mecbur olacaktır. Böylece tebdil-i mekân edecek kimse gideceği yerde Cemiyet'in şubesi mevcut bulunduğunu tetkik edecek ve eğer varsa arzu ettiği halde onlara iltihak için lâzım gelen vesait müracaat eyleyecektir.

Mad. 29. Her fert Cemiyet'in makasidına muvafık olmak şartıyla her türlü teklifatta bulunmakta hür ise de icrası hususunda Cemiyet'in rey-i melzûmdur.

Mad. 30. Efrad-ı Cemiyet'ten her biri meclis-i idareden tahmil olunacak vezaif-i mümkineyi kabûl ve icra ile mükellef ise de esbâb-ı mâkûle serdiyle bu vezaifi icradan istinkaf ettiği takdirde o şahıs muaf tutulacaktır. Aksi halde evamir-i Cemiyet'i isgâ etmemiş sayılacağından ahd-şiken nazarıyla bakılacaktır. Ve Cemiyet verdiği parayı iade etmeyecektir.

Mad. 31. Cemiyet'in tebligat ve muamelatı mektûm tutulacaktır. Efraddan biri Cemiyet mesailinden dolayı taht-ı tevkife alındığı takdirde dolayısıyla sebep-i tevkifi Cemiyet'e bildirilecektir.

Mad. 32. Cemiyet efradı nakden, kalemen, bedenlen Cemiyet'e hizmete mecbur olup, bu üç hizmetten birisini olsun ifa etmeyip Cemiyet'i iğfal edenlere ve Cemiyet'in parasını dolandıranlara hain-i vatan muamelesi icra edilecektir.

Mad. 33. Cemiyet'in heyet-i nezareti tahtında bir sandığı olacak ve bu sandıkta hiçbir vakit bin kuruştan fazla para bulundurulmayacaktır. Varidatın fazlası heyet-i idarenin tensip edeceği şubeler vasıtasıyla emaneten bir bankaya tevdi edilecektir. Cemiyet'e dahil olan her fert bu sandığa mafevki veya malûmu olan zât vasıtasıyla taahhüt ettiği meblağı her ay tediye edecektir. Miktar-ı taahhüd müteahhidin hâl ve arzusuna göre tezyid ve tenkis olunabilecek ise de bu miktar günde bir para hesabıyla senede dokuzbuçuk

kuruştan aşağı olmayacaktır.

Mad. 34. Makasıd-ı Cemiyet uğrunda fedâ-yı nefis edenlerin ailesi muhtaç-ı muavenet olursa iâşe ve ianesi ve evlâdlarının himayesi Cemiyet'çe en mukaddes vezaiften addolunacak ve ibkâ-yı namına çalışılacaktır.

Mad. 35. Cemiyet namına her nevi kâtib-i hususîlik, sandık emînliği, muhasiplik hizmetleri hep meclis-i idare âzâlarına muhavvel ise de işlerin kesret ve ehemmiyetine göre Cemiyet arzu eylediği hâlde efrad-ı Cemiyet'ten emîn olduğu zevata iş gördürebilir.

Mad. 36. Cem olunan para evvelen neşr-i tamim-i hakâyika, sâniyen Cemiyet yolunda feda-yı nefis edenlerin ailesine, sâlisen teşebbüsât-ı Cemiyet husûsunda sevk ve teşvik olunacak efrada, râbian umum efradca tensip olunacak hususat-ı saireye sarf olunacaktır.

Mad. 37. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bulunan kadınlar ale'l-umum erkekler gibi hukuk-u umumiye ve medeniyeye malik ve aynı hizmetle mükelleftirler.

Mad. 38. Cemiyet'in muhaberat-ı mühimmesi için hin-i hacette kullanılmak üzere bir şifresi mevcut olup her şubede bulunacaktır. Miftahı her şube arasında başka bulunmak ve her fert beyinde ayrı ayrı olarak anahtar kullanılmak mümkündür.

Mad. 39. İşbu kavanin-i esasiye vüsûl-ü maksada değin meri-ü'l-icra tutulacaktır. Yalnız icâb-ı maslahat ve ilcâat-ı zamana göre tadilâtın icrası ekseriyet-i ârâ husûlünde tecviz olunacaktır.

Tarih ve Toplum, Sayı: 52 (Nisan 1988), s. 17-23.

Bu yazının tâdil ve ikmâl edilmiş metni için:

Osmanlı, Ankara, 1999, C. 2, s. 401-409

Yeni Türkiye Yayınları; *Yeni Türkiye*: 701

Osmanlı Özel Sayısı (I. cilt, 31 Ocak-Şubat 2000) s. 269-278.

OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN II. MEŞRUTİYET SONRASINDAKİ İLK NİZAMNÂMESİ*

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti yakın tarihimizin hâlâ en çok tartışılan bir siyasî teşekkülü olmaya devam ediyor. Hakkındaki araştırmaların bugünkü seviyesine rağmen üzerindeki esrar perdesi henüz tamamiyle kalkmış değil. Diğer hususlar bir yana bu Cemiyet'in fikir ve teşkilât yapısını anlamak için gerekli ilk malzeme sayılabilecek nizamnâmelerin bile henüz derli, toplu bir şekilde elde olmaması mühim bir eksiklik ve araştırmacılar için bir zaaf sayılmalıdır. Nitekim Cemiyet'in ilk nizamnâmesinin hangisi olduğu, nasıl ve kimler tarafından tanzim edildiği meselesi üzerinde bir görüş birliği olmaması bu kanaatimizin sade bir delilini teşkil etmektedir.¹

Cemiyet'in II. Meşrutiyet'in ilânından sonra tanzim edilen ilk nizamnâmesi, hakkında yapılan araştırmalarda ismen bile zikredil-

Senelerdir kütüphanemde bulunan nizamnâme hakkında kaynaklarda herhangi bir kayda rastlayamadım. Buna rağmen muhterem Mete Tunçay Hocanın tavsiyesi ve cesaretlendirmesiyle bu *Armağan*'da küçük bir takdim yazısıyla neşretme cesaretini bulabildim. Bu vesile ile Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya Hocamıza Allah'tan rahmet niyaz ve Tunçay Hocama şükranlarımı arz ediyorum.

- 1 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk nizamnâmesi olduğuna kâhi bulunduğumuz metni daha önce neşretmiştik. Bu kanaatimiz ve neşriyatımız hakkında müsbet veya menfî bir tenkid ortaya çıkmadı. ("Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve ilk nizamnâmesi" *Tarih ve Toplum*, Sayı: 52, Nisan 1988, s. 17-23). Bu kanaatimizi tekzip edecek yeni bir bilgiye hâlâ rastlayamadık.

memiştir. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizâmnâme-i Umûmîsi adını taşıyan metin Selânik'te İttihat ve Terakki Matbaası'nda basıldı.² Dış kapakta 25 Teşrin-i sâni 324 (8 Aralık 1908) tarihi kayıtlıdır. 62 sayfalık risâlenin son üç sayfası (60-62) hata-savab cedveline ayrılmış olup, harflerin kırık olması yüzünden bilhassa son sayfalar güçlük ve karine ile okunabilmektedir, 1-59. sayfaları ise nizâmnâmenin metnine tahsis edilmiştir. Dış kapakta ve 1. sayfada Cemiyet'in ünlü arması bulunmaktadır.³

Nizâmnâme, ihtiva ettiği 175 maddesiyle II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinin en çok maddeye sahip nizâmnâmelerinden biri, belki de birincisidir.⁴ Cemiyet'in yine 1908 yılında, ama her hâlükârda Meşrutiyet'in ilânından, yâni 24 Temmuz'dan önce tertip ettiği nizâmnâmesi 67+10; metnini verdiğimiz bu nizâmnâmeden sonraki (1325) ise 114 maddeden ibarettir. 1327 tarihli 147 maddesiyle ikinci sırada yer almaktadır.⁵

Nizâmnâmede ilk dikkati çeken husus Meşrutiyet öncesinde Cemiyet'e hâkim olan gizliliğin büyük ölçüde devam etmesidir. Giriş merasimi (tahlif) "*usûl-i kadimesi vechile heyet-i tahlifiye*" tarafından gözler bağlanarak yapılacak (m. 130-132) ve kimse kendisinin veya tanıdığı bir başkasının Cemiyet'ten olduğunu söylemeyecektir (m. 137-138). Bu gizlilik ve her ihtimâlin nizâmnâmede bir kaideye bağlanması ve tabii neticede ortaya 175 maddelik bir nizâmnâme konulması temelde bir zaaf ve Meşrutiyet'in ilânını takiben ortaya çıkan gelişmelerin yarattığı ürküntünün ve durumu kontrol edememe korkusunun varlığına bağlanabilir. Diğer taraftan Meclis-i Mebusan açıldıktan (17 Aralık 1908) ve OİT Cemiyeti gücünü hissettikten sonra, tanzim ettiği nizâmnâmenin (1325 tarihli)

2 Nizâmnâme Seyfettin Özege kataloğunda kayıtlıdır (*Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul, 1975, Üçüncü cilt, s. 1371).

3 OİT Cemiyeti'nin neşredilen diğer nizâmnâmeleri için: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1984, c. I, s. 39-120.

4 Bu hükmümüzün kaynağı *Türkiye'de Siyasî Dernekler II* (Ankara, 1950, 620 s.) isimli derlemedir. Daha sonra kurulan partilerin nizâmnâmelerini görmedik.

5 Metinler için Tunaya'nın işaret edilen sayfalarına bakılabilir.

114 madde olması, yâni madde sayısının ilkinin % 65 miktarında bulunması da yine bu yorumun bir delili gibi zikredilebilir. Gizlilik bakımından işaret edilmesi gereken bir diğer husus ise nizâmnâme-de hiçbir isim zikredilmemesidir. Halbuki hemen sonraki nizâmnâmenin son (114) maddesinde merkez-i umumî âzâsı olarak Doktor Nâzım, Ömer Naci ve İhsan Namık (Poroy) isimleri verilmektedir. Maamafih Cemiyet'in hiçbir zaman tam mânâsıyla gizlilik perdesinden sıyrılmadığını bu meyanda belirtmek gerekir.

Teşkilât yapısında çok katı hiyerarşik kaideler getirilmek istenmesi; meselâ şubeler arasındaki münasebetlerde her şubenin ancak bağlı olduğu üst şube ile muhaberede bulunabileceğinin belirtilmesi askerî bir yapılanmayı hatırlatmaktadır (m. 6). Diğer taraftan merkez-i umumîye âzâ olacaklarda Türkçe konuşma ve yazma şartının aranması İT'nin daha ilk anlardan itibaren Türkçü bir yönünün bulunduğunu göstermektedir (m. 12).

Öteden beri siyasî hayatımızda tartışılan siyasetin yaşı meselesinde bir kayıt dikkati çekmektedir. Meşrutiyet devrinde, oy verme yaşı yirmi beş olmasına rağmen, onsekizi bitiren her Osmanlı vatan-daşı Cemiyet'e kaydını yaptırabilecekti (m. 128).

II. Meşrutiyet siyasî hayatında muhaliflerinin Cemiyet'e yönelttikleri en büyük tenkidlerden biri de onun hükümet işlerine gayr-i resmî bir şekilde müdahale ettiği yolundaydı. Bu bakımdan nizâmnâmenin herhalde en az uyulabilen kısmı "*Cemiyet'in umur-u hükûmete ve memurînin vazifesine müdahale etmesi kat'iyen memnurdur*" diyen 141. maddesi olsa gerektir.

OİT Cemiyeti, hakkındaki kanaatler ne olursa olsun, yakınçağ tarihimizin, birçok yönüyle hâlâ en dikkate değer siyasî teşekkülü olma vasfını korumaktadır. Bunun en dikkate değer delili de kendi uğrunda felâkete uğrayanların veya tabîî şekilde vefat edenlerin ailelerinin maiyetlerini temin ve evlâtlarının tahsil ve terbiyelerini tekeffül etmiş olmasıdır (m. 174-175). Yine "*Cemiyet'e hidemat-ı fevkalâde ifa ettiği tahakkuk eden her ferde merkez-i umumî tara-*

*ından suret-i münasibede beyan-ı takdirat" olunduktan başka bu gibilerin "hidemat-ı ber-güzîdesini mübeyyin olmak üzere Cemiye-t'in neşr edilecek tarihçesine bir fıkra-i takdiriye ilâve" olunacaktı (m. 175) ki, ne bu tarihçe bugüne kadar lââyık veçhile yazılabilmiş ve ne de uğrunda düçar-ı felâket olanların hidemat-ı ber-güzîdeleri tarih sayfalarında gereği gibi ifadesini bulabilmiştir.**

* *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*'da (İstanbul, 1992, s. 409-437) basıldıktan sonra imlâları aynı olan büroyu börtü okumamıza E. Şadi Erdinç tarafından işaret edilmiştir. Bu yanlışımızı tashih ettik.

EK

OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ NİZAMNÂME-İ UMUMÎSİ

Cemiyet'in maksad ve mesleği

1. madde: Meşrutiyet-i idarenin tesisine ve cins ü mezahib ayırmaksızın bütün Osmanlıların bir ittihad-ı tamme dahilinde istikmâl-i refahıyla nail-i hürriyet olmalarına çalışmış olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti bundan böyle dahi bu maksad-ı mukaddesenin ve maddî ve manevî terakkiyat-ı medeniyenin temini uğrunda müttehiden çalışmayı esas maksad ve meslek ittihaz eder. Menafi-i kavmiyelerini daima müşterek görmekle mükellef olan bütün Osmanlılar arasında cins ü mezahib dâiyesiyle tefrika vücudunda getirmeğe sâ'î bulunanların husûl-ü âmâline mâni olmak dahi Cemiyet'in cümle-i vezaifindendir. Zât-ı hazret-i padişahî Kanun-ı Esasî'nin muhafazasına yemin etmiş olduklarından usûl-ü meşrutiyete riayetleri bâkî kaldıkça hayat ve hukuk-u hümayunları Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce her türlü taarruzdan masundur.

Teşkilât

2. madde: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir merkez-i umumi-si ile vilâyet ve elviye merkezinde ve birden ziyade kulübü olan kaza ve nahiye merkezlerinde birer heyet-i merkeziyesi ve her yerde

kulüp heyet-i idareleri vardır.

3. madde: Birden ziyade kulübü olmayan kazalar ve nevahi merkezlerinde ayrıca bir kaza heyet-i merkeziyesi teşkili câiz değildir.

4. madde: Kurada kulüplerin taaddüdü câiz değildir.

5. madde: Nevahi heyet-i merkeziyeleri kazalara, kaza heyet-i merkeziyeleri livalara, liva heyet-i merkeziyeleri vilâyetlere, vilâyet heyet-i merkeziyeleri de merkez-i umumîye tâbidir.

6. madde: Bir heyet-i merkeziye ancak tâbi bulunduğu mafevk heyet-i merkeziyesiyle muhabere edebilip onun mafevkine tecavüz edemeyeceği gibi, merkez-i umumî de vilâyet heyet-i merkeziyeleriyle muhabere edebilip dahil-i vilâyattaki diğer heyet-i merkeziyelerle doğrudan doğruya muhabere etmez. Ancak ahvâl-i müstacele ve fevkalâde zuhurunda merakiz yekdiğeriyle doğrudan doğruya muhabere edebilir. Şu kadar ki esbab-ı muhabere arada vesatet etmesi lâzım gelen mercie bildirilir.

7. madde: Birden ziyade kulübü olmayan kaza ve nahiye merkezlerinde ayrıca bir heyet-i merkeziye teşkiline lüzum olmayıp bu vazife kulüp heyet-i idarelerince ifa edilir.

Merkez-i umumînin suret-i teşekkülü

8. madde: Merkez-i umumî bir sene müddetle ifa-yı vazife etmek üzere dokuz âzâdan mürekkep olup bunlar her sene içtimâ mutad olan umumî kongre tarafından intihap edilir.

9. madde: Sene içinde merkez-i umumî âzâsından biri vefat edecek veyahud mazeret-i meşrua hasebiyle âzâlıktan çekilecek olur ise yerine kongrede en ziyade rey kazanmış olanlar sıra ile intihap edilerek merkez-i umumî heyeti ikmâl edilecektir. İşbu âzâ-yı selefenin bâkiye-i müddeti ikmâl edilecektir ve şayed merkez-i umumî âzâsının bu suretle ikmâli mümkün olamaz ve intihap listesinde kimse kalmamış ise kongreye verilmiş olan pusulada esâmîsi muharrer zevattan cem'i merkez-i umumî âzâsının sülûsan ekseri-

yet-i ârâsıyla intihap edilerek heyet ikmâl edilecektir.

10. madde: Merkez-i umumî âzâsının intihabı hususunda kongrenin vazifesini teshil için vilâyetlerden kongreye gelecek olan mebuslar birer esâmî listesi getireceklerdir. İşbu esâmî merkez-i umumîde âzâ olmağa iktidarı ve hâl ü vakti müsait olan ve vilâyet heyet-i merkeziyesi tarafından intihap edilen zevattan ibaret olacak ve aynı şerait ve meziyyatı haiz zevat bulunacak olur ise heyet-i merkeziyelerde bulunmuş olanlar ile Cemiyet'e duhûlü itibariyle en ziyade kıdemi bulunanlar tercihen esamî listesine idhâl edileceklerdir. Eski merkez-i umumî âzâsının esâmîsini havi liste ile vilâyetlerden gelen listelerden bi't-tefrik rey-i hafî ile ve ekseriyet-i ârâ ile yeni merkez-i umumî âzâsı intihap olunacaktır. Vilâyet heyet-i merkeziyelerinin listesi nihayet üç ismi hâvi olmalıdır.

11. madde: Bu suretle intihap ve tayin olunan merkez-i umumî âzâ-yı cedidesi ancak kongre ikmâl-i vazife ile dağıldıktan sonra vazifelerini ifaya başlayacaktır.

12. madde: Merkez-i umumîye âzâ olacakların Türkçe tekel-lüm ve kitabet eylemeleri şarttır.

13. madde: Merkez-i umumînin her içtimasında müzakerata şûrû' olunmazdan akdem ekseriyet-i ârâ ve rey-i hafî ile bir reis intihap olunacaktır.

14. madde: Reisin vazifesi içtima zamanlarında merkez-i umumî müzakeratını idare etmektir.

15. madde: Merkez-i umumî âzâsından üç zât tefrik olunarak muhtac-ı müzakere olmayan mesaile müteallik muhabere ve havâlâtı mesuliyeti kendilerine ait olmak ve bu bâbtaki icraatı ilk içtimada merkez-i umumîye bildirmek şartıyla ifa etmek üzere bir heyet-i muvazzafa (Büro Heyeti) teşkil olunacaktır. Kongrece merkez-i umumî âzâsının esna-yı intihabında bu cihet nazar-ı itibara alınacaktır.

16. madde: Merkez-i umumînin mührünü (Büro Heyeti) muhafaza eder.

17. madde: Reisin hiçbir sıfat-ı resmiye-i hariciyesi yoktur.

Muharreratı reis namıyla imza edemeyecektir.

18. madde: Mührün imza ile teyidine mecburiyet hasıl olan hususatta merkez-i umumî tarafından verilecek karara göre heyet-ten biri imza edecektir.

19. madde: Merkez-i umumî haftada lâ-akall üç gün içtima edecektir. Fevkalâde içtima zamanlarının tayini ve âzânın muntazaman ifa-yı vazifeye davet olunması Büro Heyeti'nin vezaifi cümlesindendir. Büro Heyeti fevkalâde içtimaattan bir gün evvel merkez-i umumînin bi'l-cümle âzâsına zaman ve mekân-ı içtimayı bildirmeğe mecburdur.

20. madde: Merkez-i umumî reisi dahil olduğu halde yedi kişiden noksan olarak ittihaz-ı karar edemeyecektir. Mukarrerat mevcudun ekseriyet-i ârâsıyla ittihaz olunur.

21. madde: Muamelât ve muhaberatın intizam-ı cereyanından ve mukarreratın vakt ü zamanıyla icrasından ve merkez-i umumî âzâsının vakt ü zamanıyla içtimaa davet olunmasından Büro Heyeti mes'ûldür.

22. madde: Merkez-i umumî âzâsı harice ve efrad-ı Cemiyet'e karşı sıfatlarını ketm ve ihfaya mecburdurlar. Zaman ve mekân-ı içtimayı hariçten hiç kimsenin bilmemesine dikkat olunacaktır. Binaenaleyh merkez-i umumî münâsebat-ı lâzımesini idare ve temin için iki rehber istihdam edebilecektir. Ve bu rehberler ketm ve ihfa hususunu teminen tekrar tahlif olunacaklardır.

23. madde: Merkez-i umumî âzâsından mazeret-i makbûlesi olmaksızın bir ayda üç içtimada bulunmayanlara müstâfî nazarıyla bakılıp yerine onuncu maddede muharrer usûle tevfikân diğer biri intihap olunur.

Merkez-i umumînin vezaifi

24. madde: Merkez-i umumî birinci maddede beyan olunan esas ve maksadı istihsal ve temin etmekle beraber bi'l-umum vilâyat

merakizi beynindeki irtibat ve münasebatı tanzim ve işbu merkezlerin muamelât-ı umumiyesini teftiş ve efradın müteahhit olduğu mebalîğin miktarını takdir ve lede'l-hâce tezyid veya tenkis ve her sene varidat ve mesarifini mübeyyin bir muvazene-i umumiye tanzim ve kongreye tasdik ettirmek, ve'l-hâsıl şahs-ı manevî-i Cemiyet'in muamelât-ı umumiyesine ve kâffe-i umûrun hüsn-i temşiyet ve intizamı keyfiyeti(ni) temin esbabına tevessül eylemekle mükelleftir.

25. madde: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olmayan dahilî ve haricî fırak-ı muhtelif-i siyasiye ile müzakere etmek ve ittihaz-ı karar eylemek hususatı merkez-i umumîye aittir.

26. madde: Merkez-i umumî sene-i âtiye için Cemiyet'in tanzim edeceği siyasî programı kongreye tasdik ettirecek ve tasdik ettirmeksizin neşr ve ilân edemeyecektir.

Merkez-i umumînin heyet-i tahririyesi

27. madde: Merkez-i umumînin umûr-ı tahririyesi Büro Heyeti tarafından icra edilecektir. Bu heyet haricinde kâtip istihdamına mecburiyet görüldüğü takdirde merkez-i umumî heyetinin ekseriyetle vereceği karar üzerine efrad-ı Cemiyet'ten olmak şartıyla lüzumu miktarda maaşlı kâtip tayini câizdir. Gerek kâtibin intihabı ve gerek maaşının tayin-i miktarı merkez-i umumîye aittir.

28. madde: Merkez-i umumî âzâsından hariç olarak intihap edilen kâtip müzakeratta hazır bulunmayacaktır.

29. madde: Heyet-i tahririye'nin vazifesi mukarreratı kayd ve bi'l-cümle evrak ve defatiri hıfz ve merkez-i umumî muhaberatını icra ve verilen selâhiyet dairesinde umûr-ı adîyeyi tedvir ve ifa eylemekten ibarettir.

Merkez-i umumînin heyet-i maliyesi

30. madde: Merkez-i umumînin heyet-i maliyesi mahlûf efrad-

dan maaşlı bir muhasip ile bir veznedardan ibaret olacaktır. Heyet-i maliye merkez-i umumînin kararı olmadıkça hiçbir akçe sarf edemeyecektir.

31. madde: Merkez-i umumî âzâsından tensip edilecek zevattan mürekkep bir komisyon marifetiyle gayr-i muayyen zamanlarda lâ-akall senede iki defa hesabat kontrol edilecektir.

32. madde: Kâtip ve muhasip ve veznedarın intihap ve tayinleri ve maaşların takdiri merkez-i umumîye aittir.

Merkez-i umumînin heyet-i teftişiyesi

33. madde: Merkez-i umumî icap ve ihtiyaca göre lüzumu kadar müfettiş istihdam edebilir.

34. madde: Esna-yı teftişte müfettişlerin mesarif-i râhiyye ve zaruriyeleri merkez-i umumî veznesinden tesviye olunacaktır.

35. madde: Müfettişlerin vezaifi merkez-i umumî kararıyla tayin olunur.

36. madde: Müfettişler heyet-i merkeziyelerin gerek tâdil, gerek külliyen tebdiline lüzum görürse keyfiyeti esbab-ı mucibesıyla merkez-i umumîye bildirerek merkez-i umumîce müttefikan verilecek karar üzerine tâdil ve tebdil muamelesi icra olunacaktır. Müfettişler bi'l-cümle merakizi teftiş edebilirler.

Merkez-i umumî ile heyet-i merkeziyelerin varidatı

37. madde: Gerek hibe tarikiyle ve gerek iştira suretiyle Cemiyyet'in uhdesine geçecek olan emvâl-i gayrimenkulenin tasarruf ve idaresi, bedelât-ı icarın ahz ü kabzı selâhiyeti merkez-i umumîye aittir. Ancak bunların bulunduğu mahâller merkezlerine merkez-i umumîden verilecek vekâlet mucibince talibine icarâ ve kiralardan tahsili gibi muamelât merkezler tarafından icra edilerek tahsil olunan mebalîğ merkez-i umumîye gönderilecektir. Bundan maada her

heyet-i merkeziye mafevk merkeze varidatının rub'unu üç ayda bir gönderecektir.

38. madde: İradı ihtiyacat-ı hakika-i mahalliyeye kifayet edemeyecek kadar cüz'i olan merakizin ihtiyacatını tesviye etmek üzere mikdar-ı kâfi mebalîğ irsalini merkez-i umumî deruhte edecektir.

Vilâyattaki heyet-i merkeziyelerin teşkilâtı

39. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyeleri bir sene müddetle ifa-yı vazife etmek üzere yedi âzâdan mürekkep olup bunlar her sene içtimâ mutad vilâyat kongreleri tarafından rey-i hafî ve ekseriyetle intihap olunur.

40. madde: Sene içinde vilâyet heyet-i merkeziyeleri âzâsından biri vefat edecek veyahut mazeret-i meşrua hasebiyle âzâlıktan çekilecek olursa yerine kongrede en ziyade rey kazanmış olanlar sıra ile intihap edilerek heyet ikmâl edilecektir. Bu âzâ selefinin bakiye-i müddetini ikmâl eleyecektir.

41. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyeleri âzâsının intihabı hususunda kongrenin vazifesini teshil için heyet-i merkeziyelerinden kongreye gelecek olan mebuslar birer esâmî listesi getireceklerdir. İşbu vilâyet heyet-i merkeziyesinde âzâlığa iktidar ve hâl ü vakti müsait olan ve heyet-i merkeziyelerce intihap olunan zevattan ibaret kalacak ve aynı şerait ve meziyyatı haiz zevat bulunacak olur ise heyet-i merkeziyelerde bulunmuş olanlarla Cemiyet'e duhûlü itibariyle en ziyade kıdemi olanlar tercihen esâmî listesine idhâl edilecektir. Kongreye dahil-i vilâyette bulunan bi'l-cümle heyet-i merkeziyelerden birer âzâ gelecektir. Bu âzâ üç kişiyi tecavüz etmemek üzere birer esâmî liste(si) getirecektir. Vilâyet heyet-i merkeziyesi âzâsı bu esâmî listesindeki zevat ile merkez-i vilâyetteki kulüplerden verilecek esâmî listesinde muharrer olan esâmîden intihap olunacaktır.

42. madde: Bu suretle intihap ve tayin olunan vilâyet heyet-i merkeziyeleri âzâ-yı cedidesi ancak kongre ikmâl-i vazife ile dağıl-

dıktan sonra vazifelerini ifaya başlayacaktır.

43. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyesinin her içtimasında müzakerata şürû olunmazdan akdem ekseriyet-i ârâ ve rey-i hâfî ile bir reis intihap olunacaktır.

44. madde: Reisin vazifesi içtima zamanlarında vilâyet heyet-i merkeziyesi müzakeratını idare etmektir.

45. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyesi âzâsından üç zat tefrik olunarak muhtac-ı müzakere olmayan mesaile müteallik muhabere ve havâlâtı mesuliyeti kendilerine aid olmak ve bu bâbdaki icraatı ilk içtimada merkez-i umûmiye bildirmek şartıyla ifa eylemek üzere bir heyet-i muvazzafa (Büro Heyeti) teşkil olunacaktır.

46. madde: Reisin hiçbir sıfat-ı resmiye-i hariciyesi yoktur. Muharreratı reis namıyla imza edemeyecektir.

47. madde: Mührün imza ile teyidine mecburiyet hâsıl olan hususatta vilâyet heyet-i merkeziyesi tarafından verilecek karara göre heyetten biri imza edecektir.

48. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyesi haftada lâ-akal üç gün içtima edecektir. Fevkâlâde içtima zamanlarının tayini ve âzânın muntazaman ifa-yı vazifeye davet olunması Büro Heyeti'nin veza-ifî cümlesindendir. Büro Heyeti fevkâlâde içtimайдan bir gün evvel heyet-i merkeziyesinin bi'l-cümle âzâsına zaman ve mekân-ı içtimaı bildirmeğe mecburdur.

49. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyesi beş kişiden noksan olarak ittihaz-ı karar edemeyecektir. Mukarrerat mevcudun ekseriyet-i ârâsıyla ittihaz olunur.

50. madde: Muamelât ve muhaberatın intizam-ı cereyanından ve mukarreratın vakt ü zamanıyla icrasından ve heyet-i merkeziye âzâsının vakt ü zamanıyla içtimaa davet olunmasından dolayı Büro Heyeti mesûldür.

51. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyesi âzâsı harice ve efrad-ı Cemiyet'e karşı sıfatlarını ketm ve ihfaya mecburdur. Zaman ve mekân-ı içtimaı hariçten hiç kimsenin bilmemesine dikkat oluna-

caktır. Heyet-i merkeziye münasebat-ı lâzîmesini idare ve temin için iki rehber istihdam edecektir. İşbu rehberler ketm ü ihfa mecburîyetlerini teminen tekrar tahlif olunacaklardır.

52. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyesi âzâsından mazeret-i makbûlesi olmaksızın ayda üç içtimada bulunmayanlara müstâfî nazarıyla bakılıp yerine usûlen diğer biri intihap olunur.

Vilâyet heyet-i merkeziyesinin vezaifi

53. madde: Evvelâ: Merkez-i umumîden vukubulacak tebligat ahkâmına tevfik-i hareket; sâniyen: Vilâyet dahilinde bulunan bi'l-cümle heyet-i merkeziyeyi lüzum gördükçe teftiş ve neticesini icap ederse bâ-rapor merkez-i umumîye iş'ar; sâlisen: Vilâyet dahilinde bulunan bir kazada heyet-i merkeziye teşkiline lüzum olduğu takdirde merkez-i umumîye yazarak merkez-i umumînin kararını aldıktan sonra vilâyet heyet-i merkeziyesi âzâsından veya teşkilât-ı Cemiyet'e vâkıf efrad-ı cemiyetten münasibini bi'l-intihap kaza heyet-i merkeziyesini teşkil; râbian: Merkez-i vilâyette kaza heyet-i merkeziyesi bulunmadığı takdirde kulüplerce kabûlü tensip edilen efradın reddi mucip esbâb-ı muhikke bulunmazsa kabûlünü tasdik; hâmisen: Her merkezden gönderilmesi icap eden rub'unu muntazaman merkez-i umumîye irsâl; sâdisen: Vilâyet dâhilinde bulunan merakiz arasında muhabereye vesatet; sabian: Merkez-i vilâyette iki veya daha ziyade kulüp teşekkül ettiğinde o merkezde ayrıca bir de kaza heyet-i merkeziyesi teşkil ve'l-hâsıl o vilâyet dahilinde makasid ve menafi-i Cemiyet'i nizâmnâme ahkâmı dairesinde temin ve muhafaza etmekle mükelleftir.

Vilâyet heyet-i merkeziyesinin muamelât-ı tahririyesi

54. madde: Merkez-i umumî muamelât-ı tahririyesi hakkında-ki ahkâm vilâyat heyet-i merkeziyeleri hakkında da cârîdir.

Vilâyet heyet-i merkeziyelerinin heyet-i maliyesi

55. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyelerince âzâdan biri muhasipliğe, diğer biri veznedarlığa tayin olunur. Bunlar ay nihayetinde vilâyet heyet-i merkeziyesine varidat ve sarfiyatın miktarını mübeyyin bir pusula tertip ve itâ etmekle mükelleftirler. Vezâif-i mezkûrenin âzâdan münasiplerine tahmili hususunda ittifak-ı ârâ hâsıl olmadığı takdirde kur'a keşide olacaktır. Bu suretle takarrur eden vazifeyi kabûlden imtina eden zât âzâlıktan imtina etmiş addolunur.

Muhasebeci merkez-i umumîce gönderilecek nümuneye tevfi kan kulüplerle mülhakat heyet-i merkeziyelerinden vilâyet heyet-i merkeziyesi hissesi olarak varid olan mebalîğin ve heyet-i merkeziyeye ait varidatın ve mafevk merakize vukubulan irsalâtın hesabatını tutacağı gibi hisselerini üç ayda itâ ve irsâl etmeyen kulüp ve merkezleri heyet-i merkeziyeye ihbar eder.

56. madde: Muhasebeci ile veznedar tarafından nihayetü'n-nihaye üç ayda bir vilâyet heyet-i merkeziyesi varidat-ı umumiyesinden merkez-i umumiye ait olmak üzere tahakkuk eden bir rub'u tanzim edilecek irsâliye pusulasıyla merkez-i umumîye göndermek vilâyet heyet-i merkeziyesinin cümle-i vezaifindendir.

57. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyesinin mesarîf-i muktezîyesi varidat-ı umumiyenin üç rub'unu tecavüz etmemek üzere heyetçe verilecek karar mucibince muhasebeci ile veznedar tarafından icra edilecektir.

58. madde: Heyet-i merkeziye âzâsı meyanında umur-u hesabiye ifa ve deruhte edecek zevat bulunmadığı ve heyet-i merkeziye haricinde de efrad-ı Cemiyet'ten bu yolda fahrî bir muhasip tedarik edilemediği takdirde hariçten ve fakat efrad-ı Cemiyet'ten olmak üzere heyet-i merkeziyenin mesuliyeti tahtında bir muhasib-i mesûlün ücretle vazifedar edilmesi iktiza eder.

59. madde: Liva heyet-i merkeziyeleri de vilâyet heyet-i merkeziyeleri gibi yedi zâtan mürekkeptir. Bunlar her sene içtimâ mu-

karrer olan vilâyet kongrelerinde bulunması lâzım gelen elviye merakizi ile her liva dahilindeki kaza ve nevahi heyet-i merkeziyelerinden gönderilecek vekillerin ayrıca merkez-i liva için usûlüne tevfi kan getirecekleri listelerde muharrer esâmîden ve ancak herbir liva ve livaya merbut kaza ve nevahi mebuslarının ekseriyet-i ârâsıyla ale'l-usûl intihap olunurlar.

60. madde: Bu nizâmnâmenin neşrine kadar heyet-i merkeziyesi teşkil edilmemiş olan kaza ve nahiyelerde ayrıca heyet-i merkeziye teşkiline mesâğ yoktur. Ancak kaza ve nahije merkezlerinde kulüpler taaddüd eder ve vilâyet heyet-i merkeziyesince o kaza ve nahiyelerde heyet-i merkeziye teşkiline lüzum ve ihtiyaç görülürse vilâyet heyet-i merkeziyesi tarafından merkez-i umumîye iş'ar-ı keyfiyet olunur ve merkez-i umumînin bu bâta vereceği karar mucibince muamele olunur.

61. madde: Madde-i sabıkada mezkûr olan heyet-i merkeziyeler dahi vilâyet heyet-i merkeziyesi gibi yedi kişiden mürekkep olacaktır.

62. madde: Kaza ve nahije heyet-i merkeziyeleri âzâsı heyet-i merkeziyenin bulunduğu mahâlde mevcut olan kulüpler efradı tarafından intihap olunacak müntehib-i sâ nîler tarafından intihap ve tayin edilecektir. Şöyle ki: Her kulübün mevcuduna nazaran on kişide bir müntehib-i sâ nî intihap olunmak üzere ve kûsûrata itibar edilmeyerek müntehib-i sâ nîler kulüp heyet-i umumîyesince rey-i hafî ve ekseriyet-i ârâ ile intihap edilecektir. Her kulübün müntehib-i sâ nîleri bi'l-içtima içlerinden birini rey-i hafî ile ve ekseriyetle reis ve diğerini reis-i sâ nî ve içlerinden birini kâtip tayin ederek keزالik rey-i hafî ve ekseriyetle içlerinden veya kulüplerin diğer efradından münasip bir zâtı heyet-i merkeziye âzâlığına intihap edeceklerdir.

63. madde: Bu suretle intihap olunan heyet-i merkeziye âzâsından bir veyahut daha ziyade zevatın istifa ve vefat yahut infisâli gibi ahvâl dolayısıyla işten çekilmeleri hâlinde yerlerine mün-

hib-i sâniler tarafından vukubulan intihapta ikinci derecede ekseriyet kazananlar sırasıyla heyet-i merkeziye âzâlığına tayin olunurlar. Ve şayet bu suretle ikmâl-i heyet mümkün olamazsa kulüplerce beyan olunduğu vechile müntehib-i sâniler intihap edilerek onlar tarafından münhâl olan âzâlığa münasipleri usûlü vechile intihap olunur. 'Hitam-ı intihapta müntehib-i sâniler intihap ettikleri zevatın esâmîsini mektum tutacaklarına dair din ve namus üzerine yemin edeceklerdir.

64. madde: Liva ve kaza ve nahiyeelerde müteşekkil heyet-i merkeziyelerin vezaifi; evvelâ: Mafevk heyet-i merkeziyesinden telâkki edecekleri talimat ve tebligatı harfiyyen ve vakt ü zamanıyla icrasına müsaraat; sâniyen: Kulüpler tarafından tensip edilen efradın reddi mucip esbâb-ı muhikke bulunmadığı takdirde kabûlünü tasdik; sâlisen: Kulüplerden gönderilen rub-u varidatı vakt ü zamanıyla celp ve tahsil ve bir de doğrudan doğruya heyet-i merkeziyeye vukubulacak ianat ve saireden tereküp eden varidat-ı umumiyyenin bir rub'unu mafevk heyet-i merkeziyesine irsâl ve diğer üç rub-u varidatı da mahâllinde bi't-tevfîk mesarifat-ı mukteziyeyi heyet-i merkeziyenin kararıyla muhasebeci ve veznedarın vasıtasıyla ifa; rabian: İcap ettikçe heyet-i merkeziyenin kararıyla âzâdan münasip görülecek zevat vasıtasıyla kulüplerin muntazaman içtima edip etmediklerini ve nizâmnâme ahkâmına riayet olunup olunmadığını ve kulüp varidatının rub'unu vakt ü zamanıyla heyet-i merkeziyeye irsal edilip edilmediğini teftiş ve'l-hâsıl livâ ve kaza ve nahiye dahilinde makâsîd ve menafi-i Cemiyet'i nizâmnâme ahkâmıyla mafevk heyet-i merkeziyeden vukubulacak tebligat dairesinden temin ve muhafaza eylemekten ibarettir.

65. madde: Liva ve kaza ve nahiye heyet-i merkeziyelerinin kitabet vazifesi âzâdan bir yahut iki zat tarafından heyetçe verilecek karar mucibince ifa edilir.

66. madde: Liva ve kaza ve nahiye heyet-i merkeziyelerince âzâdan biri muhasipliğe ve diğer biri veznedarlığa tayin olunur ve bunlar her ay nihayetinde mensup oldukları heyet-i merkeziyeye

varidat ve sarfiyatın miktarını mübeyyin bir pusula tertip ve itâ etmekle mükelleftirler. Vezaif-i mezkûrenin âzâdan münasiplerine tahmili hususunda ittîfak-ı ârâ hasıl olamadığı takdirde kur'a keşide olunacaktır. Bu suretle takarrür eden vazifeyi kabûlden imtina eden zât âzâlıktan istifa etmiş addolunur.

67. madde: Muhasebeci merkez-i umumîce gönderilecek nümuneye tevfi kan kulüplerden heyet-i merkeziye hissesi olarak varid olan mebalîğin ve heyet-i merkeziyeye ait varidatın ve mafevk merkeze vukubulan irsalâtın hesabını tutacağı gibi hisselerini üç ayda bir itâ ve irsâl etmeyen kulüpleri heyet-i merkeziyeye ihbar eder.

68 madde: Muhasebeci ile veznedar tarafından nihayetü'n-nihaye üç ayda bir heyet-i merkeziye varidat-ı umumîyesinden mafevk heyet-i merkeziyesine ait olmak üzere tahakkuk eden bir rub'u tanzim edilecek irsâliye pusulasıyla vilâyet heyet-i merkeziyesine göndermek liva veya kaza veya nahiye heyet-i merkeziyelerinin cümle-i vezaifindendir.

69. madde: Liva veya kaza veya nahiye heyet-i merkeziyesinin mesarif-i mukteziyesi varidatın üç rub'unu tecavüz etmemek üzere heyetçe verilecek karar mucibince muhasebeci ile veznedar tarafından icra edilecektir.

70. madde: Elviye-i müstakile civar vilâyet heyet-i merkeziyesine tâbidir. Meselâ Kuds-ü Şerif, Beyrut vilâyeti heyet-i merkeziyesine; Zor sancağı Haleb'e; Bingazi Trablusgarb'a; İzmit, Çatalca, Biga sancakları İstanbul heyet-i merkeziyesine tâbidir.

Umumî kongrenin suret-i teşkilî

71. madde: Umumî kongre her sene Eylûl'ün beşinde, merkez-i umumînin daveti üzerine ve tayin edeceği mahâlde içtima eder. Şöyle ki her vilâyet heyet-i merkeziyesinden gönderilecek birer vekil ile merkez-i umumî âzâsının rey-i hafî ile ve kongrede haiz-i rey olmak şartıyla kendi meyanlarından intihap ve tefrik edecekleri üç

zâtıtan tereküp edecektir. Ancak merkez-i umumînin mesuliyet ve muamelâtına ait olmayan ve vatanın tekâmül ve saadetine taallûk eden müzakeratta kongrenin kararıyla merkez-i umumî âzâsının kâffesi hazır bulunacaktır.

72. madde: Kongreye âzâ göndermeyen heyet-i merkeziyeler merkez-i umumînin bulunduğu yerde veya diğer bir mahâlde efrad-ı Cemiyet'ten emniyet ettikleri bir zâtı kongreye vekil intihap etmek hakkını haizdirler. Bu suretle kongreye âzâ olacak zât ancak bir rey-i haiz ve bir merkez namına vekil olabilip birden ziyade merkezin vekili veya memuru olamayacaktır. Merkez-i umumî âzâsından hiçbir ve hattâ kongreye dahil olmayan âzâ bile hiçbir merkezin vekâletini deruhte edemez. Kongreye âzâ gönderen merkezler gönderecekleri âzânın mesarifini takdir ve tesviye edecek ve âzânın suret-i memuriyetini mübeyyin merkez-i umumîye hitaben yedine bir itimad-nâme ve oranın ahvâl-i umumiyesine dair bir rapor itâ edecektir.

73. madde: Kongrenin her içtimasında müzakeratı idare etmek üzere rey-i hafî ile bir reis ve bir reis-i sâni intihap olunur.

74. madde: Kongrenin vazife-i kitabeti hitam-ı içtimaa kadar ifa-yı vazife etmek üzere kongre âzâsı meyanında ekseriyet-i ârâ ile intihap edilecek üç zattan mürekkep bir heyet-i tahririye tevdî edilecektir.

75. madde: Bunu müteakip âzâ-yı mevcude reisin teklifi üzerine kongre müzakerat ve muharreratını halî tutacaklarına ve hariçten hiçbir kimseye ifşa etmeyeceklerine din ü namus ve vicdan üzerine yemin edecekler ve bade'l-yemin merkez-i umumî âzâsı tarafından vekiller yekdiğerine takdim olunacaklardır.

76. madde: Her içtimanın nihayetinde ertesi içtimada mevki-i müzakereye konulacak mevad heyetçe kararlaştırılacaktır.

77. madde: Kongrenin vazifesi; evvelâ: Merkez-i umumînin bir senelik muamelât-ı umumiyesini mübeyyin raporlarını kiraat ve muhasebat-ı umumiyesini tetkik; sâniyen: Sene-i âtiye bütçesini tayin ve tasdik; sâlisen: Nizâmnâmeyi ihtiyaca göre tâdil; râbian:

Âzâdan her birinin mensup olduğu vilâyetten getireceği lâyhalar-
dan ve bir de âzâ tarafından kongreye vukubulan teklifattan kong-
renin vezaifi dahilinde bulunanları tedkik ve heyetçe tefrik ederek
sırasıyla mevki-i müzakereye vaz' ve kongrenin vazifesi haricinde
olduğuna heyetçe karar verilen mevaddı dahi selâhiyettar olan mer-
keze havale; hâmisen: Sene-i âtiyede Cemiyet'in takip edeceği si-
yasî programı tasdik; sâdisen: Son içtimada merkez-i umumî âzâsı-
nı rey-i hafî ile intihaba ve'l-hâsıl İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin
hayat ve menafî-i esasiyesine taallûk eden bi'l-cümle mevaddı hâlî
ve tayin etmekten ibarettir.

78. madde: Kongrenin mukarreratı ekseriyet-i ârâ ile ittihaz
olunacak ve müddet-i içtimasını dahi kongre heyeti tayin ve takdir
edecektir.

79. madde: Kongrenin mukarreratını muhtevî olan evrak ve
defatir kongre dağıldıktan sonra merkez-i umumîde muhafâza edi-
lecektir.

80. madde: Hitam-ı içtimada kongre mukarreratından vilâyet
heyet-i merkeziyelerine tebliği icap edenler tefrik olunarak tebliğ
edilecek ve ifşasında mahzûr görülen mukarreratı ve o sene için
merkez-i umumîye intihap olunan âzânın esâmîsini kongre âzâsın-
dan başkası bilmeyecektir.

Vilâyet kongresi

81. madde: Vilâyet kongreleri her sene vilâyet heyet-i merke-
ziyelerinin daveti üzerine o vilâyet dahilinde bulunan bi'l-cümle
heyet-i merkeziyelerden gönderilecek birer vekil ile vilâyet heyet-i
merkeziyesi âzâsının rey-i hafî ile ve bu kongrede haiz-i rey olmak
şartıyla kendi meyancelerinde intihap ve tefrik edecekleri üç zâtın
terekküp edecektir. Ancak vilâyet heyet-i merkeziyesinin mesuliyet
ve muamelâtına ait olmayan ve vatanın tekâmül ve saadetine taal-
lûk eden müzakeratta kongrenin kararıyla heyet-i merkeziye âzâsı-

nın kâffesi hazır bulunacaktır.

82. madde: Vilâyet kongresine vekil göndermeyen heyet-i merkeziyeler merkez-i vilâyetin bulunduğu veya diğer bir mahâlde ef-rad-ı Cemiyet'ten emniyet ettikleri bir zâtı kongreye vekil intihap etmek hakkını haizdirler. Kongreye vekil olunacak zât ancak bir rey-i haiz ve bir merkez nâmına vekil olabilip birden ziyade merkezin vekil ve memuru olamayacaktır. Merkez-i vilâyet âzâsından kongreye dahil olmayan âzâ bile hiçbir merkezin vekâletini deruhte edemez.

83. madde: Kongreye âzâ olacak zâtın yirmibeş yaşından dün olmaması şarttır.

84. madde: Kongreye âzâ gönderen her merkez göndereceği âzânın mesarifini takdir ve tesviye edecek ve âzânın suret-i memuriyetini mübeyyin merkeze hitaben yedine bir itimadnâme ve oranın ahvâl-i umumiyesine dair bir rapor itâ edecektir.

85. madde: Her içtimada müzakeratı idare etmek üzere rey-i hafî ile bir reis ve reis-i sâni intihap olunur.

86. madde: Kongrenin vazife-i kitabeti hitam-ı içtimaa kadar ifa-yı vazife etmek üzere kongre âzâsı meyanında ekseriyet-i ârâ ile intihap edilecek üç zâttan mürekkep bir heyet-i tahririyye tevdi olunacaktır.

87. madde: Bunu müteakip âzâ-yı mevcude reisin teklifi üzerine kongre müzakerat ve muharreratını hafî tutacaklarına ve hariçten hiçbir kimseye ifşa etmeyeceklerine dair din ve namus ve vicdan üzerine yemin edecekler ve bade'l-yemin kongrede hazır bulunan vilâyet heyet-i merkeziye âzâsı tarafından yekdiğere takdim olunacaktır.

88. madde: Her içtimanın nihayetinde ertesi içtimada mevki-i müzakereye konacak mevadd heyetçe kararlaştırılacaktır.

89. madde: Vilâyet kongreleri her sene İyd-i Millî'ye müsadif olan Temmuz'un onuncu günü vilâyet heyet-i merkeziyesinin tayin edeceği mahâlde içtima edecektir.

90. madde: Vilâyet kongresinin vazifesi; evvelâ: Vilâyet, he-

yet-i merkeziyesinin bir senelik muamelât-ı umumiyesini mübeyyin raporlarını kıraat ve muhasebat-ı umumiyesini tedkik; sâniyen: Sene-i âtiye bütçesini tayin ve tasdik; sâlisen: Her âzânın mensup olduğu merkezin muamelât ve ahvâl-i umumiyesine dair kongreye vereceği raporları kıraat ve tedkik; râbian: Âzâ tarafından kongreye vukubulacak teklifattan kongrenin vezaifi-dahilinde bulunanları tetkik ve heyetçe tefrik edilerek sırasıyla mevki-i müzakereye vaz' ve kongrenin vazifesi haricinde olduğuna karar verilen mevaddı dahi selâhiyettar olan merakize havale ve'l-hâsıl dâhil-i vilâyette Cemiyet'in menafi ve makasid-ı esasîyesine taallûk eden bi'l-cümle mevaddı hâl ve tayin ve son içtimada vilâyet heyet-i merkeziye âzâsını rey-i hafî ile intihap etmektedir.

91. madde: Kongrenin mukarreatı ekseriyet-i ârâ ile ittihaz olunacak ve müddet-i içtimainı dahi kongre heyeti tayin edecektir.

92. madde: Kongrenin mukarreratını muhtevî olan evrak ve defatir kongre dağıldıktan sonra vilâyet heyet-i merkeziyesinde muhafaza olunacaktır.

93. madde: Elviye-i müstakilede müteşekkil heyet-i merkeziyelerin merkez-i livada ayrıca kongre teşkiline selâhiyetleri yoktur. Ancak elviye-i müstakile heyet-i merkeziyeleriyle yakın vilâyette teşekkül edecek kongreye birer vekil göndermek hakkını haiz olduklarından civar vilâyat heyet-i merkeziyesi kongrenin içtimaidan evvel bunlardan da birer vekil talep edecektir. Meselâ Beyrut vilâyeti heyet-i merkeziyesi kongre için Kuds-ü Şerif heyet-i merkeziyesiyle liva dahilindeki diğer heyet-i merkeziyelerden birer vekil talep etmeğe mecburdur ve Zor sancağı Haleb'e; Bingazi, Trablusgarb'a; Biga, Çatalca ve İzmit sancağı da İstanbul heyet-i merkeziyesine tâbidir.

Kulüpler

94. madde: Kulüpler Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dahil bulunan efrad arasında bilâ-tefrik-i cins ü mezahip revabıt-ı

uhuvvet ve ittihadı teyid ve idameye ve her sınıf efradın istidad ve ihtiyaçları dairesinde tenvir-i efkâr ve tevsî-i vukûflarıyla siyasî, iktisadî ve içtimaî her türlü teşebbüsât-ı müfide ve terakkîyat-ı medenîyesini tesrie hâdim olacaktır.

Heyet-i idare

95. madde: Kulüp bir reis veya müdür ve bir reis-i sâni veya müdür-ü sâni ve bir kâtip ve bir veznedar, bir hâfız-ı kütüp ve iki âzâ-yı muavineden ibaret olmak üzere yedi kişiden mürekkep bir heyet marifetiyle idare olunur. Bu yedi zât dörder ay müddetle rey-i hafî ile kulübün umum âzâsı tarafından ekseriyet-i ârâ ile tayin olunur. Rey verenler yazacakları pusulalara filân reis, filân reis-i sâni, filân kâtip ilâ-âhır diye işaret ederler. Kulübün heyet-i idaresine reis-i evvel ve gıyabında reis-i sâni riyaset eder. Kulübün içtima-ı umumîsine riyaset reis-i evvel aittir. İçtima-ı umumînin zaman-ı muayyenede reis ispat-ı vücud etmezse intizar olunmayıp o içtimaa mahsus olmak üzere rey-i hafî ile bir reis intihap olunur. Reis-i sâni âzâ-yı muavine marifetiyle icra olunacak tahsilâta nezaret edecek ve bir teklif defteri tutacaktır. Kâtibin vazifesi heyet-i idarenin kararlarını zabt ile defter-i mahsusuna kayd ve her nevi muamelât-ı tahririyeyi ifadan ibaret olup tutacağı defatir şunlardır:

1. Muharrerat-ı vâride ve sâdıranın hülâsalarını kayda mahsus,
2. Hülâsaten kaydolunup heyet tarafından imza olunması lazım gelen mukarreratı kayda mahsus defterler,
3. Müfredatlı demirbaş defteri, kâtib kulübün içtima-ı umumîsinde dahi kitabet vazifesini ifa eder. Evrak-ı vâride ve sâdırayı numero altında ve suret-i muntazamada hıfz eyler. Vazife-i kitabetin icabatına göre kâtibe heyet-i idarede rey sahibi olmak üzere kulüp efradından fahrî veya maaşlı bir ve nihayet iki muavin tayini câizdir. Bu muavinlerin intihap ve takdir-i maaşları heyet-i idareye aittir. Veznedar makbuzatlı, medfuatlı vezne defteri tutarak makbuza-

tı behemehâl koçanlı bir makbuz senedi mukabilinde istifa edeceği gibi medfuatı da her kime para verilmesi karar altına alınmış ise ona imza ettirerek icra eyliyecek ve icabına göre alacağı makbuzları hıfz ile sarfiyat-ı vâkıa yekûnunu ilk içtimada heyet-i idareye tasdik ettirecektir. Hâfız-ı kütüp, kütüphanede mevcut olan kitapların esâmîsini mübeyyin bir fihrist tanzimine ve kütüb-ü mevcude ile gazete ve resailin teclid ve muhafazasına memurdur. İcabına göre hâfız-ı kütübe muavenet etmek ve heyet-i idareye dahil olmamak üzere kulüp efradı meyanında bir nihayet iki muavin itâsı caizdir. Bu muavinlerin intihap ve tayini heyet-i idareye aittir. Âzâ-yı muavineden biri reis-i sâninin nezareti altında takib-i tahsilâta memurdur. Şöyle ki her ferdin nizâm-nâme mucibince vermeğe mecbur olduğu aylığı doğrudan doğruya veznedara teslim etmesi lâzım gelir ise de bunu ifa etmeyenler bulunduğu takdirde muavin âzâ kendilerine müracaatla aylığın veznedara itâsı lüzumunu ihtar ve iki ke-re ihtar edildiği hâlde aylığı tesviye etmeyen efradın esâmîsini heyet-i idareye tahriren iş'ar eder. Âzâ-yı muavineden diğeri kulübe kayd olunan umum efrad-ı Cemiyet'in künye defterini tutmağa ve umumî içtimalarda umum kulüp efradının yoklamasını icra etmeğe ve mazeret-i makbûlesi olmaksızın mütevaliyen üç defa içtima-ı umumîye devam etmeyenlerin esâmîsini heyet-i idareye tahriren bildirmeğe memurdur.

96. madde: Heyet-i idare lâ-akal hâltada üç defa bi'l-içtima heyet-i merkeziyeden havale edilecek mevaddı müzakere ile bunlardan içtima-ı umumîye tâlikî icab edenleri ifraz eder ve icab etmeyenler ile kulübün idaresine müteallik hususâtı taht-ı karara alır.

97. madde: Heyet-i idare lâ-akal beş âzâ mevcut olmadıkça itihaz-ı karar edemez. Vakt-i muayyenede reis-i evvel ve sâni bulunmadığı takdirde vürudlarına intizar etmeksizin âzâ-yı mevcude içlerinden birini reis vekili intihap ile müzakerata ibtidar ederler.

98. madde: Heyet-i idareyi teşkil eden zevattan bilâ-mazeret bir ay zarfında üç içtimada hazır bulunmayanlar müstafi addedileceğinden yerine diğerrinin intihabı hususu heyet tarafından bâ-rapor

kulüp heyet-i umumiyesine bildirilir.

İçtima-ı umumî

99. madde: İçtima-ı umumî lâ-akal onbeş günde bir defa olacak ve yevm-i içtima kulüp heyet-i idaresince tayin edilecektir.

100. madde: Kulüp heyet-i umumiyesinin bir sülüsü hazır bulunmadıkça müzakere ve ittihaz-ı karar olunamaz.

101. madde: İçtima-ı umumî için gelen efraddan her biri yoklama defteri nâmı ile muavin âzâ tarafından tutulacak olan defterde numerosunun hizasına imzasını vaz' ile mevcudiyetini ispat eyler. İşbu defterde imzası görülmeyenlere o içtimada hazır bulunmamış nazarıyla bakılır.

Mevadd-ı muhtelif

102. madde: Efrad-ı Cemiyet'ten olmayanların kulübe duhûlü kat'iyen memnudur. Efrad-ı Cemiyet'ten bulunan ve diğer kulüplere mensup olan zevatın içtima-ı umumî zamanları müstesna olmak üzere kabûlleri ve kulüpler beyinde ziyaret teatisi câizdir.

103. madde: Kulüp efradından birinin bir teklifi oldukça reis-i sâniye bi'l-müracaa defter-i mahsusuna kayd ettirecek ve bu suretle vukubulan teklif evvel-emirde heyet-i idarece. bi'l-müzakere ehemmiyeti nisbetinde bi't-tefrik bir müzakere pusulası tertib olunup içtima-ı umumîde müzakere olunmak üzere kulüp heyet-i umumiyesine arz edilecektir.

104. madde: Mevasime göre kulübün açılıp kapanması zamanları üç ayda bir defa kulüp heyet-i idaresi tarafından tayin olunup salonunda mahâll-i mahsusuna tahrir ile ilân olunur.

105. madde: Kulüplerde siyasî, edebî, fennî konferanslar verilebilir, fakat mesele hakkında konferans vermek isteyenler konferansın neye dair olacağını evvelce heyet-i idareye bildirmek mec-

huriyetindedir. Heyetçe kabûl olunursa konferans verileceği kulübün salonunda ilân olunur.

106. madde: Kulüpler Cemiyet gazetelerinin teshil-i revaç ve intişarına gayret edeceklerdir.

107. madde: Kulübe celp olunacak kitap ve gazeteler heyet-i umumiyenin ekseriyet-i ârâsıyla intihap edilecektir.

108. madde: İntihab-ı mebusan mevsimi hulûlünde kulüp heyetine tevdi ve havale kılınacak vezaif tamamen icra olunacak ve merkez-i umumînin bu bâbtaki tebligatından bütün kulüp mensubîni haberdar edilecektir.

109. madde: Kulüp mensubîni efrad-ı Cemiyet'in me'kûlât ve meşrubat ve melbusat ve'l-hâsıl her nevi istihlâkâtınca bahsü'l-imkân yerli mahsulât ve mamulât ve emtiayı tercih etmeleri için teşvikatta bulunacakları gibi memalik-i baide-i Osmaniye'nin mahsulât ve mamulâtından bulundukları mahallê ahalisini müstefit etmek hususunda hasr-ı efkâr ve mesai eyleyecekler ve kulüplerde bu bâbtaki mesainin neticesini ilân ve imtisâle şayan olan mevaddan Cemiyet gazeteleri haberdar edeceklerdir.

Kulübün vezaif-i umumiyesi

110. madde: Her kulüp; evvelâ: Cemiyetin nizâm ve programı dairesinde kendi uhdesine terettüp edecek vezaif ve muamelâtı ifa eyleyecek; sâniyen: Dersaadet ile vilâyatta intişar eden siyasî, fenî, edebî ve mizahî gazete ve risâlelerden ve meşahir-i udebâ ve müellifin âsâr-ı edebiye ve ahlâkiye ve maneviyeleriyle eski ve yeni müellefattan şâyân-ı istifade olanları ve memalik-i Osmaniye haritalarını Peyderpey intihap ve celp ve münderecatından umum efrad-ı Cemiyet'in istifadelerini teshil edecek; sâlisen: Vakit vakit konferanslar tertip ederek efrad-ı Cemiyet'in iktisada (ve) terakkiyat-ı ziraiyeye, hıfzı's-sıhhaya, terbiye-i etfâle, siyasiyat ve ahlâkiyata, kavanin ve nizamât-ı mülkiye ve adliye ve askeriyeden efrad-ı

Cemiyet'in muhtaç oldukları mevadda dair itâ-yı malûmat ile tenvir-i efkâr ve tehzib-i ahlâka hizmet edecek; râbian: Mebusan intihabatında İttihat ve Terakki Fırkası'nın makasidini her suretle takip ve istihsâle çalışacak; hâmisen: Mamulât-ı mahalliye ve emtia-i dahiliyenin mazhar-i rağbet ve revaç olmasına hâdim teşvikat ve neşriyatta bulunacak; sâdisen: Kulübün servet ve iktidarını tezyid ve tevsie itina ve dikkat edecek; sâbian: İyd-i Millî'ye müteallik vezaifi ve tedarikatı icra eyleyecektir.

Madde-i ânifede beyan olunan teşebbüsât ve vezâifte kulûbe dahil olan efradın kâffesi vazifedar ve alâkadar olduklarından o misüllü işlerden gerek zâtlarına, gerek umuma taallûk eden ahvâlde kulübün muavenet ve delâletine müracaat hakkını haizdirler.

Kulübün varidat ve mesarifi

111. madde: Kulübün mesarifi-i daimesi icar bedeli ve hademe maaşı ve mefruşat ve kırtasiye ile tenvir ve teshin ücuratından ve icap eden mahâllerde su masrafı ve gazete abone bedelâtıyla kütüp ve müellefat esmanından ibarettir. Maaş vererek istihdamı zarurî görülecek olan memurin maaşatının itâsı dahi kulübün mesarifi cümlesindendir. İhtiyar olunacak mesarifte kulübün ve tâbi olduğu merkezin hâl-i iktisadîsi nazar-ı dikkate alınacak ve tâdâd olunan mesariften gayri bir masraf ihtiyarına lüzum-ı hakikî görüldükte kulübün heyet-i idaresi kararıyla tesviye olunacaktır.

112. madde: Heyet-i idare değiştiği vakit zaman-ı idarelerinde ahz ü sarf ettikleri mebaliğin hesabını yeni tayin olunan idareye vermeğe ve kulübün demirbaş eşyasıyla kütüphane ve defterlerini teslim etmeğe mecburdurlar. Eski heyetle yeni heyet bu devir ve teslim muamelesini hesap için veznenin medfuat ve makbuzat defteri zîrine ve kütüphane için kütüphanenin fihristi zîrine ve demirbaş için defter-i mahsusun altına irad ve hesaptan beraati ve eşyanın tamamen devir ve teslim edildiğini mübeyyin cümleler ilâvesiyle tasdik edeceklerdir. Muhasebe ve devir-teslim hususunda es-

ki ve yeni heyetler arasında ihtilâf hâdis olursa ihtilâfın menşe ve mahiyeti hakkında her iki heyetçe tanzim olunacak raporlar kulübün içtima-i umumîsinde mevki-i müzakereye konulacak ve derhâl hâlli kâbil olmayan ihtilâfattan ise ekseriyetle intihap olunan ve dokuz kişiden mürekkep olan bir tedkik komisyonuna havale-i keyfiyet olunup bu komisyonun ekseriyetle verdiği karar kat'î olacaktır.

113. madde: Kulübün varidatı; evvelâ: Efradın Cemiyet'e kabûlünü müteakip mensup olduğu kulübe vereceği duhûliye her ay vereceği aylığın bir misli olacaktır; sâniyen: Cemiyet efradının varidatının yüzde ikisi nisbetinde her ay itâsına mecbur olduğu aylık; sâlisen: Kulübe mahsus olmak üzere gerek efrad-ı Cemiyet'ten, gerek hariçten iane verilecek nukûd ve eşyadan ibarettir. Efrad-ı Cemiyet'ten maadası tarafından iane ve hibe edilecek nukûd ve eşyanın kabûlü heyet-i umumiye kararına vabestedir.

114. madde: Her kulüp ay nihayetinde varidatının rub'unu bi't-tefrik mafevk heyet-i merkeziyesine irsâl ve teslim mecburdur. Mütebaki üç rub'undan dahi kulübün mesarîf-i mübremesi tesviye ve ifâ edildikten sonra fazla kalan mebâlig heyet-i idarenin kararıyla emniyetli bir mahâlde hıfz ve mümkünse tenmiye edilir.

115. madde: Kulüpler teraküm ve hıfz ettirdikleri mebâligi içtima-ı umumînin kararıyla Cemiyet'in makasîd ve menafii uğrunda sarf edebilirler ve ba'de's-sarf merbut oldukları heyet-i merkeziyeye malhumat îtâ ederler.

116. madde: Bazı mevani tesiriyle henüz kulüpleri teşkil edilmemiş olan mahâllerde efrad-ı Cemiyet'in tayin olunacak içtima-ı umumî mahalline davet edilmeleri heyet-i merkeziyenin vezaifi cümlesindendir.

Mevadd-ı müteferrika

117. madde: Kulübün resail ve ceraidiyle kitapları kıraat salonundan harice çıkarılmayacağı gibi iare suretiyle de hiçbir kimseye

verilmeyecektir.

118. madde: Kulübün odacılık hizmetlerinde bir veya daha ziyade maaşlı hademe istihdam olunabilir. Bunların mümkün ise Cemiyet efradından olmasına itina edilmelidir. Efrad-ı Cemiyet haricinden kabûl edilen hademenin, tahlifi icra edilerek istihdamı caizdir.

119. madde: Kulüplerde bulundurulacak hademenin adedi ile miktar-ı maaşlarının tayini kulüp heyet-i idarelerine aittir.

120. madde: Kulüpte işret ve kumar katiyyen yasaktır.

121. madde: Kulüpte çay ve kahve veya pasta gibi fûruhtu memnu olmayan mevadd ya hademedden bir münasibe havale veya efrad-ı Cemiyet'ten birine iltizam suretiyle ihzar ve fûruht ettirmek caizdir.

122. madde: Kulüplerde çalgı çalmak ve şarkı söylemek ve istirahatı ihlâl edecek surette gürültü ve şamata etmek ve salonlarda ve odalarda uzanıp yatmak ve uyumak ve hilâf-ı edeb tavır ve harekette bulunmak memnudur.

123. madde: İyd-i Millî'de, heyet-i umumiyenin kararıyla tayin olunacak eyyam-ı sairede müsamere ve eğlenceler tertibi mücâzıdır.

124. madde: Kulüp efradından biri başka bir kulübe naklini tahriren talepeylediği takdirde mensup olduğu kulübün heyet-i idaresi ile nakl edeceği kulübün heyet-i idaresi arasında cereyan edecek muhabere üzerine her iki heyetçe verilecek karar mucibince muamele-i nakliye icra olunur ve naklini isteyen zâta mensup olduğu heyet-i idaresi tarafından nakl edeceği kulüp heyet-i idaresine hitaben bir varaka verilir.

125. madde: Her kulübün efradı ikiyüzü tecavüz etmeyecektir. Ancak Cemiyet'e sonradan dahil olanların adedi ikiyüzü tecavüz edince ikiyüzden sonraki efrad kulüp misafiri kayd edilerek bunların adedi elliye balığ olduğu vakit ayrıca bir kulüp teşkiliyle mezun olacaklardır. Misafir efradın kulübe dahil oldukları zaman îtâ edecekleri duhûliyeler muhafaza edilerek ayrıca teşkil ettikleri kulü-

bün heyet-i idaresine tevdi olunacaktır. Ancak hin-i infikâke kadar her ay nihayetinde verecekleri aylıklar misafir kulübe aittir.

126. madde: Misafir efradın kulübe devam hususunda ve tek-lifat icrasında diğer efraddan farkı olmadığı gibi içtima-ı umumîye dahil olabilirler ve fakat rey îtâ edemezler ve heyet-i idare ve tahli-fiye dahil olamazlar.

127. madde: Kulüplere devamda mazeret-i makbûle ve kat'iyesi olanların aylıklarını vermek ve kulübe irtibatları bâki kal-mak şartıyla devam etmemeleri caiz olabilir.

Cemiyet'e suret-i kabûl ve şeraiti

128. madde: Cemiyet'e dahil olmak isteyenlerin; evvelâ: Te-baa-i Osmaniye'den olmaları; sâniyen: Onsekiz yaşını ikmâl etmiş bulunmaları; sâlisen: Cinayet ve rüşvet ve sirkat ve dolandırıcılık ve sahtekârlık ve emniyeti suistimâl gibi muhalif-i ahlâk harekât ile mahkûm ve meşhur-u maruf olmamaları ve mugayir-i ar ü hayâ ef'âl ile müstehir bulunmamaları; râbian: Ayyaşlık ve kumarbazlık misûllü ma'âyıbtan âri olmaları; hâmisen: Menfaat-i şahsiye eme-liyle girmeyip makasıd-ı Cemiyet'e hâdim olmak emeliyle girdik-lerinin anlaşılması şarttır.

129. madde: Cemiyet'e dahil olmak isteyen zat isim ve hüviyet ve memleket ve mahâll-i ikamet ve san'atını mübeyyin kulüp heyet-i idaresine bir talepnâme verecek ve efrad-ı Cemiyet'ten üç zât tarafın-dan dahi talibin evsaf-ı lâzıme câmi bulunduğuna ve Cemiyet'e ka-bûle mâni olmadığına mezkûr talepnâme zîrinde hüsn-ü şahadeti mü-beyyin ve mümzâ bir şerh münderiç bulunacaktır. Bu talepnâme he-yet-i idarece evvel-emirde ilk içtima-ı umumîye arz edilecek ve içti-ma-ı mezkûr mevcudunun sülüsü tarafından kabûle itiraz edilirse bir gûnâ muameleye hacet kalmaksızın mezkûr talepnâme reddedilecek-tir. Şayet itiraz vukubulmaz yahut itiraz eden zevatın adedi sülüs mik-tara balığ olmaz ise kulüp heyet-i idaresi tarafından kulüp efradından üç zât suret-i hafiyede münferiden ve müçtemian talibin tahkik-i ah-

vâline memur edilecektir. Mu'terizler itirazlarını mübeyyin delâili tahriren veya şifahen heyet-i tahkikiyeye ita edebilirler. Bunlar tarafından verilecek müşterek rapor heyet-i umumiyyede kıraat ve müzakere edilerek ekseriyet-i ârâ ile talib kabûl veya red edilecektir. Ve kabûlü halinde keyfiyet kulübün merbut olduğu heyet-i merkeziyeye arz edilecek ve orada dahi reddi mucib esbab-ı mania-i muhikke bulunmadığı takdirde kabûlü tasdik olunarak kulübce resm-i kabûl icra olunacaktır. Red edilen eşhasın başka bir mahâlde Cemiyet'e dahil olabilmeleri imkânını men için merkez-i umumî vasıtasıyla bi'l-cümle merkez ve idare heyetlerine tamimen tebliğ-i keyfiyet olunacaktır.

130. madde: Kabûlüne karar verilen her ferdin gözleri kapalı olduğu hâlde kulüp dahilinde ayrıca bir oda derûnunda Cemiyet'in usûl-ü kadimesi vechile heyet-i tahlifiye tarafından tahlifi icra olunacaktır.

131. madde: Tahlif haftada bir gece olacak ve içtima-ı umumî zamanlarına tesadûf ettirilmeyecektir. Tahlifi icra olunan zâtın ismi ile talebnâmesini tasdik eden üç zâtın ismi defter-i mahsusuna kayd edilecek ve ilk içtima-ı umumîde de efrada takdim olunacaktır. Bu zâta bir numara verilecek ve kendisini tahlif eden heyeti tanımayacaktır.

132. madde: Heyet-i tahlifiye üç zâttan mürekkebe olacak ve bu zevat kulüp heyet-i idaresi tarafından tayin olunacak ve tahlif herkesin mensup olduğu dine aid kitab üzerine ve merasim-i malûme ve mahsusası vechile icra olunacaktır.

Efrad-ı Cemiyet'in hukuk ve vezâifi

133. madde: Efradın vücudu Cemiyet'çe mukaddes ve kıymetli bulunduğundan her ferd şahsen bir felâkete maruz bulunduğu anda mensub olduğu kulüp heyet-i idaresine ihbar-ı keyfiyetle taleb-i müzaheret hakkını haizdir.

134. madde: Efrad-ı Cemiyet'ten her biri uhdesine tevdi ve

ihale kılınacak vazifeyi mazeret-i makbûlesi heyet-i merkeziyece sabit olmadıkça ifaya mecburdur.

135. madde: Efrad-ı Cemiyet'ten her biri Cemiyet'in menfaat veya mazarratına aid istitlâatını mensub olduğu kulüb-i heyete bildirmeğe mecburdur.

136. madde: Vezaiften maada hususatta efrad-ı Cemiyet arasında fark ve imtiyaz yoktur.

137. madde: Efrad-ı Cemiyet'ten birinin diğer bir ferde veya hud haric-i cemiyet olanlara karşı "ben efrad-ı Cemiyet'tenim" diyerek hod-be-hod tesirat-ı mahsusa icrasına kıyam etmesi kat'iyen memnudur.

138. madde: Kulüb efradının kulüb haricinde Cemiyet'e aid müzakeratta bulunması kat'iyen memnu olduğu gibi bi'l-cümle efradın tramvay ve kahvehane ve vapur gibi umumî mahallerde Cemiyet umurundan bahs etmeleri ve ne kendilerini ve ne de tanıdıkları diğer efrad-ı Cemiyet'i hariçten olanlara karşı tanıtımları kat'iyen memnudur.

139. madde: Merkez-i umumî veya vilâyet heyet-i merkeziyelerinin kararı olmadıkça gerek efrad-ı Cemiyet'ten, gerek Cemiyet haricinde bulunan efrad ve cemaat ve müessesattan her ne nam ile olur ise olsun Cemiyet namına iane talep edilmesi kat'iyen memnudur.

140. madde: Efrad-ı Cemiyet'ten vefat edenlerin ibka-yı nam için kendilerinin erbab-ı hamiiyetten olduğu ihvan-ı Cemiyet'e ilân ve mâruf olan hidematı kulüb kütüphanesinde mahfuz bulunan deftere kayd olunur.

Mevadd-ı umumiye

141. madde: Cemiyet'in umûr-ı hükûmete ve memurînin vezaifine müdahale etmesi kat'iyen memnudur. Ancak bir heyet-i merkeziyenin bulunduğu mahâldeki memurînin hilâf-ı kanun ve mugayir-i iffet ve istikamet ahvâli görüldüğü ve o memurun devam-ı memuri-

yeti menafi-i vataniye ile mütenasib olmadığı tahakkuk ettiği takdirde heyet-i merkeziye mensub olduğu vilâyet heyet-i merkeziyesine müracaat edecek ve o bâbtaki tahkikatı esbab-ı mucibesiyle tafsilen bildirecektir. Tahkikat-ı vakıa üzerine vilâyet heyet-i merkeziyesince kanaat husûle geldiği takdirde o memur hakkında muamele-i icabiye-nin ifası zımında memurun vilâyet merkezinde mensup olduğu en büyük âmirine müracaat edilecektir. Vilâyet heyet-i merkeziyesinin müracaat-ı vakıası müsmir olmadığı takdirde keyfiyet merkez-i umumîye bildirilecek ve merkez-i umumîdeki memurîn-i hükûmeti doğrudan doğruya muahazeye hakkı olmayıp ma-fevk heyet-i merkeziyesine bi'l-müracaa menafi-i memleketin istihsâline çalışması lâzımdır.

142. madde: Gerek merkez-i umumî, gerek merakiz-i saire âzâsının şahıslarıyla mahâl ve zaman-ı içtimâileri kat'iyen mektum tutulacaktır.

143. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyesinden veya merkez-i umumîden verilecek karar üzerine memurîn-i hükûmete müracaata lüzum görüldüğü takdirde heyet-i merkeziye âzâsından münasibi bulunmazsa efrad-ı Cemiyet'ten münasib görülecek bir veyahud iki zât gönderilecek ve bunlara tahriren talimat-ı mahsusa verilecektir. Ancak işbu talimat o zâtın nezdinde mahfuz kalıp tebligatı icab eden memura şifahen icra edecek ve talimat haricinde söz söylemekten tevakkî eyleyecektir.

144. madde: Cemiyet gazetelerinin efrad-ı Cemiyet tarafından muntazaman okunması ve neşriyat ve muamelât-ı Cemiyet'in takip edilmesi muktezî görüldüğünden abone yazılmak isteyen efrada medar-ı suhûlet olmak üzere her gazetenin bir senelik abone bedelinin nısıf veya sülûsân miktarıyla abone kayd olunacaktır.

145. madde: Bu teshilâtta istifade etmek isteyen efrad-ı Cemiyet mensub oldukları Cemiyet merakizi vasıtasıyla Cemiyet gazetelerine abone kayd edileceklerdir.

146. madde: Efrad-ı Cemiyet beyninde uhuvvet ve samimiyet-i kat'ie mevcut olup her zaman ve mekânda bu uhuvvet ve samimiyet-i kat'iyenin devam ve teyidine heyet-i merkeziyeler ile kulüb

idareleri itina ve dikkat etmekle mükelleftirler.

147. madde: Merkez-i umumî dahil olduğu halde bi'l-cümle merakizin telgraf ve posta vasıtasıyla icra edeceği muhaberat posta ve telgraf nizâmatına tevfikân ücrete tâbi olacaktır.

148. madde: Bi'l-cümle heyet-i merkeziyeler ile kulüb idareleri tarafından tutulacak defatirin ve mühürlerin bir siyakda bulunması esbabı merkez-i umumîce temin olunacaktır.

149. madde: Cemiyet'e kabûlü işbu nizâmnâme ahkâmınca caiz olmayan eşhasın Cemiyet'e kabûlüne vesatet ve delâlet eden efrad şedîden mesûldür.

150. madde: Nizâmnâme ahkâmına muhalif olarak Cemiyet'e efrad kabûl olunduğuna vâkıf olan her ferd keyfiyeti mensub olduğu kulüb heyetine haber vermeğe mecburdur. Haber-i vakiin kulüb heyet-i idaresince bade't-tetkik muvafık-ı hakikat olduğu tebeyyün ettikde keyfiyet kulübün merbut olduğu heyet-i merkeziyeye bildirilecektir. Heyet-i merkeziye ilk içtimada bu hususa dair bir karar vermek mecburiyetiyle mükelleftir.

151. madde: İşbu nizâmnâmedeki mevaddın tefsiri merkez-i umumîye aittir.

152. madde: Usûlü dairesinde tahlifi icra edilmeyen eşhas efrad-ı Cemiyet'ten mâdud değildir.

153. madde: Merkezler tarafından memuriyet-i mahsusa veya vazife-i teftişîye ile bir mahâlle izâm olunan efrada ale'l-hesab suretiyle verilecek harcırah heyet-i merkeziyelerce takdir olunacaktır. Ale'l-hesab olarak verilen para masraftan fazla ise istirdad, noksan ise ikmâl olunur ve talimat ve selâhiyet haricinde vukubulduğu anlaşılan mesarif kabul olunmaz.

154. madde: Kendi kendine teşekkül etmiş ve ismine İttihat ve Terakki Cemiyeti süsü vermiş olan merkezler bir heyet-i teftişîye ile teftiş ettirilecek ve teşkilâtı kabûl edilinceye kadar muamelâtı keen-lem-yekûn hükmünde addolunacaktır. İşbu nizâmnâmeye tevfikân teşkil edilecektir.

155. madde: Efrad-ı Cemiyet'ten her biri namus ve hamiyyet ve iktidarı malûm ve müsellemler olan zevâtı Cemiyet'e idhâle delâlet edecektir.

156. madde: Efrad-ı Cemiyet hiçbir vechile heyet-i merkeziye âzâsının izhâr-ı şahs etmelerini talep edemeyecektir.

Mücazât faslı

157. madde: Efrad hakkında mücazât Cemiyet'in maksadına icra edeceği tesire göre tenbih, takbih ve beyne'l-ihvan bade't-te'-lin müebbeden tard cezalarıyla icabına göre merkez-i umumînin tayıy eyleyeceği mücazâtta ibarettir.

158. madde: Efraddan birinin işbu nizâmnâme ahkâmınca mucib-i muaheze bir hâl ve hareketi görüldükte mensub olduğu kulüb heyet-i idaresinin talebi üzerine içtima-ı umumî rey-i hafisiyle okunup, efradından ve münasib dokuz zâttan mürekkep bir heyet-i udûl teşkil olunup tahkikatın icrası bu heyete havale olunur. Heyet-i udûl kararlarını sülûsan ekseriyet-i ârâ ile îtâ edecektir. Heyet-i udûlün tenbih ve takbih cezaları hakkında vereceği kararlar kat'idir.

159. madde: Tenbihin tekrarı takbihi, takbihin tekrarı tardı müstelzimdir.

160. madde: İşbu heyet mevadd-ı iştikâiyeyi tetkik ettiği sırada müştekâ-anh olan zâttan dahi istizah-ı keyfiyet ederek müdafasını nazar-ı itibara alacaktır. Verilecek kararın bî-arafâne ve âdil-hane olmasını heyet âzâsının namus ve vicdanı kâfil ve zâmindir.

161. madde: Efraddan birinin tardına heyet-i udûl tarafından karar verildiği takdirde karar-ı mezkûr kulüb heyet-i idaresince mafevk merkeze bildirilip oradan vilâyet heyet-i merkeziyesine yazılacaktır. Vilâyet heyet-i merkeziyesince ta'miken icra olunacak tahkikat neticesinde karar-ı vakiin mukarin-i hakikat olduğu tebeyyün eder ise bi't-tasdik yine aynı merkez vasıtasıyla kulüb heyet-i merkez-i umumî vasıtasıyla tamim ettirileceğinden tard cezasının Cemiyet'in

resmî gazetesıyla ilân ve adem-i ilânı merkez-i umumîye aittir.

162. madde: Kulüb heyet-i idaresi ile kulübün mensub olduğu kaza heyet-i merkeziyesi tarafından verilip efrada tebliğ edilmiş mukarrerata bilâ-mazeret-i meşrua mütâbaat etmemek takbihi müstelzimdir.

163. madde: Vilâyet heyet-i merkeziyesiyle merkez-i umumînin kararlarına musırrâne ve bilâ-mazeret-i meşrua ittiba etmeyen efrad tard olunur.

164. madde: İşbu nizâmnâme ahkâmınca Cemiyet'e kabûlü caiz olmayan eşhasın delâlet ve Cemiyet'i iğfâl eden efrad dahi delâlet ettiği adam ile beraber tard olunur.

165. madde: İşbu nizâmnâmenin hilâfına olarak hod-be-hod umûr-u hükümete müdahale eden efrad-ı Cemiyet tard olunur.

166. madde: Nizâmnâmenin mevadd-ı müteaddidesinde beyan olunduğu vechile mektum tutulması icab eden ahvâli ifşa edenlerin eğer ifşa edilen husus Cemiyet'in maksud ve menafiini ihlâl edecek derecede ise tard olunur. Cemiyet'in maksud ve menafiini muhil olmayıp yalnız ifşa edilmesi nizâmnâme mucibince gayr-ı caiz ahvâlden ise buna mütecasir olanlar birinci defasında takbih, ikinci-sinde tard olunur.

167. madde: Heyet-i merkeziyelerde bulunan âzâdan sıfatlarını ketm etmeyerek gerek efrad-ı Cemiyet'e, gerek harice karşı "ben heyet-i merkeziye âzâsındayım" gibi beyanatta bulundukları tahakkuk edenler bir daha heyet-i merkeziyeye âzâ intihab olunmamak üzere azl olunurlar ve kimlerin azli o heyet-i merkeziye âzâ-yı mütebakiyesinin sülûsân ekseriyet-i ârâsiyle mafevk heyet-i merkeziyeye iş'ar olunduktan ve bu heyetçe ta'mik ve tahkik-i keyfiyet edildikten sonra sabit olur ise ekseriyet-i ârâ ile icra ve yerine usûlüne tevfikân diğeri intihab olunur. Azledilen âzânın ismi merkez-i umumî vasıtasıyla bi'l-cümle vilâyat heyet-i merkeziyelerine ve oradan da liva ve kaza merkezlerine tamim edilecektir.

168. madde: Cemiyet'i menfaat-i şahsiyesine âlet eden efrad

tard olunur.

169. madde: Cemiyet'in şeref ve haysiyetini ihlâl edecek hâl-i harekâta cür'et edenler ve sarhoşluk ve kumarbazlık ve dolandırıcılık ve sirkat, emniyeti suistimal gibi mugayir-i ahlâk ve terbiye ahvâle cür'et ettikleri sabit olanlar Cemiyet'ten tardolunurlar.

170. madde: Her ay nihayetinde aylığını vermeyen efrada mensub olduğu kulüb heyet-i idaresi tarafından onbeşer gün fâsıla ile üç defa ihtar vukubulduğu halde hâlâ tediye etmeyenler heyet-i udûlün sülûsân ekseriyetinin vereceği karar üzerine tard olunurlar. Fakr hali tahakkuk edenlere Cemiyet zaten muavenetle mükellef olduğundan bu gibiler bi't-tâbiî bu muameleden müstesnadır.

171. madde: Efrad-ı Cemiyet'ten, yekdiğerini himaye ve siyaset ile mükellef olduklarından, muktedir oldukları hâlde şu vazife-i uhuvveti ifa etmeyenler takbih olunurlar.

172. madde: Gerek Cemiyet efradından, gerek hariçten birinin Cemiyet ve Meşrutiyet aleyhinde bulunması veya halkı Cemiyet, Meşrutiyet aleyhine sevk etmesi gibi harekât-ı hainâneye cür'eti meşhud oldukça o mahâldeki heyet-i merkeziye suret-i minasibe ile men'e tevessül edecektir. Bu heyet-i merkeziye ile mafevki heyet-i merkeziyece men'i kabil olamadığı takdirde keyfiyet merkez-i umumiyeye bildirilecek ve bu hususta tedabir-i müessire ittihazi merkez-i umumîye ait olacaktır.

173. madde: Efrad-ı Cemiyet'ten biri aleyhine gerek mensubîn-i Cemiyet'ten, gerek hariçten vukubulacak şikâyatın merci-i kabûlü o efradın mensub olduğu kulüb heyet-i idaresidir. Kulüb heyet-i idaresi mevadd-ı iştikâiyeyi nazar-ı dikkate alarak tahkikat-ı lâzıme-i ifa etmek üzere keyfiyeti teşkil edeceği heyet-i udûle havale eyleyecektir.

Mükâfat faslı

174. madde: Cemiyet efradından maksad-ı Cemiyet uğrunda dūçar-ı felâket olanların ve vefat ettikleri takdirde muhtac-ı muave-

net bulunan ailelerinin maişetlerini ve evlâtlarının tahsil ve terbiyelerini Cemiyet mütekeffil olduğundan bu bâbta sarfı muktezî olan mebalîği merkez-i umumî tedarik ve tesviyeye mecburdur.

175. madde: Cemiyet'e hidemat-ı fevkalâde ifa ettiği tahakkuk eden her ferde merkez-i umumî tarafından suret-i münasibde beyan-ı takdirat olunacağı gibi bu misüllü zevatın vefatından sonra merkez-i umumînin kararıyle hem muhtac-ı muavenet olan evlâd ve ailesinin maişeti temin edilecek, hem de hidemat-ı ber-güzidesini mübeyyin olmak üzere Cemiyet'in neşr edilecek tarihçesine bir fıkra-i takdiriye ilâve olunacaktır.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumî Nizâmnâmesi, Selânik'te İttihat ve Terakki Matbaası'nda tab' olundu. Fî 25 Teşrin-i sâni sene 324, 62 s.

Turık Zafer Tunaya'ya Armağan,
İstanbul Barosu Yayını, İstanbul, Nisan 1992, s. 409-437.

İttihat ve Terakki'nin İlk Risâlesi: “VATAN TEHLİKEDE”

1895 senesinde, en geç Temmuz ayında kurulan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bilinen ilk risâle beyannâmeleri arasında *Vatan Tehlikede* ismini taşıyanı, ilki olmak bir yana, Cemiyet'in temel görüş ve kaygılarını ihtiva etmesi bakımından hususî bir ehemmiyet taşır.¹

Teşkilâtını kuran ve ilk defa 30 Eylül 1895 günü ortaya çıkan *Ermeni patırdısı* üzerine, büyük bir ihtimâlle Ekim'in ilk haftasında, İbrahim Temo ve arkadaşları tarafından hazırlanan yaprak beyannâme ile sesini duyuran Cemiyet yine aynı hâdiseden 4-5 hafta sonra, bu defa da risâle beyannâme ile ikinci kere sesini duyurmuştur.²

- 1 Jön Türklerin temel fikirleri bilhassa Cemiyet adına imzasız olarak neşredilmiş bazı risâle beyannâmelerde ifade edilmiştir. Bunlardan birkaçının isimlerini veriyoruz:
a) *Neler Olucak?*. Mısır, 1314, 24 s. Cemiyet nizâmnâmesinin yirmibirinci maddesine tevfiikan neşrolunmuştur.
b) *Hayye ale'l-felâh*, (y.y.), 1325 (1907), 31 s. taşbaskı. Aynı isimde ve 17 Şubat 1325 tarihinde yazılmış başka bir risâle daha vardır ki iki defa basılmıştır.
c) *İlmânet ve Hilâfet Risâlesi*, Kahire, 1316, 48 s. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası'nda kapağı, Kanun-i Esasî Matbaası'nda da metni basılmıştır. Yazarı Hoca Hayret Efendi olmalıdır (krş. Mehmet Kadri Nasih, *Serayih*, Paris, 1911, s. 157).
- 2 Risâlenin basıldığı zaman için 1895 yılının ortaları tahmininde bulunmaktadır (M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902*, İstanbul, 1986, C. I, s. 181). Ancak risâlenin 3. sayfasında 30 Eylül 1895'deki Ermeni hâdisesinden 4-5 hafta sonra yazıldığı açıkça belirtilmiştir. İngiliz arşivlerine risâle hakkında ilk bilgi 29 Kasım'da girdi (Hanioğlu, a.g.e., s. 126, 254 nolu dipnot).

1895’de Paris’te basıldığı ifade olunan taşbaskı risâlenin kapağında nizâmnâmenin 21. maddesi gereğince basıldığı kaydedilmiştir.³ “Hamiyetli bir zât tarafından” Cemiyet’e gönderildiği de yine kapak yazısında bildirilen risâlenin yazarının tarihe dair kıymetli eserleriyle tanınan Mehmet Tefvik Paşa (1855-1915) olduğu çok eskiden beri bilinmektedir. 21 sayfalık risâlenin dış kapağında Cemiyet’in Türkçe ve Fransızca ismi kazılı ilk mührü görünüyor. Kasım’ın ilk yarısında basılmıştır.⁴

Risâlenin ismi hakkında bir hususa dikkati çekmek gerekir. Bu isim Fransız İhtilâli’nin parolalarından biridir ve açıkça ifade edildiği gibi ihtilâlde Fransız vatanseverlerini silâh başına davet esnasında söylenen “La Patrie est en danger” sözünün tercümesinden ibarettir. Tarihin garip bir cilvesidir; II. Abdülhamid’e karşı *Vatan Tehlikede* başlıklı beyannâmeler dağıtan Jön Türkler aleyhinde, kısa bir müddet sonra yâni II. Meşrutiyet devrinde, bu defa Meşrutiyet Jön Türkleri tarafından aynı başlıkla risâleler neşredilmiştir. Vatan yine tehlikededir ve kurtulması için yeni reçeteler verilmektedir.⁵

Risâlenin anafikirleri diğer Jön Türk neşriyatında da ifadesini bulan temel düşüncelerdir. Bundan sonra da imzalı, imzasız birçok risâle ve gazete yazılarında ileri sürülen görüşlerin bellibaşlılarını

- 3 Cemiyet’in 1895 senesinde tanzim edilen nizâmnâmesinin 21. maddesi şudur: “Der-saadet meclis-i idaresi gerek Avrupa ve gerek heyet-i Osmaniye efkârı üzerine tesirat-ı nâfia vücuda getiren neşriyatta bulunabilecek efradın kudret-i kalemiye ve ilmiyece en mümtazlarından birkaçını münferiden veya müctemian memalik-i ecnebiyeye i’zâm ile Cemiyet’in mürevvic-i efkârı olmak üzere gazete ve sair evrak çıkartıp intişarını şubat meclis-i idaresiyle umum efrada ihbar ve mentalik-i Osmaniye’ye idhâl ve efrada tevzi esbâbına teşebbüs edileceği gibi mümkün olduğu halde dahil-i memlekette dahi serbesti-i matbuatın istihşâline muvaffak oluncaya değin hafiyen böyle gazete ve evrak-ı nâfia-i saire neşrini müteahhid olacaktır.”
- 4 Risâlenin çok kısa bir hülâsası için: M. Necmettin Deliorman, *Balkan Türklerinin Tarihi*, İstanbul, (1943), s. 59-60. Diğer taraftan denildiği gibi (Hanioğlu, a.g.e., s. 626) risâlede “Fransız İhtilâli’nin insanlığın önünde açtığı yeni uluklar”dan bahsedilmemektedir. M. Tefvik Paşa için: İ. A. Gövsâ, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1946, s. 381.
- 5 G. Pertev Tefvik, *Vatan Tehlikede*, İstanbul, 21 Temmuz 1328, 6 s.

bu risâlede bulmak mümkün olduğu içindir ki Jön Türklerin siyasî fikirlerini anlamak bakımından hususî bir değere sahiptir.⁶ Buna rağmen şimdiye kadar üzerinde durulmamış ve değerlendirilememiştir. Bundan dolayı onu aynen ve her sayfasının ilk kelimesinden önce sayfa numarasını tırnak içinde vererek neşrediyoruz. Bu şekilde kaynak olarak kullanılmasına da zemin hazırlamak istiyoruz.

Risâlede dikkati çeken temel görüşleri ve bu görüşleri ihtiva eden diğer bazı risâle ve kaynakları hatırlatmak yerinde olacaktır:

1. Meclis-i Mebusan'ın açılıp, Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe konması ve imparatorluk dahilindeki bütün kavimlerin meşverette bulunup, işleri elbirliğiyle hâlle etmek mümkündür.⁷

2. Kırım Harbi'nde ve daha sonra 93 Harbi'nde Fransızlarla birlikte, bizi Rus istilâsından kurtarmış bulunan İngiliz dostluğunun kıymetinin bilinmesi, devletin yaşaması için, şarttır.⁸

3. Bir an önce gerekenler yapılmazsa devlet, Rusya ve Avrupa devletleri tarafından, paylaşılabacaktır.⁹

6 Risâlenin muhtevası, Yahya Kemal'in bir yazısında, farkında olmaksızın tabii, hülâsa edilmiş gibidir: "Hepimiz Osmanlı'yız; Abdülhamid zulmetmese Hristiyan tebasamız çok iyi vatandaş olurlar: Ermeni katliâmını icrâ eden yalnız Yıldız Sarayı'dır. Ermeni meselesi Abdülhamid'le Ermenilik arasında bir mücadeledir, Kanûn-ı Esâsî ilân edilse, o da zâil olur. Yunan Harbi'nde gaalib geldiğimiz halde, üste Girid'i verdi; Abdülhamid'in cinayetidir. İngiltere Akabe'yi de aldı, Abdülhamid'in ictlâresi yûzündendir. 1877'den beri ne kaybettikse hep onun belâsıdır. İngiltere hayırhâhımızdır. Türkiye'de Kanûn-ı Esâsî tarafdâridir. İstanbul'da hür bir idâre istiyor, hürriyeti ilân edersek ve İngiltere ile dost olursak vatanımız kurtulur; bütün Osmanlı tebasası kardeş ve kanun nazarında müsâvi olmalıdır" (*Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsi ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul, 1973, s. 191).

7 Aynı fikirler için: *Cemiyet-i Cedide-i Osmuniye*, (y.y.), (1889), s. 11-12; *İmânet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 32-46.

8 Krş. Mehmet Kadri Nasih, *Serayih*, s. 272-283; M. K. Nasih, *Zulm ve Adl*, Paris, 1326, s. 55-56.

9 Cemiyet'in ilk risâlelerinden biri (*Neler Olacak?*) İstanbul'un Ruslar tarafından işgal edildiği faraziyesi üzerine kurulu *Rüya* türünde bir kitapçıktır. Halid Ziya Uşaklıgil'in hâtıralarından alınan şu satırlar da dikkate değer: "İçi dışı böyle saatden saate yıkılmağa müheyya duran vatanın üstünde de daima Rusya'nın mehib heyulâsı bir fırsata muntazir dururdu, ondan kaçınmak için ziyafet dakikasını bekleyen rakiblerinin himayesine iltica ederek, berikilerde bir tehdid emaresi görüldükçe bunu

4. Doğu Anadolu'da, yâni Vilâyat-ı Sitte'de (Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamureti'l-aziz, Sivas) ıslahat yapılırsa, Ermeniler isyan etme fikrinden vazgeçerler ve böylece bu bölgenin ülkenin kopması önlenmiş olur.¹⁰

5. Saray'dan başlamak üzere bütün devlet dairelerinde tensikatta gidilmeli, işe yaramaz adamlar işten çıkarılmalıdır. Bu arada Paşah'ın israfının da önüne geçilmelidir.¹¹

6. Matbuat serbest olmalı, olan biten herşey açıkça yazılmalı ve tartışılmalıdır.¹²

bertaraf etmek için ötekinin kucağına atılmak ihtimalini siper yaparak halecandan halecana, kâbustan kâbusa yuvarlanıyorduk" (*Kırk Yıl*, İstanbul, 1936, C. IV, s. 71).

10 İlk beyannâmelerde Vilâyat-ı Sitte'nin durumu sık sık gündeme getirilmiştir. Daha sonra Rumeli'nin durumu ve Vilâyat-ı Selâse (Selânik, Manastır, Kosova) meselesi Makedonya Jön Türklüğü'nün gelişme âmili ve dikkat merkezi olur (Krş. *Hayye ale'l-felâh*, s. 1).

11 II. Meşrutiyet'in ilânından sonra uzun süre üzerinde durulan ve birçok tartışmalara yol açan tensikat, Jön Türklerin ilk isteklerinden biriydi.

12 Jön Türklerin en büyük timid ve heyecanlarından biri de açıkça tartışılan bir ortamda birçok meselenin halledileceği ve kıymetli eserlerin yazılabileceği idi. Ancak bu ümidler hoş çıkıp, bütün kalemler siyasî-polemik için seferber olmuştur (Bunun yarattığı hayâl kırıklığı için: Raif Necdet, *Hayat-ı Edebiye*, İstanbul, 1922. s. 14-28).

EK

VATAN TEHLİKEDE (Metin)

İhtar

Hamiyetli bir zat tarafından Cemiyet'imize gönderilen bu risâleyi nizamnâmemizin yirmibirinci maddesine tevfikân bastırdık.

Vatandan daha bu gibi evrak-ı nafia gönderen olursa tab ve neşrini Cemiyet'imiz taahhüd eder.

Vatan Tehlikede

Hemşeriler!

İçinizden bir çoğunuz bu satırları size yazanlardan iyi bilirsiniz ki bundan yüz sene evvel Fransa İnkılâb-ı meşhurunda Fransa bütün ecnebîler tarafından tazyik olunmağa başladığı zaman ashab-ı gayretten biri liva-yı hamiiyeti açarak “vatan tehlikede” diye bağırıyordu. Eli silâh tutmağa kâdir olan bütün Parisliler bu davet-i vatanperverâneye can ü gönülden icabet gösterip vatanlarına arz-ı hizmet ve fedakârî etmişlerdir.

Payitahtta başlayan bu fedakârlık az zamanda memleketin her yerine sirayet etti. Gönüllü orduları, tehlikeye düşmüş olan memleketlerini düşman tasallutundan muhafazaya muvaffak olmuşlardır.

Ecnebî memleketinde bundan yüz sene evvel zuhura gelen ve-

kâyi-i azîmeden birisini size ihtardan maksadımız birkaç zamandan beri kendi vatan-ı azizimizin de giriftar olduğu tehlikeyi ve bu tehlikenin ehemmiyetini nazar-ı im'ân ve hamîyyetinize arz ederek cümlemizin valide-i mukaddes-i müştereki sevgili me'va-yı ummîsi olan vatanımızın selâmeti çaresini elbirliğiyle aramaktır.

Vatandaşlarına bu hutbeyi göndermeye cesaret alan Osmanlı gençlerinin -kendilerine ilim ve tecrübesiyle cihet cihet faik olan vatandaşlarına akıl ve hamîyyet dersi vermek gibi- bir hadsizlikle itham edilmemeleri milletin lütuf ve kereminden ümid ve reca olunur.

Bizde matbuat kanun dairesinde bile serbest olmadığından ecnebî memleketinde olup biten vukuat şöyle dursun kendi memleketimizin halinden bile haberdar olamıyoruz. İstanbul'da neşrolunan gazetelere dikkat ederiz, tevcihat pusulasından, acemvârî dualardan, Evkaf Nezareti'nin -vaktiyle mütevellîlerinin terk ve teberru etmiş oldukları akçeler ile- tamir eylediği cevâmî ve mesacid ve sair mabedât-ı diniyenin, o da bin dua ve senâlar ile neşredilen, tamirat ilânânâmelerinden ve devair-i resmîyede umûr-u hariciyenin kalem odalarından çıkan bâzı îlâmat hülâsalarından başka ne görülür?

İstanbul'da dört-beş hafta evvel gözümüzün önünde vukubulan kıtâlden bile bahs etmediler. Vukuatı Avrupa gazetelerinde yayınlanış okuyoruz. Bizi hükümet hayvan sürüsü gibi kullanmak istiyor. Bir millet, memleketinde geçen işleri bilmez ise bunlara karşı nasıl tedbir kullanabilir? İşte bu risâleyi neşirden maksadımız vatanın el-yevm giriftar olduğu hâli size tasvir etmek ve tehlikenin önünü almak için elbirliğiyle çalışmağa cümleyi davettir. Devletimizi, milletimizi, altıyüz senelik şerefimizi bugün tehlikeye düşüren başlıca madde Anadolu'da Ermeni ahalisi en kalabalık olan Erzurum, Bitlis, Van, Mamureti'l-aziz, Diyarbekir ve Sivas gibi altı büyük vilâyetimizde ıslahat icrası bahanesiyle meydana çıkan meseledir. Devlet, Berlin Kongresi'nde bu ıslahatın yapılacağını Avrupa'nın altı büyük devletine karşı imzası altında taahhüd eylemiştir. Rusya orduları bizi mağlûp ederek payitaht kapılarına kadar geldikleri zaman biz heyecan ve telaş içinde idik. İngilizler ile Kıbrıs Mu-

ahedesini yaptık. İngiltere devleti Anadolu'yu Rusya istilâsına karşı müdafaa etmeyi bu muahede ile deruhte etti. Biz padişahın cülûsundan beri nasıl ise İngilizler ile uylaşamadık. Daima onları bizden soğutmak yolunu tuttuk.

İngilizlerin bize gösterdikleri dostluk -tabîî kendi menfaatimizi feda etmemek şartıyla- onların menfaatlerine hizmet etmekle devam edebilir ise de biz bunun külliye zıddına gittik. İngilizlerin en ziyade düşündükleri şey Hindistan ticaretidir. Ruslar Kafkasya ve Bahr-i Hazer üzerinden geçerek Buhara'yı, Hokand'i zabt ile Asya-yı Vusta'da daima ilerlemektedirler. Rusya'nın bu tecavüzü İngilizleri bittabî düşündürüyor. Devlet-i Osmaniye kuvvetli olur ve İngilizlerle dostlukta devam ettirilmesi Ruslar Osmanlı ordularını arkalarında bırakıp sellemehu's-selâm Hindistan'a doğru yürüyemezler. İşte İngiliz Şark Politikası'nın ruhu buradadır.

İngilizler Kırım Muharebesi'nde Fransızlarla birlikte bizi Rusya istilâsından muhafaza ettiler. Geçen Rusya muharebesinde bizimle beraber olamamaları kimsenin nasihatını dinlemediğimize dendir. Hatta, o esnada Kırım'a gelmiş olan Rusya çarı müteveffa İkinci Aleksandr nezdine fevkalâde bir elçi gönderecek olursak mukabeleten ordularını dağıtacağı teklifine kulak asmayarak çılgıncasına muharebeye atılmaktan ileri gelmiştir. Böyle olduğu halde dahi Rusya Ayastefanos'a kadar ilerledikleri zaman İngiliz donanması Marmara denizine girip bizi himayet etti. Berlin Kongresi'ni toplamağa Avrupa devletlerini razı edip Rusların bize kerhen kabul ettirdikleri Ayastefanos muahedesinde Edirne'ye, Selânik'e kadar uzanmış olan Bulgaristan'ı Balkanların ötesine kadar çekdirdi ve Balkanların beri yüzünde Bulgaristan'dan ziyade bizim nüfuz-u hükümetimiz ve nezaretimiz altında bulundurulmak üzere Şarkî Rumeli eyaletini vücuda getirdi. Akıllı davransaydık bu müsaadelerden istifade mümkün olabilirdi. Ne çare ki Padişah kendi aklından, kendi vahimesinden başka kimsenin sözünü dinlemediğinden on sene evvel -yine merkez-i hükümetin tekâsülü yüzünden- Şarkî Rumeli'de zuhur eden ihtilâli o vakit Sadrâzam Said Paşa'nın, Se-

rasker Gazi Osman Paşa'nın reyleri üzerine asker göndererek bastırmağa razı olmadı. Berlin muahedesi bize bu hakkı vermişken biz bu hakk-ı hâkimiyetimizden istifade etmeği bilemedik, Şarkî Rumeli Bulgaristan ile birleşti. Bulgarlar bununla kanaat etmiyorlar. Selânik ve Kosova ile Manastır vilâyetinin bir parçası olan "Makedonya" kıt'asına el uzatmak istiyorlar. Makedonya'ya saldırdıkları eşkiya cemiyetleriyle köylerimizi yakıp yıkarak bu arzularının fiiliyatına da başladılar.

Bu şûrişlerin içinde İngiliz parmağı vardır diye söyleniyor. Böyle olsa da İngilizler kendilerini isûskâl ettiğimizi gördüklerinden bizimle uylaşamayacaklarını anlayınca başlarının başka türlü çaresini arıyorlar demektir. Politika işlerinde milletlerin, kendi menfaatlerini başka milletlerin menfaatine tercih edecekleri âşikârdır.

İngilizler bir yolunu bulup onüç-ondört seneden beri Mısır'a dahi el uzatmış olduklarından şimdi Anadolu'ya nöbet geldi. Hükümet ise adalet ve metanetle iş görmeğe asla yaklaşmayıp memlekette herşey Padişah'ın keyf ve hevesine tâbi ve alet olduğundan günden güne, saatten saate halimiz fenalaşıp, vatan tehlikeye düşmüştür. Bizim Osmanlı akvamı içinde Ermenileri üç sınıfa ayırabiliriz: Birincisi Anadolu'nun yukarıda tadâd olunan altı vilâyetiyle sair memleketlerinde bulunan köylüler; ikincisi, payitaht ile Anadolu'nun büyük ticaretgâh şehirlerinde temekkün eden esnaf ve tüccar takımı; üçüncü sınıf ya rahip olmak veyahud tıp ve hukuk tahsil etmek, yahut ticaret ve bankacılıkta bulunmak üzere Avrupa payitahtlarında, ticaret iskelelerinde ve Amerika'nın bazı büyük şehirlerinde ikâmet edenlerdir. Bu üçüncü sınıftan olarak Ermeni vatandaşlarımız Avrupa'da az-çok tahsil görüp medenî ve bahtiyar memleketlerin terakkiyat ve mamuriyetlerini görmekte zihin ve idrâkleri açılmış ve hattâ rahip güruhunun bazıları eski dinlerini terkle Katolik veya Protestan olmuşlardır. Bu ruhban takımının Protestan bulunanlarının ekserisiyle bâzı istiklâliyet taraftarları köylerine avdetlerinde ya telkin-i asimile(?) etmek veya ders okutmak bahanesiyle ahalinin dimağına tedricen nifak ve istiklâliyet fikirleri yer-

leştirmekte kusur etmemişlerdir.

Vatan-ı müşterekin selâmet ve saadeti cins ü mezahib farkına bakmıyarak orada yaşayan bütün akvamın elbirliğiyle çalışmaları-na mütevakkıf olduğundan heyet-i meb'ûseler ile İngiliz ricâline müracaat edip Osmanlı sayesinde refah ve saadette yaşadıkları hükümet-i metbualarına karşı isyana netice veren bu tahrikâtı çirkin görürüz.

Bu kere de devletin Berlin Muahedesi'nden beri altında Anadolu ıslahatı taahhüdatına istinaden Avrupa'nın büyük şehirlerinde ve bhusus Londra'da da cemiyetler teşkil ederek her türlü neşriyat ve ilkaattan geri durmuyor. Gerek memalik-i Osmaniye'deki ticaret ve servetle zenginlenmiş olan ve gerek Avrupa'da büyük ticaretlerle meşgûl Ermenilerden bir haylisini ve hattâ bir çok mevaid-i hayâlperestâne ile ikna edip onlardan aldıkları muavenet-i nakdiye ile fikr-i ihtilâlînin tamimine çalışmışlardır.

İşte gerek Avrupa'da gerek memleket dahilinde böyle bir fikr-i ihtilâl ile isyan vesileleri arayan adamlar Mısır meselesinden Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a kâlbinden beri İngilizlerin bizden yüz çevirmiş olduklarını anlayıp raporlar, arzıhâller, heyet-i meb'ûseleriyle İngiliz ricâline müracaat edip Osmanlı hükümetinden çekmekte oldukları zulümden kendilerinin kurtarılmasını talepten fariğ olmamışlar ve hususiyle bu ricâl-i devlet içinde Gladstone gibi esasen hükümet-i Osmaniye aleyhinde bulunanların sahâbet ve muavenetlerini kazanmışlardır.

Bunlar için Gladstone nutûk vermiş ve Türk hükümetini tahkir etmiştir. Sade Gladstone değil, geçenlerde İngiliz Parlamentosu açıldığı zaman Kraliçe'nin resmî nutkunda dahi Türk hükümeti tahkir edilmiştir ki diploması tarihinde böyle hakaret misâllerine az tesadüf olunur. Bu hakaretlere hükümet en âcizlerin ve kimsesizlerin bile kabûlüne tenezzül etmeyeceği bir hudutta mezelletle sükût edip politikacılara bu suretle belâgat dersi vermek istemiştir.

İhtilâl komitelerinin İngiliz ricâl-i devlete şikâyet yollu söy-

ledikleri şeyler Anadolu'da Ermenilerin zulüm-dîde oldukları ve Kürdler, zabtiyeler, serkeş hükümet memurları elinde hayvan gibi muamele gördükleridir.

Bu sahih midir? Evet, hemşeriler! Namuslu söz söyleyecek ve “*en-necatü fi's-sıdk*” kelâmıyla âmil olmak istersek maatteessüf itiraf etmeliyiz ki bu şikâyetler -içinde mübalağa varsa bile- esasen samimîdir. Fakat bu zulüm-dîdeler yalnız Ermeni Osmanlıları değildir. Kürdler de öyledir. Sair Müslümanlar da...

Biz burada Anadolu'nun Lâz vilâyetlerinden, el-Cezire'sinden, Irak'tan, Suriye ve Halep'ten, Arabistan'dan Trablus ve Bingazi'den, Rumeli'nin Bosna ve Hersek'in bizden gasp olunmasından, Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'nin vücuda gelmesinden, Sırbistan ve Karadağ ve Yunanistan'ın büyümesinden sonra elimizde kalan dört-beş vilâyetten bahs etmedik.

Şimdilik meselenin can alacak yeri şu altı vilâyet olduğundan onlardan bahsi tercih ediyoruz. Bu komite şikâyetleri İngilizlerin maksadına muvafık geldiğinden geçen sene Muş havalisinde zuhûra gelen kıtâli bahane ederek İngiltere hükümeti bu havalide tahkikat icrasını Bâbiâlî'den şiddetle talep eyledi.

Ancak İngilizlerin Anadolu işlerine yalnız başına karışmaları Rusların hesabına muvafık düşmedi. Onlar da bu talebe müşareket eylediler. Fransızlar ise dört-beş seneden beri Ruslar ile müttefik bulunduklarından ve Şark'ta gerek Mısır meselesinden ve gerek sair meselelerden dolayı İngilizlerin yalnız başına hareket etmelerini menfaatlerine muvafık bulmadıklarından onlar da Ruslarla birleşti. İşte bu suretle üç devlet umûr-u dahiliyemize müdahale eylediler.

Bu altı vilâyette ıslahat-ı mülkiye yapılması için müştereken Bâbiâlî'ye bir nota verdiler. Orada yapılacak ıslahatı bir bir tâdâd eylediler ki başlıcası jandarma ve polis hizmetlerinde Ermeni ahalisinin dahi istihdamı, nüfusun miktar ve kalabalığına nazaran livalarda, kazalarda ve nahiyelerde Hristiyan mutasarrıf, kaymakam ve müdür dahi tayin olunması ve vergiden bir kısmının memleke-

tin mamûriyet ve terakkiyatına sarf olunması gibi şeyler idi.

Vakıa vehle-i ûlâda bu ıslahat teklifi ağır bir şey görünmüyor ise de ecnebîlerin müdahaleleri yüzünden ileri geldiği için devletin hâkimlik hakkına dokunuyor ve Ermeni ahalisini şımartmak gibi âtide birtakım fenalıkları tehiyye eyliyor idi. Asıl bu ıslahat projesinde onu en ziyade korkutan bu ıslahatın icrasına nezaret etmek üzere Avrupa devletleri süferasından veya bir sair büyük memurlarından mürekkep bir kontrol komisyonu ve heyet-i teftiş ve nezaret tayini teklifi idi. Bu hâl adetâ memleketin bir kısım-ı küllîsini ecnebî müdahale ve nezareti altına vermek demek idi.

Bereket versin ki hükümet bunu kabûl etmeyip bu tehlikenin derecesini azaltmağa muvaffak oldu.

Bu üç devletin bu teklifatı sırasında hükümet Müşir Şakir Paşa'yı Anadolu vilâyetlerinin teftişi memuriyetiyle Trabzon tarikiyle Erzurum'a doğru yolladı. Lâkin üç-dört aydan beri bu büyük memurun ne iş görmüş olduğunu kimse bilmiyor. Belki Mabeyn bilir ise orası bizden ayrı bir yer olduğundan her olan biten iş kedi tersini örter gibi bizden gizleniyor, bir şeyden haberimiz olmuyor.

Devlet onyedi-onsekiz seneden beridir Avrupa devletlerine karşı imzasıyla söz vermiş olduğu ıslahatı yapmadığının esbabını şimdi burada araştıрмаğa vakit müsait değildir. Hükümet-i hazıranın bu tekâsül ile iş bu dereceye gelmişken yine bir seneden beri niçin ıslahata girişilip de altıyüz senelik koca bir milletin kadr ve şerefini böyle ayakları altına alınağa müsaade ettiğini anlamak mümkün olamıyor. İlk yapılacak iş valilerden kaymakamlığa müdirlere kadar ne kadar mülkiye memurları varsa yerlerine devletin, milletin emniyetine müstehak, vazifelerini ifaya muktedir, malûmatlı, hüsn-ü ahlâk sahibi memurlar tayin etmek idi.

Vüzerâ ve ricâl-i memurîn devlet içinde altı valilikle, yirmi-beş-otuz mutasarrıflığa, altmış-yetmiş kaymakamlığa devletin, milletin haysiyetlerini zamanın ehemmiyet ve nezaketini gözetecek surette idareye muktedir bulunamayacağını kimse hatırına getire-

mez. Bu vilâyetlerde zabtiye efradının hepsini tebdil ve bahusus zabıtlarına işten el çektirilerek asker zabitanı ve jandarma ümerâsı içinde namus ve iktidarı sabit olanlardan lâzım gelenlerini yeniden zabıta tayin ederek jandarma ve polis heyetini de bu suretle düzeltmek mümkün idi. Bir kere mülkiye memurları ile jandarma, polis heyetleri bu suretle düzeldikten sonra vilâyet nizâm-nâmesini mevki-i icraya koyarak üç devlet bizi notalarıyla sıkıştırdıkları sırada bu vilâyetlerin ıslahına fiilen başlamak iktiza ederdi. Lüzum görülür ise bu vilâyetlerdeki asakir-i muntazamanın da redifler ile mi olur, başka suretle mi olur, kuvveti teksir edilerek bir taraftan Ermeni İhtilâli'nin önü alınır. Bir taraftan da henüz tamamiyle intizam altına alınmamış olan aşair-i Kürdleri hükümetin icraatına karşı şayed müşkilât olursa buna da meydan verilmemiş olur idi. Bunların hiçbirisi yapılmadı. Bâbiâîlî, devletler ile olan müzakeratını uzattıkça uzattı. Nihayet ihtilâl komitelerinin teşvikât ve tehdidatı ile İstanbul'daki Ermeni kıyımı zuhûra geldi. Bütün Avrupa gazetelerinin neşriyatına nazaran bu kıyımı teskin için polise muavenet edecek olan İstanbul'daki asakir-i muntazama efradında fişenk bile yokmuş. İstanbul'da mülkiyeden olsun, askeriyeden olsun birçok ahıbbamızdan ve hamiyetli Osmanlılardan aldığımız hususî mektuplar bu neşriyatın sahih olduğunu ispat ediyordu.

Bir devlet memleketin asayiş-i dahiliyesini muhafaza için nice masraflar ederek topladığı askere hin-i hacette silâhını istimâl için fişenk ve barut alıvermezse bunun neticesi neye varır? Gûyâ askerde fişenk olursa silâhlarını Yıftız'a doğru çevirip de Padişah'ı hâll için istimâl edeceklermiş diye askere fişenk verilmezmiş. Padişah'ı bırakalım, hain, casus ve jurnalci sözlerine İstanbul'da ordusundan, milletinden emin olmazsa ve bu emniyetsizliği görüp ve his eden ordunun Padişah'ına karşı hürmet ve siyanet-i sadıkânesine halel gelirse o devletten fayda beklenir mi?

Ermenilerin İstanbul'da kıyımlarına manen müzaheret eden şu üç devletin onları himaye ve sehâbetten fazla olarak İngiltere'nin yirmi-yirmibeş zırhlıdan mürekkep dehşetli bir donanması-

nın Çanakkale boğazı açıklarında Limni adasına kadar gelmeleri imiş. Bu doğru olabilir. Fakat bu tehlide karşı bizim Osmanlı donanması tersane önünü bırakıp da niçin Çanakkale boğazına doğru Marmara denizine çıkarılmamış?

Neden gülüyorsunuz? Yirmi seneden beri tersanede lengerendaz-ı sükûnet olan zırhlı gemilerinin bütün altları midye kabukları bağlamış, Marmara denizine çıkaramazlardı mı demek istiyorsunuz?

Öyle ise gemilerimizi orada niçin bağlı tutuyoruz? Sair devletlerin donanmaları gibi denize çıksalar, talimler, tecrübeler yapsalar devlet ve milletin şanına daha lâîk olmaz mıydı? Padişah donanmadan da korkarmış, gemiler tersaneden dışarıya çıkacak olsalar Yıldız sarayını topa mı tutacaklar? Hiç böyle vâhi efkâra sarılıp da milletin kolunu, kuvvetini kesmek hikmet-i hükümete yakışır mı? Bu hâlleri gören milletin her şeye sükût etmesi, esir gibi boyun eğmesi Osmanlılık şan ve şerefine leke getirmez mi?

Memleket bir çiftlik, Padişah o çiftliğin sahibi, biz onun esirleri değiliz. Bizim hanedan-ı Osmanî'ye hürmet ve riayetimiz vardır. Fakat, Padişah da o hürmet ve riayete istihkakını, milletini -ama öyle kulu, kölesi gibi telâkki edilen milletini değil- hemşehri-leri, vatandaşları olan milletini adalet, hakkaniyetle idare ederek ispat etmelidir.

Böyle hükümdarların adaleti milletin hürmet ve itaatiyle karışarak elbirliğiyle yapılan işlerde selâmet olabilir.

Ermeni komiteleri İstanbul'daki karışıklıktan umdukları kadar istifade edemediklerini görünce şimdi vilâyetlerde ahaliyi müsellâhan ayaklandırmak için son gayretlerini sarf ediyorlar.

Üç-dört haftadır Trabzon'da, Erzurum'da, Bitlis'te, Diyarbekir'de, Maraş'ta ve daha birçok yerlerde fenalıklar zuhûra geliyor. Bu aralık İslâmların gösterdikleri sabır ve teennî şayan-ı medh ve sitayıştır. Her Müslim'e, her Osmanlı'ya vatanın böyle tehlikeli zamanında teennî ile hareket etmek, hükümetin işlerini müşkilâta dü-

şürmemek hamiyet-i vataniye ve diniye iktizasıdır; fakat en ziyade teessüf olunacak hâl böyle her tarafta zuhûra gelen fenalık vukuundan evvel önünü almağa zabıta-i mahalliye'nin müteyakkız bulunmamaları veya kuvvetlerinin kâfi mertebede olmamasıdır. Hükümetin vazifesi der-akâp icabı kadar redif askerini silâh altına toplayıp İstanbul'da olduğu gibi her yerde karakol gezdirmek ve böyle (bir) isyanda mukateleye meydan vermemektir. Çünkü dahil-i memlekette bu gibi kılâ ve ihtilâl Avrupa'ya hükümetimizi ve milletimizi pek çirkin gösteriyor. Ecnebî müdahalesine sebebiyet veriyor. Vaktiyle Sultan Abdülaziz zamanında Hersek'te zuhûr eden ihtilâlin derhal yirmi-yirmibeş bin asker sevk olunup şiddetle önü alınmış olsaydı, ne Hristiyan ve Karadağ isyanları, ne Bulgaristan kılâli ve hunların netice-i tabîîyesi olan Rusya muharebesi vukua gelmez ve ecdadımızın bize emaneten miras bıraktıkları mülkün yarısı böyle düşman ellerine geçmezdi!

Bir de redifler silâh altına alınacak olursa zabıta dostlarımızın yanarak yakılarak bize ifade ettiklerine göre redif zabıtalarının ekserisi sinn ve malûmatça iş görecektir bir halde değillermiş. Eğer bu rivayet sahih ise bu liyakatsız ve cahil zabıtalarla vatanın tehlikeli ve nazik bir vaktinde asayiş-i memleketi hüsn-ü muhafaza etmek pek müşkil olur. Hattâ birtakım fenalıklara bile sebebiyet vermesinden korkulur. Bu gibi mehazıra meydan vermemek için redif zabitanın hiç olmazsa binbaşı, miralay gibi büyük rütbelerini ehliyetli ve dinç ve mektep görmüş zabıtlardan intihap etmek kat'iyen lâzımdır.

Bu yazdığımız şeyler muvakkat ve müstacel bir tedbir olup bu suretle ahalinin ezhânı teskin edildikten ve memleketimizin her yerinde muhafaza-i asayişe muktedir olduğumuzu bize gözlerini dört açıp her fırsattan istifade aramakta olan ecnebî devletlere karşı ispat ettikten sonra asla vakit fevt etmeyerek yapacağımız iş, tehlikede olan vatani kurtarmak için altı vilâyete vaad olunan ıslahatı ciddî bir surette mülkün her yerine tamim etmelidir. Vatanın bu tehlikesini Padişah'a anlatmak bütün ulemaya, askere ve mülkiye ve

müttehizan-ı ahaliye bir vazife-i mukaddesedir.

Hamîyyetli Osmanlılar! Korkmayınız, korkmak size yakışmaz. Altıyüz seneden beri âbâ vü ecdadınız hep cesaretle, yiğitlikle hareket ettiler.

Sizden Padişah'ı hâll edin, yerine başkasını çıkarın diye ihtilâl ve şûriş beklemiyoruz. Cesaretli, hamîyyetli Padişah'ı millete karşı borçlu olduğu vazifeyi ifaya davet etmelerini bekliyoruz.

Görüyorsunuz ki, iki-üç aya varmadan dört sadrazam değişti. Said ve Kâmil Paşaların tebdili hamîyyetkârâne iş görmek istediklerinden imiş. Kâmil Paşa'yı İzmir'e sürdüler. Orada bu adamın başına bir felâket gelecek olursa milleti uğruna kurban oluyor demektir.

Osmanlılar! Namusunuzu, saadetinizi, vatanınızı, haysiyetlerinizi muhafaza uğruna, nefislerinizi tehlikeye atan büyük adamlarınızı birtakım casusların, denîlerin pençe-i kahrına bırakmak size bir ayıptır, zülldür.

Hepiniz haber almışsınızdır ki ulemâdan, zabitanın, mülkiyeden birçok erbab-ı hamîyyet Beşiktaş karakolhanesi bodrumuna atılmışlar. Bağ bekçiliğinden, kahveci çıraklığından yetişmiş fûrûmâye adamların şopaları altında evlâtlarınız, biraderleriniz olan bu hamîyyetli Osmanlıları ezdirmek nefsinize ağır gelmiyor mu?

Ey ulemâ-yı izâm! Ey ümerâ ve zâbitan-ı askeriye, ey ricâl-i ekrem, ey müttehizan-ı ahâlî, ey bütün hamîyyetli Osmanlılar!

Sizin ilim ve fazlınızdan, sizin yiğitlik ve namus-ı askeriyeinizden, sizin ehliyet ve iktidarınızdan, sizin hamîyyet ve muhabbet-i vataniyeinizden bugün ümid ve intizar edilen şey tehlikede bulunduğu muhakkak olan vatani kurtarmağa müttehiden çalışmaktır.

Korkmayınız, binlerle, onbinlerle, ellibinlerle, mümkünse yüzbinlerle toplanınız. Silâha ihtiyacınız yoktur. Hamîyyetten, namustan, hayatı istihkârdan büyük silâh olmaz.

Evet, mümkünse yüzbinlerle toplanınız. Yıldız'a gidiniz, Padişah'a böyle vahimesinin esiri olmaktan, hevesine iş görmekten,

milleti tahkir etmekten fariğ olup şer' ve adaletle hizmet etmesini talep ediniz.

Sizin silâhınız yoksa korkmayınız. Asker mümin karındaşına silah çekmek denaatini mertliğe yakıştırmaz. Bu halin vehametini asker anlarsa elbette sizinle beraber olur.

İlmiyeden, askeriye ve mülkiyeden ve erbab-ı kalemden ne kadar hamiiyetliler varsa bu fikrinizi ilânnâmelerle ve hususî mektuplarla vatanın tehlikede bulunduğunu halka bildiriniz. Böyle buhranlı zamanlarda âdât-ı kadime-i Osmaniye'mizden olduğu üzere İstanbul'da ulemânın fâzıllarından, ümerâ-yı askeriye ve ricâl-i devletin işbilenlerinden Müslüman ve Hristiyan cins ve mezahip farkı olmaksızın müttehiden ahaliden birkaç yüz kişilik bir meclis-i umumî akd olunmasını Padişah'tan talep ediniz.

Padişah razı olmazsa bu meclisi İstanbul'da kendiniz yapınız. Bu mecliste vatanın ve devletin ahvâl ve ihtiyacını etraflıca tetkik edip kararınızı hükümete tebliğ ediniz.

Sizi böyle tarik-i hamiiyet ve gayrette ilerler görünce vilâyat halkının kâffesi aynı tarik-i selâmet ve necatta sizinle elbet birleşir. Padişah emlâk-i hümayûn namiyle yed-i gasp ve israfına geçirdiği arazinin varidatıyla beraber beytül mâlin yılda birkaç milyon parasını alışıgı gibi sarf ediyor. İngiliz gibi en zengin milletlerin hükümdarları bunun altında birini sarf etmiyorlar. En evvel düşüneceğiniz şey mabeyni o giriftar olduğu çirkabdan tathir etmektir.

İslâmiyet yüzlerce genç kızları bir yere toplayıp istediği gibi aşık atmağa kimseyi müsaade etmez. Ulemâ-yı kiram cümlemizden iyi bilirsiniz ki -o da birtakım şerait-i şer'iyesi dâhilinde- dört karıdan ziyade nikâhı altına alamaz. Bu takdirde Padişah'a dört kadın bırakınız, böylece dairesini temizleyiniz.

Bir sürü hammal, uşak, kâtip filân makûlesi, eşhas-ı muzırrayı oradan tard ediniz. İçlerinden namuslularını vatanın hidemât-ı umumiyesinde kullanırsınız. Yüzelli-ikiyüze yakın zabıta yaver olarak; ikiyüz-üçyüzden ziyade genç, dinç adamlar hademe olarak

besleniyor. Bunları ona-yirmiye, hâsılı mikdar-ı lâzımına indiriniz. Bu israfatın önünü alıp maliyenin varidat ve mesarifatı için bir muvazene defteri yapınız. Muvazene-i maliyesini bilmeyen devletler şöyle dursun, aileler bile refah ile yaşayamaz.

Hükümetin her işini, hattâ Padişah'ın ef'alini şer' ve kanuna rabt ediniz. En büyük merciiniz şer' ve kanun olsun. Başka türlü selâmet ve necat yolu yoktur.

Hâsılı bu işleri bizlerden daha alâ bildiğinizden yukarıda zikr ettiğimiz meclis-i umumîde vatanın idaresi, selâmeti nasıl olacağını güzelce düşünüp, kararlaştırıp işe öyle başlayınız. Yoksa hükümet-i hâziranın bu kayıtsızlığı devam eder ve siz de bu felâketlere gönülden bir ah ile bakar kalır iseniz, vatanın tehlikesini hatır ve hayâlinize gelmez bir halde arttırmış olursunuz. Ecnebî devletler bir fırsat zuhûrunda memleketimizi taksim edecekler. Azıcık eser-i gayret ve hamîyyet göstermekle vatani tehlikeden kurtarmak yolu var iken hem bed-nâm olur. hem de zelîl ve sefil kalırsınız.

Hâsılı idare-i memleketçe, askerlikçe, siyasetçe, umûr-ı maliyece, mesarîf-i umumîyece, inşaat ve imaratça ne yapılmak lâzım gelirse talep edip akd edeceğiniz meclis-i fevkalâde-i umumîde kararlaştırarak kanun-ı adalet dairesinde hareketle vatani dâcâr olduğu tehlikeden acilen kurtarmanız hamîyyet-i milliyenize tevdi olunmuştur.

Arş ileri, bizimdir felâh!

Tarih ve Toplum, sayı: 54 (Haziran 1988), s. 9-14.

TÜRK SİYASÎ DÜŞÜNCESİNDE İNGİLİZPERESTLİK

Küçük Kaynarca anlaşmasıyla (1774) Osmanlı devletinden koparılan ve dokuz sene sonra (1783) Rusya tarafından ilhak edilen Kırım'ı kurtarmak için açılan 1787 Seferi artık harp meydanlarında yeni zaferler kazanma ümitlerinin sonunu, diğer taraftan da ıslahat hareketlerinin kat'î ve kararlı başlangıcını teşkil etti. Bu harpte Rus askerinin Osmanlı askerine karşı yeni silâhlarla ve askerî düzenle yaptığı harekât neticesinde elde ettiği galibiyet Osmanlı za-bitlerinde ve yeniçeri ağalarında derin bir ye'se yol açmıştı. "*Madem ki bizim askerimiz hile-i harbiye-yi cedideyi bilmeyince böyle kıyamete kadar nusrat olamaz*" itirafında bulunmaları pek zor olmamıştı.¹ Avusturya ile Zıştovi (1791), Rusya ile Yaş (1792) anlaşmalarıyla harbe son verildi. Ancak yol açtığı gelişmeler, hiçbir harple kıyaslanamayacak kadar, büyük ve derin oldu.

Avrupa'da ilk defa Osmanlı ikâmet elçiliklerinin bu harbinertesinde (1793) kurulmaya başlanması ve Avrupa'nın ahvâlinin daha yakından takip edilme ihtiyacının duyulması bu bakımdan mühim bir keyfiyettir ve Osmanlıların ehl-i küffara karşı alâkasızlıklarının sonu olmuştur.²

Bir başka yepyeni gelişme ise daha harbin ikinci senesinde ilk defa bir Hristiyan devletle, Prusya ile, başka Hristiyan devletlere,

1 Krş. *Koca Sekbanbaşı Risâlesi* (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul, (1975), s. 61, 135.

2 Bilgi için: Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara, 1963, 71 s.

yâni Avusturya ve Rusya'ya karşı, karşılıklı esaslara dayalı bir andlaşma yapılmasıydı. Böyle bir şekilde muhtemel haricî tehlikelere karşı, hem de bir Hristiyan devletle yapılan andlaşma Osmanlıların tek başlarına varlıklarını koruyamayacaklarının kat'î itirafından başka bir şey değildi. Diğer taraftan bu andlaşma içerde büyük tartışmalara yol açmış, ulema ve ümera'dan bazıları yapılmasına karşı çıkmıştı. Karşı çıkanlardan biri de ordu kadısı Şânîzâde Ataullah Efendi'ydi. Şeyhülislâm Hamidizâde Mustafa Efendi'nin fetvası üzerine yapılabilen andlaşma (31 Ocak 1790) tatbikatta bir netice vermemiş ise de yeni ve zarurî bir geleneğin başlangıcıdır.³ Osmanlı devleti artık varlığını, kendi üzerinde farklı veya zıt niyetlere sahip devletler arasındaki ilişkilerden faydalanarak sürdürmeye çalışacaktı. Bu yeni tavrı Denge Politikası adı ile ders kitaplarına girdi.⁴

Osmanlı devleti Prusya andlaşmasıyla nazarî olarak başlattığı bu yeni diplomasisini Napolyon'un Mısır'a asker çıkartması üzerine tatbikata koyma fırsatı buldu. İngiltere ve Rusya'nın yardımıyla Fransız ordusunu Mısır'dan çıkardı (26. 6. 1802). Bu arada harp esnasında 1791'de Rusya'yı Akdeniz'den, yâni kendisini Hindistan'a bağlayan İmparatorluk Yolu'ndan uzak tutabilmek için Osmanlı devletinin bütünlüğünü muhafazadan yana karar veren İngiltere de bu tarihten 1880 senesine kadar bu siyasetini devam ettirdi. İngiltere Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanında (1831-41) ve Kırım Harbi'nde (1854-56) Osmanlı devletini desteklemeye devam etti ve son defa 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra yapılan Ayastefanos Anlaşması'nın yumuşatılarak Berlin Anlaşması hâline getirilmesine katkıda bulundu. Bir bakıma bu katkısını bahaneyle ve Rusya'nın muhtemel tecavüzüne karşı yardım vâdiyle Kıbrıs adasının kendisine terkini sağladı (4 Haziran 1878).

3 Anlaşmanın yolaştığı tartışmalar ve metni için: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarihî Metinleri*, Ankara, 1953, s. 159-166; Müstakil bir araştırma: Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya Anlaşması*, İstanbul, 1984, 196 s.

4 Fahir Arınoğlu, *Yirmüncü Yüzyıl Siyasî Tarihî*, Ankara, 1988, s. 43-50.

Rusya'nın son harpte Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar inmesi ve 19. asır boyunca da Orta Asya'daki Türk hanlıklarını birer birer işgal etmesinin Türk aydınlarında yarattığı kâbusu bir asır sonra lâ-yıkıyla anlayabilmek ve ifade edebilmek pek kolay değildir. Düşmanların, memleketi "girdab-ı inkiraza" atmasından bahseden Jöntürk neşriyatında bu halet-i ruhiye bütün açıklığıyla dikkati çekmektedir.⁵ Bir ifadeye göre Rusya, hükümet merkezi İstanbul'u, Avusturya Selânik'i, İtalya Trablus'u, İran Bağdad'ı, Yunan Teselya ve Girid'i, Bulgar Edirne'yi elde etmek arzusundadır. "Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki Rusya'ya karşı müdafaa değil; Bulgarlar, Yunanlılar ile bile muharebeye iktidarımız yoktur" şeklinde ifade edilen bedbinlik devasız bir sârî hastalık gibi zihinleri sarmıştı.⁶ Moskof kıyâmetin bir başka ismiydi.⁷

93 Harbi akabinde yürekler Rus ordusu İstanbul'a girecek diye titrerken "akın akın muhacir kabileleri geliyor, şehri baştan başa dolduruyordu. Camiler, mescidler, tekkeler, harabeler hep yavaş yavaş doluyor, bir yandan ölümün dalgaları bunlardan küme küme alıp götürdükçe boşalan yerler yine kifayet edemiyerek nerede bir koğuk, nerede bir delik varsa oraya kucakta çocuklar ile, hasta ihtiyarlar ile, annelerinin bacaklarını kavırarak sızlayan küçüklük ile bütün o harbin ateşlerinden kaçarak iltica ederek yer arıyan müslümanlar, kışın merhameti, şefkati inkâr ederek sırtlarına dolan kamçıları altında inleye inleye divar diplerine, yangın yerlerine, metruk arsalara devrilip yıkılıyorlardı". Bu perişân hâlet-i ruhiye içinde Pilevne ismi tek teselli idi. "Hiç olmazsa namus kurtarıldı" diye mırıldanılıyordu.⁸

1895 ilkbaharında kurulan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin *Vatan Tehlikede* adını taşıyan ilk risâlesindeki hâkim endişe

5 Bir Asker (Ömer Fevzi), *Asker*, Cenevre, 1900, s. 34, 36.

6 (Ali Şefkatî), *Cemiyet-i Cedide-i Osmanîye*, (1882), s. 5.

7 "Biz daha beşikte iken Moskof korkusu ile sallanmışız. Başımız üstünde ecel hayâleti gibi bir dev." Falih Rıfkı Atay, *Batı Yılları*, İstanbul, 1963, s. 9.

8 İktibaslar için: Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1936. C. 1. s. 85, 88.

de yine Moskof'tu.⁹ Hâtât Cemiyet'in, ilk risâlelerinden bir başkasını münhasıran İstanbul'un Ruslar tarafından işgali faraziyesine dayandıran siyasî bir rüya metni halinde neşretmesi meselenin vehametini göstermek bakımından kâfi bir delildi.¹⁰

Rus baskısının doğurduğu kâbusun tahammül-fersa tesiri, 19. asırda ortaya çıkan yeni aydınlar zümresini, içinde yaşadıkları kesif mücadeleli dünyayı serinkanlı ve doğru değerlendirme imkânından büsbütün mahrum bıraktı. Öyle ki İngiltere'de 1880 seçimlerinde Muhafazakâr Parti'nin yerine Liberal Parti'nin iktidara gelmesini takiben başbakan olan Gladstone'un Osmanlı devletinin varlığını tasfiyeye dayanan dış siyasetiyle Rusya'nın safında yer almasına doğru teşhis koymaktan bile çok uzaktılar.¹¹ 1880'e kadar devam eden Osmanlı taraftarı İngiliz siyasetinin aydınlarımızda yarattığı derin tesirleri, İngiliz dostluğunun II. Abdülhamid'e karşı müdafaanâmesi zamanında yazılanlar da safiyâne ifadelerle tezahür etmektedir. İngilizlerin Mısır'ı işgâli (1882) bile çok iyimser yorumlara tâbi tutuluyordu.

İngilizperestliğin şahidi olan en samimî itiraflar Jöntürklüğün en dikkate değer simalarından Hoca Mehmet Kadri Nasîh'in (1855-Paris, 1918) kaleminden çıkmıştır. Ancak bunları bir ferдин değıl bir devrin zihniyetinin temel metinleri olarak görmek gerekir:

“İngiltere Mısır'a girmiş ise Fransa'nın Tunus'a girmesini men etmek üzere girdi ve Türkiye ne gibi tedabir ittihaz eyledi? Kısm-ı âzamı ehl-i İslâm olmak üzere onbeş milyon nüfusu idariyeyi besleyen Mısır ve Sudan'ı İngiltere devlet-i Nasraniye'si ikibin askerle muhafaza ediyorsa Türkiye devlet-i İslâmiye'si ahalisi bir milyon Araptan ibaret olan Yemen vilayeti-

9 Risâlenin metni: Ali Birinci, “İttihad ve Terakki'nin ilk risâlesi: Vatan tehlikede” *Tarih ve Toplum*, sayı: 54 (Haziran 1988), s. 9-14; Risâlenin müellifi Mehmet Tevfik Paşa'dır (İ. A. Gövsa, *Türk Meşhurları*, İstanbul, 1946, s. 381).

10 *Neler Olacak?* Mısır, 1314, 24 s.

11 İngiliz politikası hakkında: David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış* (Çeviren: Mehmet Harmancı), İstanbul, 1994, s. 16-20.

ni otuz-kırkbin kişi ile ne için muhafaza edemiyor? Din-i İslâm'ın emrettiği adalet devlet-i Nasraniye'de mi, yoksa devlet-i İslâmiye'de midir? İngiltere hiç mecbur değil iken Mısır'a bahşettiği yeni hürriyet sayesinde bugün Mısırlılar menafi-i İslâmiye'ye hizmet fikrine düştülerse Türkiye'nin zaman-ı idaresinde yahud Hidiviyet devrinde ne gibi hürriyete mâlik idiler ve din-i İslâm'a ettikleri hizmet nedir?.. İngiltere'nin Türkiye'ye ve alem-i İslâmî'ye hayırhah ve muhib olduğu bir asırlık şevahid-i tarihiye ile sâbittir. Bundan maada Kırım Muharebesi ve Berlin Muahedesi alem-i Nasrani'nin alem-i İslâmî'ye dost ve mutin olabildiğini gösterir iki beyyine-i tarihiyedir".¹²

Hoca Kadri ümitsizliğin serhadlerinde hâl çarelerini de aynı vuzuhla ifade etmekten kendini alamıyordu:

"En iyisi İngiliz'i Anadolu'ya getirip, nasihatleri üzere işlerimizi yavaş yavaş düzeltmeliyiz. Himmet ve dirayetine muavenet etmeliyiz, başka çaremiz kalmadı. Hem en sağlam çaremiz budur. İngiliz Mısır'ı ıslah ettiği gibi bizim Anadolumuzu da ıslah edip terakki ettirirse daha ne isteyebiliriz?.. Sonra Allah kerim, ilerisi Allah'a mâlûm. Biz adam olalım da sonra herşey kolaylaşır. Ben Mısır'da bulundum, işlerini güzel gördüm. Herkeste para var, ticaret yolunda, ziraat ilerliyor, fellâhlar kazanıyor, yüzleri gülüyor. İngilizler sayesinde biz Türkler Mısırlıları herşeyden çabuk ve kolay geçiriz."¹³

Madem ki İngiliz dostluğu tek kurtuluş reçetesi idi, imtiyazlar da Almanya'ya değil, İngiltere'ye verilmeliydi. Almanya'ya imtiyaz vermek İngiltere'ye karşı hasmane hareket olurdu.¹⁴

Jöntürk neşriyatının temel hedefi Meşrutiyet değil, ilk bakışta

12 *Zulm ve Adl*, Paris, 1326, s. 54-56; İktibasın yapıldığı bölümün başlığı: "Müslümanlık ve Hristiyanlık yekdiğerine dost olabilir mi sualine hâcet var mı?"

13 Mehmet Kadri Nasîh, *Serûyih*, Paris, 1912, s. 283-284'den naklen: Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul, 1990, s. 59.

14 *Hareket* (Bükreş, 1313), s. 44-45.

dikkati çekmemiş olsa da İngiliz dostluğunu elde etmekte. Meşrutiyet bunun bir ara menzili veya kolaylaştırıcı âmilî olabilir. Abdülhamid'in ters tavırları yüzünden İngilizlerin Osmanlı devletinden yüz çevirdikleri kanaati Meşrutiyet'in ilânından çok sonra da ifade edilebiliyordu.¹⁵ Meşrutiyet'in iadesi için ecnebi müdahalesi de mâkûl ve mâsum bir tedbir olarak düşünülürken isminin açıkça ifadesine gerek duyulmayan devlet tabîi ki İngiltere'ydi. Jön Türkler'in nev-i şahsına münhasır temsilcisi Mehmet Ubeydullah (Hati-boğlu) bu fikrin taraftarlarını İngiliz simsarları olarak isimlendirmektedir.¹⁶

Türkiye'de Meşrutiyet ilân edildiğinde herkes İttihatçı, herkes İngiliz dostluğundan yanaydı. Dencibilir ki hemen hemen hiç kimse 1896'da ölen Gladstone'un Türk düşmanı zararlı ve kararlı İngiliz siyasetinin farkında değildi. Öyle inanılıyordu ki İngiltere ile aramızdaki biricik karakedi istibdat idaresiydi. Bu da ortadan kaldırıldığına göre Midhat Paşa zamanındaki dostluğa, yâni devr-i sadete dönmek için hiçbir mania kalmamıştı. Artık mader-i meşrutiyet olan İngiltere ile yeniden dostluk tesis ve devletin bekası temin edilebilecekti. Bu hülyalarla, Edirne'de karşılanan yeni İngiliz sefiri Sir Gerard Lowter'in atları sökölümüş ve arabası Karaköy'den Beyoğlu'ndaki sefarete kadar "Yaşasın İngiliz kardeşlerimiz, yaşasın Kral Edward, yaşasın Sir Gerard Lowter cenapları" çılgınlıklarıyla halk tarafından çekilmişti.¹⁷ İngiltere'ye gösterilen bu aşırı meyil ve muhabbet diğer devletlerin gözünden kaçmamıştı.¹⁸

Meşrutiyet ilânından önce İngiliz dostluğunun alemi Midhat Paşa olmuştu; ilânından sonra ise Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa oldu. "*Her yerde İngiliz politikası mevzu-u bahis edilerek bir İngiliz*

15 Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hâzırası*, İstanbul, 1328, s. 18.

16 *Din ve Dünya*, Liverpool, 1313, s. 13.

17 *İkdam*, Nu. 5094 (18 Temmuz 1324), S. 2; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Görüşüklerin ve Geçirdiklerin*, İstanbul, 1970, C. I (1888-1918), s. 82-83; ayrıca bkz. Dr. Cemil, *Mahşerde Bir Hutbe*, İstanbul, 1331, s. 33.

18 Haşim Paşa, *Tezkir-i İnkılâp*, İstanbul, 13, s. 18.

mutemedlisi, bir pîr-i siyaset" arandığı zaman hatırlanan tek isim olan Kâmil Paşa,¹⁹ aynı zamanda "*zavallı vatanın dertlerine amik surette vâkıf olan rical-i devletten*" biriydi²⁰ ve İngiltere nezdinde itibarı vardı.²¹

İngiltere'nin dostluğuna bir davetiye çıkarır gibi 6 Ağustos 1908'de sadârete getirilen Paşa dış siyaset bakımından henüz bir programları olmadığını, herşeyden önce idarî meşrutiyeti tesis ile uğraşacaklarını; Sırbistan'ın, Yunanistan'ın ve Bulgaristan'ın bir kısım emellerini şüphesiz terk edeceklerini söyledikten²² sonra sözlerine şöyle devam etmişti: "*Ben eminim ki Avrupa hükûmetlerinin muavenetiyle sükûn ve asayiş muhafaza edilecektir. Şimdiye kadar Avrupa devletleri bizden cüdâ duruyorlardı, çünkü hatt-ı hareketimiz muvafık değildi... Almanya'nın olduğu gibi Fransa'nın, İngiltere'nin, Avusturya'nın müzaheretini kazanacağınızı ümid ederim.*" Bir başka ifade ile Paşa'nın dış siyaseti bütün devletlerle iyi geçinme düsturuna dayanıyordu.²³ Hükûmetin Paşa tarafından kurulması aydınlar da büyük bir nikbinliğe yolaçmıştı.²⁴

Meşrutiyet'in ilk zamanlarında halk her fırsatta İngilizlere olan muhabbet ve dostluğunu ifadeye çalışırken²⁵ aydınlar da İngiltere'nin Meşrutiyet'ten büyük bir memnuniyet duyduğuna ve kuruluşumuzun samimî bir taraftarı olduğuna inanıyorlardı.²⁶

Hürriyetin ilânından beri İngilizler gerek hükûmet ve gerekse Osmanlılar hakkında daha ziyade meveddet ve teveccüh gösteri-

19 Mevlânzâde Rifat, *Hakk-ı Vatan yahut Tarik-i Mücadelede Hakikat Ketmedilemez*, İstanbul, 1328, s. 108.

20 "Kamil Paşa hazretlerinin arızası", *Teminat*, Nu. 210 (1 Şubat 1327), s. 1.

21 H. H. "Münasebat-ı siyasiye şahsiye ile kaim değildir", *Hukuk-u Umumiye*, Nu. 44 (16 Teşrin-i evvel 1324), s. 1-2.

22 "Kâmil Paşa hazretlerinin beyanatı", *Tunin*, Nu. 8 (26 Temmuz 1324), s. 3.

23 *Jurnal*'den (?) naklen *Tunin*, nu. 19 (6 Ağustos 1324), s. 3.

24 Bir örnek olarak Cenap Şahabettin'in yazısı gösterilebilir: "Sadrazam Kâmil Paşa", *Tunin*, Nu. 17 (25 Temmuz 1324), s. 1-2.

25 Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım*, İstanbul, (1946), s. 192.

26 Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul, 1958, s. 42.

yorlardı.²⁷ Aynı zamanda İngiltere hürriyetin nâşiri ve müdafîydi.²⁸ Yine bir diğer ifadeye göre “siyaset-i cihanın bilfil müdir ve nâzımı olan İngiltere’dir ki Osmanlılara bugün lâyük oldukları, muhtaç bulundukları himayet ve muhabbeti en müfid, en câlib-i kulûb bir sûrette ibraz” ediyorlardı.²⁹ Bu aşırı ve dizgini bulunmayan heyecanlar karşısında İngiliz dostluğundan çok şey ümit etmemeliyiz diye, adetâ bu gibi şahısları itidâle davet eden³⁰ Hüseyin Cahit bile, anlaşılan İttihatçıları ricalü’l-gayb şeklinde isimlendirip³¹ hükûmet işlerine karıştırmamaya çalışan Kâmil Paşa’nın düşürülmesinin konuşulduğu, belki de kararlaştırıldığı sıralarda dahi İngiltere ile Osmanlı devleti dostluğunun devam edeceğini duyurmuş,³² bir müddet sonra (13 Şubat 1909) hükûmet bir güvensizlik oylaması ile düşürülünce, bu hareketin İngiliz düşmanlığı şeklinde yorumlanmaması için *Times* gazetesine gönderilen telgrafla eski dostluk siyasetinin değişmeyeceği, aksine gelişeceği yolunda İngilizlere. İT tarafından, teminat verilmişti.³³ Hüseyin Cahit’e göre “kalbimizde İngiltere’ye karşı bî-payan bir hiss-i takdir ve muhabbet” vardı.³⁴ doğrusu İngiliz dostluğu hususunda İT’nin mensuplarıyla muhalifleri tam bir ittifak halinde görünüyorlardı.³⁵ Tabii sonraları İT

27 “İngilizler ve Osmanlılar”. *İkdam*, Nu. 5114 (7 Ağustos 1324), s. 2; Ali Kemal, “Yine Avrupa ve idare-i meşrutamız”, *İkdam*, nu. 5159 (21 Eylül 1324), s. 1.

28 Ali Kemal, “Yaşasın İngilizler-Yaşasın Osmanlılar”, *İkdam*, Nu. 5166 (28 Eylül 1324), s. 1.

29 İbnü’z-Ziya, “İcmâl-i dahili”, *İstişare*, Nu. 5 (4 Teşrin-i evvel 1324), s. 232; Ayrıca aynı görüşler için: Vizeli Eminzâde Rıza. “Biz ve İngilizler”, *Serbestî*, Nu. 70 (13 Kânun-î sâni 1324), s. 1.

30 “Şark buhranı ve İngiltere”. *Tanin*, Nu. 120 (17 Teşrin-i sâni 1324), s. 1.

31 Süleyman Nazif, *Yıkılan Müesseseler*. İstanbul, 1927, s. 22.

32 “Kabinenin sukûtu ve İngiltere” *Tanin*, Nu. 195 (2 Şubat 1324), s. 1.

33 “İttihat ve Terakki beyannâmesi”, *Ceride*, Nu. 28 (19 Mart 1325), s. 504-505.

34 “Türkiye ve İngiltere”, *Tanin*, Nu. 632 (24 Mayıs 1326), s. 1.

35 H. Cahit, “Osmanlı ve İngiliz dostluğu”. *Tanin*, nu. 1367 (7 Haziran 1328), s. 1; Aynı yolda Ali Haydar Mithat’ın bir yazısı: Nu. 1371 (11 Haziran 1328), s. 3-4; Abdullah Cevdet’in yazdıkları da dikkate değer: “İngilizler Türkiye’nin bir yâr-ı tarîf ve tabiidir. Zavallı Lehistan’a yaptıkları gibi Türkiye’yi de bir mahv ve takbil ile ortadan kaldırmak yolunda devletlerin iki defa vâki olan teşebbüsü İngiliz red ve mu-

tekrar, tıpkı II. Abdülhamid'in yapmak zorunda kaldığı gibi, Alman siyasetine devam ettiği zaman, karşılaştığı en büyük tenkitlerden biri de Almanların müstemleke siyasetine aldanıp kadim dostlarımız olan İngiltere'yi ve Fransa'yı gücendirmiş bulunması oldu.³⁶ “*Bu mülkün âtisi ve hâli İngiliz dostluğu ile temin olunabilecektir*” hükmü gerçeklerden kopuk bir siyasî inanç olarak kim bilir kaç aydının hissiyatına tercümandı.³⁷ 18 Kasım 1911 tarihli bir yazısına³⁸ göre fırkasız muhaliflerden Refik Halid'in dış siyaset düsturu çok açık ve sâde idi: “*Denize düşerseniz yılana sarılın, kurtulursunuz; fakat Almanya'ya sarılmayınız, boğulursunuz*”.

Meşrutiyet'in ilânından önce ve sonra Türk aydınlarının İngiliz dostluğundan bekledikleri iyilikler ile İngiliz devlet adamlarının Meşrutiyet hareketinden duydukları kuşkuların bağdaşabilmesi kutuplarda narenciye ziraatinden daha zayıf bir ihtimâldi; ama bu, çok uzaklardaki bir gerçektir. Türk Meşrutiyeti'nin İngiltere'nin üzerine titrediği iki sömürgesinde, Hindistan'da ve bilhassa Mısır'da örnek alınması ihtimâli derin endişelere yolaçıyordu. Tabii İngiltere için asıl felâket Meşrutiyet hareketinin başarıya ulaşması ihtimâliydi.³⁹ Ulaşırsa iki sömürge de örnek ve tahrik sebebi olabilirdi. Gerçekten de 1908 sonbaharında Mısır'da kanun-i esasî için yapılan nümayişler bu tahminleri teyid ediyordu.⁴⁰ Daha da vahimi İngiltere'nin İT'nin Mısır'da kendi aleyhine tahriklerde bulunduğuna kani olmasıydı.⁴¹ Diğer taraftan İngiltere'nin yanısıra Hidiv'in de milliyetçi

halefeti sayesinde akim kalmıştır. Birinci taksim teklifi Büyük Katerina zamanında Rusya'dan, ikincisi Türkiye'nin en haris ve müstacel hasmı olan Avusturva'dan gelmişti. Bu haysiyet-i elime ile Türkiye devleti hayat-ı bâkisini, iki defa, İngilizlere medyun olmuştur. Emile Boutmy, *İngiliz Kavmi* (Tercüme: A. Cevdet), Mısır, 1909, C. I, s. 7.

36 Dr. (Mehmet) Cemil, *a.g.e.*, s. 34.

37 Rıza Nur, “Said Paşa muvaffak olacak mı?” *Zühre*, Nu. 110 (22 Teşrin-i evvel 1327), s. 1.

38 *Kirpinin Dedikleri*, İstanbul, 1336, s. 91.

39 Erol Ulubelen, *İngiliz Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1967, s. 61.

40 *İkdam*, Nu. 5154 (16 Eylül 1324), s. 3.

41 H. Cahit, “Ervah-ı habise”, *Tanin*, Nu 1046 (18 Temmuz 1327), s. 1.

Mısırlıların cemiyeti Hizbü'l-Vatanî'nin İT'nin samimî alâkasıyla karşılaşmasından şikâyet etmesiydi.⁴²

I. Dünya Harbi'nde İngiltere ile karşı saflarda çarpışmanın İngilizperestliğin hararetini düşürdüğüne dair bir işaret bulunmamaktadır. Aksine arttığına, mağlubiyetin ve harbin yolaçtığı bütün sıkıntıların İngiliz dostluğunun kıymetinin bilinmemesinden doğduğuna dair daha ateşli ve aşırı yorumlarla dopdolu yazılar dikkati çekmektedir.

Harbin son senesinde ilân edilen Wilson Prensipleri kısa bir müddet için aydınların son ümidini teşkil etmiş ve kaçırılmaması gereken son fırsat sayılmıştı.⁴³ Hattâ Wilson Prensipleri için bir cemiyet kurulmuş;⁴⁴ şiirler yazılmıştı.⁴⁵ Bu arada Osmanlı devleti ile alâkalı olan 12. maddesinin propagandası için Köprülüzâde Mehmet Fuad'ın gönderileceği haberi üzerine Fransızca konuşmaya muktedir olmadığı yolunda tenkidlerde bulunulmuştu.⁴⁶ Misak-ı Millî'ye benzerliğine pek dikkat edilmeyen bu maddelerin gerçekleşmesinde İngiltere ve Fransa'nın hakikî menfaatleri Türk'ün elinden tutmakta olduğu yolundaki kadim inançla bu hususta iki devletin Amerikan devletini tenvir etmesi beklenmiş⁴⁷ ve tabî bu arada Wilson'a sözünü tutması hatırlatılmıştı.⁴⁸

Mütareke devrinin zulmeti içinde, tıpkı Meşrutiyet'in ilânını takib eden günlerde olduğu gibi, İngilizperestliğin alevi son bir ke-re daha parlak ışıklarıyla dalgalandı. Muhakkak ki 20. asrın en dikkate değer aydınlarından biri olan Nüzhet Sabit'in (1883-1919) şa-

42 "Kamil Paşa'nın arızası", *Tunin*, Nu. 1242 (3 Şubat 1327), s. 3.

43 Nazif Süruri, *Son Fırsat*, İstanbul, 1334, s. 305.

44 Fethi Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara, 1988, s. 147-194.

45 Sami Sabit Karaman, *Damlular*, Ankara, 1944, s. 8; Şiirin metni için bkz. Ek. 1.

46 "Köprülüzâde Fuad Bey", *İnkılâb-ı Beşer*, Nu. 812 (Teşrin-i sâni 1918), s. 1.

47 "Yaşayan görecektir, Türk ve Türkiye ölmeyecektir", *Alemdar*, Nu. 159 (31 Mayıs 1335), s. 1. Yazının imza yerinde bulunan üç yıldız işaretinin sahibini tespit edemedik.

48 "Wilson sözünü unuttu mu?" *Alemdar*, Nu. 153 (25 Mayıs 1335), s. 1: Bu istek 154, 155, 156. sayılarda da tekrar ediliyor.

irane ve sâfiyâne feryadı bu meyanda çok dikkat çekicidir.⁴⁹ N. Sâ-bit'in hitabı⁵⁰ ancak bir nakş-ı ber-hâyâl sayılabilir: “*Sen, İngiltere, senin mukadderatını, İslâmların ve Türklerin mukadderatından kim ayırabilir? Milyonlarca Müslüman'ın, kim ne derse desin, saadet-i müstakbelesini, refah ve saadetini temin vazife-i tariliyesi senindir. Sen bu tarihî vazifeyi elbette ifâ edeceksin. Ey medeniyetin miimes-silleri, cihan medeniyetine yeni bir devre açmağa çalışırken, hak ve zulmün bîtaraf bir hâkimi olun.*”

Doğrusu dört senelik I. Dünya Harbi'nden sonra İngiltere'yi medeniyet mümessili olarak gören zihniyeti anlamak pek kolay değildir. Ancak bu gibi yorumları bir şahsın veya bâzı şahısların değil, bir neslin hissiyatının veya bedbinlik ve bedbahtlığının bir neticesi görmek gerekir. Ümitlerin bittiği yerde bir bakıma yeniden, daha büyük bir heyecanla, İngiliz dostluğuna müracaat ediliyordu. İfade edildiğine göre iflâs eden İttihat ve Terakki siyaseti askerî tahakküme dayanıyordu. Üstelik yalnız bir milletin, yâni Türklerin hâkimiyetini temine ve diğer unsurların temel hakkını ortadan kaldırmak yolunu takip ediyordu. Bu yapılanlar hür insanların haklarıyla ve insanlık gayesiyle ters düştüğü için İngiltere tarafından tasvip göremezdi. Takip edilen siyaset kuvvetiyle mütenasip olmadığından harp tehlikesinden başka bir netice doğmuyordu. Kaldı ki İngiliz siyaseti yalnız bir milletin değil, bütün dünyanın menfaatindeydi. İngiltere'yi bir melek, Almanya'yı da bir şeytanı hatırlatan ifadelerle dolu yazı⁵¹ şöyle devam ediyor:

“İngiltere muharebeye hazırlanmamıştı. Vaziyet-i coğrafiyesi,

49 Hayatı için: Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya, 1966, C. II, s. 561-565.

50 *Vazife-i İsyân*, İstanbul, 1334, s. 2.

51 (Mevlânâzâde Rıfat), “Kaçırılmış fırsatlar-İngiliz siyaseti”, *İnkılâb-ı Beşer*, Nu. 20 (14 Teşrin-i sâni 1918), s. 1; Mevlânâzâde'ye göre bu harbde Almanya, Rusya ve Bulgaristan'ın mağlubiyetleri askerî (militarist) devletlerin iflâs ettiği için şahididir. Harbi, “hürriyet-i beşeriye, hukuk-u insaniye ve sulh-u müebbed esaslarına istinaden teşekkül eden yeni bir askerî kuvvet” kazanmıştır. “Askerî devletlerin iflâsı”, *İnkılâb-ı Beşer*, Nu. 22 (16 Teşrin-i sâni 1918), s. 1.

an'anat-ı siyasiyesi ve menfaati dünyada harbin zuhur etmemesi idi. Zira bir muharebe ile İngiltere'nin hiçbir şey kazanamayacağı aşikâr idi. Alman taraftarlarının yüzbinlerce defa tekrar ettikleri iktisadî hâkimiyet, ticarî rekabet maddelerinin hiçbir ehemmiyeti yoktur. Çünkü İngiltere denizlere hâkim idi. Bütün dünyanın pazarları İngiltere'ye açık bulunuyordu. İngiltere'nin ne korkusu vardı ve ne de ihtiyacı. Alman iktisadiyatının ifnası hakkındaki propaganda ehemmiyetsiz bir meseledir. Çünkü gerek İngiliz sanayii ve gerek mamulâtı ve ihracatı bir kıymet-i mahsusayı haizdir, Alman mamulâtına her zaman faik bulunuyor. Alman sermayesi, Alman kabiliyeti, Alman teşkilâtı henüz İngiliz kabiliyetine tefevvuk edemedi. Binaenaleyh maddeten mağlup olan Alman kabiliyetinin İngilizlere ne ehemmiyeti olabilirdi. Bir İngiliz çakısıyla, bir Alman çakısı arasındaki farkı bilmeyen insan var mıdır?"

Tarih'in on sene sonra tekerrürüne şahit olmak, on sene önce II. Abdülhamid'e yöneltilmiş tenkitlerin muhatabı olarak bu defa İttihadçıları görmek gerçekten de şaşırtıcıdır. Daha önce Padişah'ın işlediği cürmün bu defaki sahibi dünkü ithamcılar, yâni İttihadçılar olmuşlar ve *"Devlet-i Osmaniye'yi birkaç defa inkırazdan, mukasemenen kurtarmış olan İngiltere'ye karşı silâh çekmek budalalığına"* bulunmuşlardı.⁵² Buna rağmen ümid yine yakınlardaydı. Osmanlı hükûmetine daima hakkı ve adaleti, merhameti ve şefkati ve kanun dairesinde meşrûî bir hayat tarzını telkin ve tavsiye hususunda ısrarla sebat eden ve yegâne dostumuz olan İngiltere bu gün de bizi bu kötü vaziyetten kurtaracak yegane halâskârımız olabilirdi.⁵³ Çünkü İngiltere hükûmet-i muazzaması öteden beri alem-i

52 (Ref'i Cevad-Ulunay), "Allah belâlarını versin". *Alemdar*, Nu. 144 (16 Mayıs 1335), s. 1.

53 (Ref'i Cevad), "İngiltere ve biz". *Alemdar*, Nu. 158 (30 Mayıs 1335), s. 1: Ref'i Cevad'ın bir başka yazısına göre iki büyük devlet adamının sözlerinin mânâsı Türk-İngiliz dostluğunu teşvik ediyordu: "Devlet-i Âliye nâmına İngilizlere buğz eylemekten Allah'a sığınırım" (Reşit Paşa); "Memalik-i Osmaniye'den bir ufak nahiyenin bile ayrılmasına lâkaydî kalanlara siyasetten bahs edilemez" (Palmerston).

İslâm'ın ve Türklerin hayırhahıydı ve en müşkil zamanlarda onların imdadına yetiştiği malûm olmuştu.⁵⁴

Netice itibariyle denebilir ki İngilizperestlik, devletin kendi imkânlarıyla ayakta tutulamıyacağına dair ümitsizlikle aynı anda doğmuş yeni bir ümitti. Bu ümidin millî ve milletlerarası siyasî gerçeklerden doğduğu, yâni bir mâzisi olduğu açıktır. Ancak hâdiselerin, bir taraftan ümitsizliği artırırken, diğer taraftan da bu yeni ümidin, İngilizperestliğin gerçeklerle ilişkisini kestiği bir başka gerçektir. Halk tâbiriyle Moskof tazyiki altında bunalan neslin, pek fazla düşünme imkânı ve fırsatı bulamadan, bir müddet sonra İngilizperestliği sadece dış değil, aynı zamanda iç meselelerin de küllî hâl çaresi olarak görmesi, halkdaki muskacı zihniyetin aydınlar seviyesinde tazahürü olarak düşünülebilir. Kısaca fikrin veya tefekkürün değil, hissiyatın semeresi olan bir reçete bahis mevzuudur. Bu reçetenin câzib yankısına rağmen tatbik kâbiliyeti olmadığını iktidarda bulunanlar, meselâ II. Abdülhamid ve 1908 sonrasında İttihadçılar acı bir şekilde öğrendiler, ama muhalif mevkiinde bulunan aydınlar nazarında İngilizperestlik hep kıymeti bilinemeyen bir hâl çaresi olarak kaldı. İngilizperestlik son iki asırlık tarihimizde zayıf bir devletin güçlü komşularından birinden ödünç alabileceği zehabında bulunduğu kurtuluş reçetelerinden birincisinin adıydı. Boynumuzu teslim edebileceğimiz bir ip veya el'den gelen öğündü. Tabîi *“elden gelen öğün olmaz, o da vaktinde bulunmaz”* sözü hükmünü bir kere daha yürütmüştü.

54 Adana müftüsü Mehmet Tahir Efendi'nin sözleri için: “İngilizler ve Türkler”, *Ferdu*'dan (Adana) naklen *Alemdur*, Nu. 196 (9 Temmuz 1335), s. 1.

EK

Wilson Prensipleri

Dînim bana bahşeyledi imkân,
Derdim sana ben nebiyyi-zîşan.
Lâkin diyemem ki, Sör Vilsin,
Yirminci asırda bir peygâmbër,
Makdûrse eğer, o sen değilsin,
Zannımca zaman peygâmbër ister,
Hakkı bağırır lisan-ı adlin.
Adli yücelten kemal-i fazlın,
Bilmem ki, önünde diz çöker mi?
Havlinde dönen, Ebi Lebebler.
Hırs âteşi, âh, aceb söner mi;
Kalkar mı bütün hafî sebepler!..
Darb-ı sühanın ne tîz de olsa,
Lâzım sana bir asâ-yı Musa,
Şüphe ederim, o sende var mı,
Hakkın güneşi aceb doğar mı?..

Sidi-Beşir, 919 (Mısır'da Esaret Kampı)

Yeni Türkiye, sayı: 3 (1995), s. 558-564.

SIYASÎLEŞMENİN İLK DEVRESİ (24 Temmuz 1908-11 Haziran 1913)

Giriş

II. Meşrutiyet'in ilânı (24 Temmuz 1908) I. Meşrutiyet'in ilânından (23 Aralık 1876) çok farklı neticeler doğurmuş; Osmanlı devlet yapısında ve cemiyet hayatında bambaşka gelişmeleri başlatmıştır. Birincisinde Meclis-i Mebusan bir müddet (19 Mart 1877-13 Şubat 1878) çalıştıktan sonra kapanmış ve meşrutiyet denemesi de sona ermişti. Vâkıa Kanun-ı Esasî metni bundan sonra da sâlnâmelerin başında neşredilmişti.

İkinci Meşrutiyet'in ilkinde benzerliğinden çok farklılığından bahsetmek belki de daha doğru bir teşhis olacaktır. Herşeyden önce ilkinde görülmeyen gelişmelerin çokluğu ve daha da mühimmi kalıcı olması dikkati çekmektedir. Bunların başlıcaları şöylece sıralanabilir:

1. Devlet otoritesinin tamamen çökmesi,
2. Matbuatın her türlü kayıttan uzaklaşması,
3. Siyasetin mekteplere girişi,
4. Cemiyetleşmenin başlaması,
5. Yığınların siyasete girmesi ve çağdaş mânâsıyla siyasetin başlaması.

Meclis-i Mebusan'ın açılması gibi bir müşterek unsur dışında bu gelişmelerin hiçbiri I. Meşrutiyet'in ilânını takiben görülme-

mektedir. Bu bakımdan II. Meşrutiyet'in gereği gibi tedkiki henüz yapılmamış; tarihi yazılamamıştır. Hakkındaki neşriyata rağmen bu hareketin tam bir muhasebesinin ortaya konulması yakın bir zamanda mümkün olmayacaktır gibi görünüyör.

1. Meşrutiyet'in ilânı

a) Yığınların siyasete girişi ve otoritenin sonu

II. Meşrutiyet'in ilânında Rumeli'deki gelişmelerin Saray'a mübalâğalı bir şekilde aktarılmasının ve bilhassa telgrafnâme sağa-nağının büyük payı bulunmaktadır. Hele halktan hiç kimse böyle bir ilâna mânen ve fikren hazır değildi. Bu bakımdan 24 Temmuz 1908'de *Takvim-i vekâyi*'de seçimlerin üç ay içinde yeniden yapılacağına ve Meclis-i Mebusan'ın açılacağına dair birkaç satırlık irade bir sevinç değil, önce büyük bir şaşkınlık yarattı ve derin bir endişeli sessizliğe yolaçtı.

Ancak gazetelerin 25 Temmuz'daki "*kuyruklu yaygaraları*" üzerine kontrolü ve tarifi imkânsız bir coşkunlukla karşılandı¹ ve Meşrutiyet şenlikleri başladı. Daha önce hafiyelerin ve Zabtiye Nezareti'nin hâkim olduğu sokaklar artık yığınların malı hâline gelmişti. Yalnız sokaklarda at üzerindeki iki kişi, Rıza Tevfik ve Selim Sırrı 25 Temmuz'dan itibaren kalabalıkların taşkınlıklarına nasihatlerle mâni olmaya çalıştılar ve tam onyedü gün İstanbul sokaklarında otoritenin temsilcisi oldular. Ancak bu temsil devlet adına değil, Meşrutiyet, daha doğrusu kendisi görünmemekle beraber ismi her tarafı dolduran İttihat ve Terakkî Cemiyeti adına idi. 2 Ağustos'tan itibaren numayışlere nihayet verilmesinin tedbirleri Dahiliye Nezareti tarafından düşünülmeye başlanmış ise de artık sokaklar eski hâline dönememiştir.²

1 Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerin-Yaptıkların (1890-1922)*, İstanbul, 1945, s. 79.

2 BOA-Dahiliye Nezareti *İradeler Defteri*-1326, *İrade-i Seniye*, Nu. 1562 (20 Temmuz 1324).

Her gün yeniden toplanan kalabalıklar görünmez bir iradenin şevkiyle nezaretleri dolaşıyor ve nâzırları Meşrutiyet'e sâdık kalacakları hususunda yemine dâvet ediyordu. Yeminin metni de hayli dikkate değer bir muhtevaya sahipti. Herşeyden önce Meşrutiyet halkın nazarında Padişah'ın bir ihsanıydı ve yine Meşrutiyet demek İttihat ve Terakki demekti. Metni şudur:

“Sevgili Padişahımızın tebaa-yı sâdıklarına ihsan buyurdukları Kanun-ı Esasî ahkâm-ı münifine ömrüm oldukça harfiyen itaat edeceğimi ve otuz iki sene mukaddem bâzı erazilin ihanetiyle lağvedildiği gibi yine ilerde mazallah böyle bir hâl vukubulursa hürriyet-i vataniyenin muhafazası uğrunda kanımın son katresi akıncaya kadar Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne yardım edeceğimi ve her kim Cemiyet aleyhinde ika-ı fesa da cür'et eylerse elimle öldüreeceğimi ve bize bu lütfu bahşeden sevgili Padişahımıza, din, millet ve vatanıma kemal-i sadâkat ve ubudiyetle hizmet edeceğimi Kur'an-ı azimüşşana elimi basarak yemin ederim vallahi, billahi!”

Yemin ilk olarak *“Mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim”* sözü yakıştırılan Maarif Nâzırı Haşim Paşa'ya teklif edildi. Paşa'nın 24 Temmuz öncesindeki iktidarından en küçük bir bâkiye bile görünmüyordu. Selim Sırrı (Tarcan) o tarihî ânları şöyle anlatıyor:

“Zavallı Haşim Paşa neye uğradığını şaşırırmıştı! Bir tarafa sıvışmanın yolu yoktu. Maarif hademelerinden Mahmut Ağa, Paşa'nın koltuğuna girerek onu taş merdivenlerden indirdi. Adamcağız, büyük kapının önünde ellerini kavuşturdu, kaldı. Benzi kül gibi olmuştu. Ayakta zor duruyordu. Haşim Paşa'ya dedim ki:

- Nazır hazretleri! Makam koltuğunda geçirdiğiniz günlerin seyyiat veya hasenatının hesabını soracak değilim. Bu günden itibaren milletin hakkını gözeterek maarifin memlekette inkişafına hasr-ı vücut edeceğinize ve meşrutiyete sadık kalacaği-

nıza şu cemaat karşısında yemin ediniz.

Haşım Paşa bir kaç kere yutkundu. Başını önüne eğip kaldırdı. Sonra titrek bir sesle şunları söyledi:

- Şevketli Padişahımız efendimiz hazretlerinin 'arzu-yu şahaneleri dairesinde memlekete arz-ı hizmetten şimdiye değin geri durmadım. Badema da umur-u maarifin terakkisi hususunda vüs' ü iktidarım derecesinde gayretten hali kalmayacağıma ve Meşrutiyet'e sadakat göstereceğime şu heyet-i muhteremc huzurunda yemin ederim.

Paşa'yı yine koltuklarına girerek odasına götürdüler. Adamcağız, ertesi gün istifasını yollamış ve Maarif nazırlığından çekilmişti!"

Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa makamında bulunamayınca 'müsteşarı Ahmet Şükrü Efendi çağırılmış, belki de dünün yeniçeri isyanlarını hatırlayan müsteşar korkusundan uğultuları kulaklarında çınlayan kalabalığın karşısına çıkamayacak bir vaziyete düşmüştü. En kolay ve zahmetsizce yemin eden ise Abdülhamid devrinin genç İstinaf Müddeî-i Umumîsi Necmeddin Molla (Kocataş) olmuştu. Bu esnada Tophane Nazırı Topçu Feriki Rıza Paşa'nın yeminin İttihat-Terakki'ye bağlılık isteyen kısmına karşı çıkması ve burası çıkarıldıktan sonra yemin etme cesaretini göstermesi hayrete şayan bir hâdisedir. Paşa, bu hâliyle belki de ilk muhaliftir.³

Meşrutiyet'in ilânıyla beraber hemen herkeste herşeye karışabileceği, hattâ karışması gerektiği kanaati doğmuştu.⁴ Bu durum karşısında İttihat-Terakki (İT) ilk zamanlarda mütereddit ve kararsız kalmıştı. Meşrutiyetin ne olduğu hakkında verdirdiği nutuklar ve konferanslarla, düzenlediği mitinglerle duruma hâkim olmaya çalışıyordu. Cemiyet hayatına miting gibi yeni mefhumlar giriyor, hatip gibi çok eski mefhumlar ise kalabalıklar önünde söz söyle-

3 Selim Sırrı Tarcan, *Hatıralarım*, İstanbul, 1946, s. 31, 40-41.

4 Fethi, *Muhalliflerin Esrarı*, İstanbul, 1332, s. 7.

yenleri anlatmak için kullanılarak çok köklü mânâ kaymalarına uğruyordu.⁵

Gazinolarda, kahvehanelerde ve meyhanelerde sadece siyaset konuşuluyordu ve kahvehaneler “diplomatlar meclisi” hâline gelmişti. Siyaset, mahallenin her şeyi demek olan kahvehanesinde bile bir tat bırakmamıştı.⁶ Devri intikal eden Malik Aksel’e bakılırsa İstanbul’un cümlelî malûmu olan nezaket ve edebî bu meyanda büyük yaralar almıştı.⁷ Devlet dairelerinin ilk defa mâruz kaldığı baskılar karşısında Şam’da Polis Müdürü ve bir kısım askerî kumandan istifa etmişti.⁸ Birçok yerde görüldüğü üzere Trabzon’da ve sokaklarında (Canik, Gümüşhane ve Lâzistan) halk suistimalde bulunan ve rüşvet almakla tanınan büyük-küçük mülkî ve adlî memurları nümayişlerle firara veya nezaretlere atmıştı. Tabî bu arada yeni tayin edilenlerden mâzileri kirli bulunanlar da benzeri muamelelere tâbi tutuluyorlardı.⁹

Bu arada umumî bir aff önceleri sadece siyasî mahkûmlar için düşünülürken bütün mahkûmlar hapisanelerden boşaltılmış, kısa bir müddet sonra umumî aff hakkında şikâyetler başlamıştı. İşin bir başka dikkate değer tarafı ise Meşrutîyet’in halk tarafından büsbütün başka yorumlara tâbi tutulmasıydı. Münevver için devletin kuruluş reçetesine halk bambaşka ve hâtırdan olmayan mânâlar veriyordu. “*Acaba öküzümiizi de elimizden alınaya gelen vergi memurlarından kurtulacak mıyız?*” diye soruyor veya “*hürriyet çıktı, artık vergi vermeyiz*” diyordu. Bunun içindir ki ilk zamanlarda vergi gelirleri yok denecek bir derecede azalmıştı.¹⁰ Kısaca Meşrutîyet

5 Dr. (Mehmet) Cemil, *Muhterem Bir Hutbe*, İstanbul, 1331, s. 20; “Sosyalistler, demokratlar, daha birçok şeyler zuhur etti”, (Hüseyin Kâmi), *Divançe-i Dehri*, İstanbul, 1330, s. 4.

6 (M.) Cemil, *a.g.e.*, s. 25; Asaf Tugay, *İbret*, İstanbul, 1962, Kısım 2, s. 249.

7 *İstanbul’un Ortası*, İstanbul, 1977, s. 173-174.

8 Halit Kaçar, *Hatıralar*, İstanbul, 1945, s. 43.

9 A. Faik Hürşit Günday, *Hayatın ve Hatıralarım*, İstanbul, 1960, s. 8.

10 İlhami Masar, *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul, 1974, s. 73; Ziya Şakir, “Hürriyet ve itilâf”, *Tan*, Nu. 899 (29 Ekim 1937), s. 2.

ilân edildiği zaman cümlelerin maksudu ayrı, ancak rivayeti aynıydı. Bilhassa ilk günlerde ayrı ayrı maksuda sahip hemen herkes bir siyaset hummasından uzak kalamamıştı. Siyasete siviller, askerler, mektepliler, hattâ kadınlar bile katılıyordu.¹¹ O zamana kadar hiçbir hareket bütün bir cemiyeti bu kadar çabuk kucaklamamış, bu kadar derinden sarsmamıştı.

b) Matbuatın ortaya çıkışı

Osmanlı geleneğinde devlet işlerinin sohbet malzemesi olarak, müsbet veya menfî şekilde, kullanılması bahis ve mevzuu değildi. Kahvehanelerde ve berber ve tönbeği dükkanlarında bu gibi konuşmaların yapılmaması emredilirdi. Ancak gazete ve mecmuaların, siyasetten bahsetmemek kaydıyla, neşirleri teşvik edilir; bunlara maarifin, yâni ilmin ve fennin birer nâşiri gözüyle bakılırdı. Esasen 19. asırda bu gibi neşir organlarına devletin verdiği mâlî desteğin tam bir muhasebesi henüz yapılmış değildir. Meselâ sadece *Servet-i fûnun*'un sahibi Ahmet İhsan'ın aldıkları bile dikkate değer bir yekûn tutmaktadır. Ancak devlet buralarda basılanları, bilhassa siyasete ve diplomasiye ait haberleri basılmadan kontrol (sansür) eder, daha sonra basılabilecek şeklini nâşirlere verirdi.

Meşrutiyet'in ilânını takiben ortaya çıkan otorite boşluğunda sansür ortadan kalktı ve hemen hemen, geçici de olsa, hudutsuz bir matbuat serbestliği hâkim oldu.¹² Vâkıa bu devir pek uzun sürmedi ama matbuat gücünün farkına varmıştı. Ancak bu devre gazetecilerin katledildiği bir devre olarak da tarihimize geçti. Bahçekapı'da simitçi fırınının önünde Ahmet Samim, Köprü üzerinde Hasan Fehmi, Bakırköy'de Huban sokağında Zeki Bey katledildi. Bu meyanda ismi

11 Hülseyin Kâmi, *a.g.e.*, s. 4-5; Refik Halit Karay'ın şikâyetleri daha çarpıcıdır: "Neredeyse çocuklar analarının karnında mene mene diye ağlayacaklarına, fırka fırka diye feryat edecekler." *Kirpinin Dedikleri*, İstanbul, 1952, s. 325.

12 Devlet adamlarının mahremiyetleri hakkında yazılanlara bir örnek olarak: Mehmet Âsaf (Borsacı), *Vükelâ Kimler Olacak?*, İstanbul, 1326, s. 2-3.

pek zikredilmeyen *Protesto* muharriri Nadirî Fevzi, neşriyatından ötürü, 31 Mart Vak'ası'nda asılmıştır. Jumalci olarak aleyhinde bulunan Nadirî Fevzi'den gazeteciden eski hesaplar sorulmuş olabilir.¹³

Matbuatın devlet hayatı üzerinde kayıtsız ve kaidelerden uzak bir şekilde kalem oynatması ilk defa görülen bir şeydi ve okuyucu yazılı şeylere olan derin inancı neticesinde yazılan her şeye inanıyordu. Birkaç satırlık en küçük bir haber bile büyük akisler yaratıyordu. Bu arada sadece devlet icraatı değil, devlet adamları da, hayatlarının en mahrem safhalarına kadar matbuatın mevzuu oluyordu. Eli kalem tutanlar ve parası olanlar birkaç sayı da olsa bir gazete çıkarıyor, para tükenince gazete de matbuat hayatına veda ediyordu.

Her şeyin yazıldığı bu devrede hiçbir şeyin gerçeğini bulma imkânının olmaması işi büsbütün içinden çıkılmaz hâle getiriyor, matbuatın hâli cemiyete de bir ceng ü cidâl manzarası veriyordu. Gazetelerin halka ne verdikleri tartışılabilirse de cemiyette bir huzur bırakmadıkları, hattâ bizatihî huzursuzluğun kaynağı ve teşvikçisi oldukları aşikârdı. Böyle bir hercümerc içinde siyasî yazı yazarların yanısıra müstehcen neşriyatla halkın cinsî duygularını kaşıyıp servet kazananlar da bulunuyordu. Bunun en tanınan örneği Mehmet Rauf'un kitabıydı.¹⁴ Matbuatın bu çılgınlığı kısa zamanda eskisinden daha sert hükümlere tâbi tutulmasına yol açmıştır. Ancak ne var ki matbuatın ilk zamanlardaki dizginlenemeyen hâli aşırı siyasîleşmenin ve içtimaî bozulmanın itici gücünü teşkil etmiştir.

2. Cemiyetleşme ve fırkalı hayatın başlaması

Meşrutiyet'in ilanından sonra en geniş manasıyla içtimaî yapı parçalanmış ve yeniden şekillenmeye başlamış; bunun bir tezahürü

13 Nadirî Fevzi, Enver Behnan Şapolyo'nun babasıdır. Baba ayrı kardeşi Av. Orhan Şapolyo Ankara'da yaşamaktadır. Bu bilgiyi lütfettiği için müteşekkirim.

14 Bu kitap için: Ali Birinci, "Müstehcenlik tartışmaları...", *Derğâh*, sayı: 16, Haziran 1991, s. 18-19. Yazı için bu kitabın 273-284. sayfalarına bakınız.

olarak ortaya binlerce denecek kadar çok cemiyet çıkmıştı. Çok sıradan bir teşbihle denebilir ki otoritenin muhafaza ettiği bütünlük bu otoriteyle beraber ortadan kalkmış; beden uzuvlara, hattâ hücrelerine ayrılmıştı. Önceden irade-i seniyye tâbi olarak kurulan cemiyetler birbiri ardına kurulmaya başlanmıştı. Bu cemiyetleşme bir mevzuata da istinad etmiyordu ve tamamen fiilî bir durum yaratılmıştı. Talebe cemiyetlerinden muallim cemiyetlerine, siyasî cemiyetlerden ekalliyet cemiyetlerine kadar her türlü cemiyet ortalığı doldurmuş; belki de son asırda ilk defa istim önden gitmiş, bir içtimâî gelişmeyi alâkalı kanunun tedvini takip etmiş ve Cemiyetler Kanunu ancak bir sene sonra 16 Ağustos 1909 tarihinde çıkarılmıştı. Yine de Meşrutiyet hayatına hâkim olan Cemiyet, yâni Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti bu devrede kurulanlar arasında çok hususî bir yere sahipti.¹⁵

a) Siyasî hayata İttihat ve Terakki'nin girişi

İttihat ve Terakki hem bir cemiyetin, 1908 seçimlerinden sonra hem de bir partinin adıdır. Bu bakımdan cemiyet veya fırka olarak atıfta bulunulmadığı zaman iki parçalı bir bütünün ifadesi için kullanılır.

Hemen ifade etmek gerekir ki Meşrutiyet ilân edildiği sırada İT İstanbul'da birkaç şubeye sahip bulunuyordu. Bunlardan Beyazıt şubesinin başında Mevlevî Ali Paşazâde Derviş Kemaleddin Bey bulunuyordu ve yapılan iş Avrupa'dakilerle mektuplaşmak ve hariçte basılan Jöntürk risâlelerini ve gazetelerini dağıtmaktan ibaretti. Anadolu'da ise İT'nin, bâzı mensupları ve muhipleri olmasına rağmen, herhangi bir teşkilâtından bahsetme imkânı yoktu. Meselâ Konya'da İT'nin herhangi bir teşkilâtı bulunmuyordu. Meşrutiyet'in ilânından sonra Rumeli'de bulunan bütün posta ve telgraf merkezlerinden Anadolu'nun şehir ve kasabalarına İT Cemiyeti... Şubesi imzasıyla bir telgraf yağmuru başladı. Tabî bunlar resmî

15 Cemiyetleşme ve cemiyetler hakkında: Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul, 1990, s. 15-30.

işaretiyle, yâni meccanen çekiliyordu. Anadolu'nun hemen hemen bütün şehirlerinde İT şubelerinin kurulmasına bu telgraflar vesile oldu. İlk zamanlarda adressiz kalan bu telgraflara sonradan İT'nin ilk taşralı mensupları sahip çıktılar. Meselâ ilk telgraflara Balıkesir mutasarrıfı Mehmet Ali (Aynî) Bey "*olmayan Balıkesir İttihat ve Terakki Cemiyeti*" imzasıyla cevaplar veriyordu.¹⁶

İT ilk zamanlarda bir varlık sigortası olarak akın akın kendisine koşan herkesi, bir ayıklama yapmaksızın, kaydederken kıdemli Jöntürklerden bir kısmını ise çeşitli tertiplerle kendisinden uzak tutma hususunda aşırı bir hassasiyet gösteriyordu. Genç aydınlar arasında bir hayli taraftarı bulunan Mizancı Murat Bey de uzaklaştırılıyor ve Sultan'la anlaşıp Avrupa'dan dönüşünün hesabını bu şekilde veriyordu. Kısaca bu sıralarda asker-sivil hemen herkes İttihatçı olmuştu ve bir gazetecinin de ifade ettiği gibi "*11 Temmuz'la beraber fena adamlardan eser*" kalmamıştı. Daha önce Meşrutiyetçiler aleyhine yazılar yazan Ahmet Midhat da Jöntürkleri takdire başladığı için "*Şeyhü'l-Münâfikin*" olarak tavsif edilmişti.¹⁷

Artık devlet veya bir başka ifade ile nimet kapısı İttihat ve Terakki Cemiyeti idi ve herkes bu kapıya yakın olma çarelerini araştırıyordu. Memleket idaresi Selanik'teki Cemiyet merkezinin eline geçmişti ve herhangi bir yerde hâll edilemeyen bir mesele için buradan gelen tek satırlık telgraf kâfiydi. Merkezin herhangi bir sözünü kaale almamak hiçbir makam veya şahsın haddi ve harcı değildi. Bu gücün karşısındaki tek engel 31 Mart Vak'ası'na kadar Sultan Abdülhamid oldu.¹⁸ Bununla beraber Meşrutiyet'in ilânından sonraki 10 senelik (1908-1918) devreyi *İT devri* olarak isimlendir-

16 A. R. Rey, a.g.e., s. 70-80; Vclet Çelebi İzbudak, *Hatıralarım*, İstanbul, 1946, s. 48-49; Mehmet Ali Aynî, *Hatıralar*, İstanbul, 1946 s. 58.

17 Mehmet Kadri Nasih, *Sera-yih*, Paris, 1911, s. 340; Ali Nihad, "Mürailerden sakınalım", *Ceride*, Nu. 15 (28 Zilhicce 1326), s. 297; Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyet*, İstanbul, 1328 s. 71; Hasan Rami, *Mukaddeme-i Hâırat*, İstanbul, 1324, s. 10-11; A. Tugay, a.g.e., s. 8 vd.

18 İsmet İnönü, *Hatıralarım*, İstanbul, 1969, s. 60; Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, İstanbul, 1976, s. 340.

mek doğru bir harekettir.

Cemiyet'e dahil olabilmekte varlık teminatı gören önceki devrin imtiyazlıları için de yapacak pek başka şey yoktu. Herkes İT'ye koşarken diğer taraftan mensubu bulunan zabitlerin öncülüğüyle bütün memurlar da kaydediliyor; bunlardan eski devrin adamı olarak tanınanların çalışmalarına ise imkân verilmiyordu. Diğer taraftan asker-sivil her memura Kanun-ı Esasî'ye sadakat yemini ettiriliyordu. Herkes İttihatçı oluyordu. Eski fesler atılıyor, yerine hürriyet veya meşrutiyet maskeleri takılıyordu. Eski hafiyeler bir günde saf değiştirmişlerdi. Hafiyeliğin işareti olan feslerdeki kırmızı renk bir anda yakalara Meşrutiyet rozeti hâlinde düşüvermişti. İnsanoğlunun sonsuz denecek kadar büyük ve kıvrak intibak mahareti ve kabiliyeti burada da imdada yetişmişti.¹⁹

b) İttihat ve Terakki'nin siyasî tavrı

Meşrutiyet'in ilânı esasında ancak ismen, daha sonra ise bizzat meşrutiyet sayesinde cismen var olan İT'nin merkezi ve şubeleri tek güç merkezi hâlinde ortaya çıkınca ister istemez devlet otoritesini temsil eder duruma düşmüşlerdi. Yâni iradî zannedilen İT iktidarı, çok uzaktan ve yüksekte bakıldığı zaman mecburî bir istikamet olarak ortaya çıkıyordu. Yıldız'da bulunan iktidarın icra organı Bâbîâlî ve taşra teşkilâtı bu defa İT'nin bir icra organı hüviyetini ister istemez kazanmıştı. Hâl böyle olunca Cemiyet'in şubeleri büyük veya küçük, mülkî ve askerî bütün memurların hareketini murakabe etmeye başlamıştı.²⁰ Bir muhalifin İT kulüplerinin (şube) her işe müda-

19 "Hürriyet maskeleri, meşrutiyet maskeleri; bir eski fese bir tane", *Hayâl-i Cedid*, Nu. 67 (31 Kânun-ı evvel 1326), s. 4; Dr. (M.) Cemil, *a.g.e.*, s. 21, 25-26; Süleyman Nazif, *Yıkılan Müesseseler*, İstanbul, 1927 s. 8; Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul, 1951, s. 84; Nahit Sırrı Örik, *Sultan Hamid Dilşerken*, İstanbul, 1957, s. 148-149; Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, 1957, s. 44, 50; A. F. H. Günday, *a.g.e.*, s. 17; İ. İnönü, *a.g.e.*, s. 59.

20 S. Nazif, *a.g.e.*, s. 11.

hale ettiklerini yazması bu gerçeğin farklı bir ifadesinden ibarettir.²¹

Kulüp adı verilen İT şubeleri, memuriyetin çok mühim bir geçim tarzı olduğu bir iklimde tabiatıyla birer memur kulübü haline gelmişti. Kulüplerin memur nezdinde nüfuzları ortada ise de kulüp mensuplarının keyfî bir şekilde devlet işlerine karışmaları önlenmek istenmiş; bu fırkanın murahhas adı verilen şube reislerine verilen bir imtiyaz ve selâhiyet olmuştu.²² Fırka bu bakımdan iktidarına, arzusu dışında, bir ortak zuhuruna imkân tanımamıştır. Meselâ ilk günlerde İstanbul sokaklarında asayişî sağlamak için at üzerinde günlerce dolaşan Selim Sırrı “teferrüd”le (ferden öne çıkmak, kendini göstermek) suçlanmış ve bu yüzden istifa etmek zorunda kalmıştı.²³ Bundan da mühimmi İT’nin fırkalardan bir fırka olmak gibi bir niyetinden de işaret görülmüyordu. İT’nin en kıdemli ve kuvvetli önderlerinden Dr. Nâzım kendisiyle yapılan bir konuşmada Cemiyet’in vazifesinin bitmeyip aksine şimdi başladığını, bir çok mühim idarî merkezlerde hırsız ve hafîye memurlar koğulduktan sonra yerlerine zabıtların bakmaya başladığını söylüyordu. Kuvvetli bir diktatörlük mü kurduklarını soran gazeteciye ise “*kuvvetli bir hükümet, namuskâr ve münevverü’l-efkâr bir idare tesisinden yana olduklarını*” ifade ediyordu. Maksat hükümet etmek değil, kontrol ve nezaretti. Ancak Dr. Nâzım hükümet etmekle kontrol ve nezaretin hududunu çizmemişti.²⁴ Cemiyet, 1908 seçimlerinden sonra fırkasını da kurunca gittikçe artan bir ölçüde hükümet, hatta hükümet içinde hükümet olmuştu. 1895 baharında kurulan Cemiyet 13 sene sonra iktidara ulaşmış; 23 sene sonra da (1918) zevale ermişti.

c) Siyasîleşmenin itici gücü olarak idarî ıslahat

Devletin dairesinin büyük ölçüde geçim kapısı olduğu memle-

21 Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955, s. 63.

22 *Zaman*’dan naklen *Muşrık-ı İrfan* (Konya), Nu. 64 (20 Teşrin-i evvel 1324).

23 S. S. Tarcan, *a.g.e.*, s. 43.

24 *Temps*’dan naklen *Millet*, Nu. 24 (15 Ağustos 1324), s. 2.

ketlerde, diğer şartlar sâbit kalmak üzere, memuriyet devir hızı ile siyasîleşme arasında yakın bir münasebet bahis konusudur. Memuriyet devir hızından kastedilen şey memuriyetten atılanlarla memuriyete katılanların yekûn memur miktarı içindeki payıdır. Bu nisbet küçük olduğu nisbette memurların siyasete katılma gerekçeleri ve istekleri azalır. Aksi takdirde ise çoğalır ve her seviyeden sivil ve asker devlet memurları siyasî tavır takınmak zorunda kalırlar, bir başka ifadeyle siyasîleşirler. Siyaset sahnesinin oyuncularını çoğalır ve siyasî hayat hareketlilik ve sıcaklık kazanır. Devlet memuru olarak icraat yapmak zorunda olanlar, kendilerini korumak için siyasetin kaypak, kaygan ve alacakaranlık zemininde her siyasî iktidara şirin görünebilmenin reçetesini arayıp bulmaya çalışırlar. Bu, beşerî bir tavır olarak korunma ve varlığını devam ettirme insiyakından başka bir şey değildir.

Meşrutiyet'in ilânından sonra hemen herkesin İttihatçı olduğu bir iklimde bilhassa devlet memurlarını siyasetin içine çeken asıl icraat devlet teşkilâtının yeniden teşkilâtlandırılması yolundaki çalışmalar yâni tensikat oldu.²⁵ Devlet dairelerindeki kadrolar ve maaş miktarları yeniden tespit edildi. Cazip miktardaki maaş listeleri gazetelerde ve bilhassa *Tanin*'de yerini aldı. Bu listeler hukukî bir ifade ile memuriyetini muhafaza etmek veya yeni bir memuriyete girmek isteyenler için ağır tahrik'in ta kendisiydi. Esasen devlet memurlarından şikâyetlerin ortalığı doldurduğu bir zamanda idarî ıslahat herkesin beklediği bir şeydi ama bunun herkes tarafından kabul gören bir endazesini bulmak da mümkün olmadı. İfade edildiğine göre tensikatın karanlıkta sallanan bir sopa gibi kime çarpacağı, yâni hangi memurların memuriyetten iskat edileceği belli olmuyordu. Üstelik yeni memur alımlarında yine, eskiden olduğu gibi, bende-gân kayırılıyor, yâni bir hakkaniyet ve adalet gözetilmiyordu.²⁶

25 Tensikat hakkında: A. Birinci, *a.g.e.*, s. 29-30.

26 Tartışmalara ve şikâyetlere örnek için: Hüseyin Cahit, "Bâbîâlî'nin mesleği", *Tanin*, Nu. 1 (19 Temmuz 1324), s. 1; *Serbestî*, Nu. 114 (26 Şubat 1324), s. 1; *Serbestî*, Nu. 114 (26 Şubat 1324), s. 1; *Serbestî*, "Herc ü merc-i idare", Nu. 132 (Mart 1325), s. 1.

Bu arada meselenin bir başka veçhesi ise memurların başka yerlere nakledilmelerinin de bir ceza gibi takdirinin yarattığı tepki idi.²⁷ Trabzon'dan Konya'ya nakledilen maarif müdürünün bu nakline karşı çıkanlara verilen cevap tam bir mizah nümunesiydi: *"Maarif Müdürü Ferit Bey gayyur (!), çalışkan (!), faal (!), yorulmak bilmez (!), vazifeşinas (!), gece gündüz uykusunu terk ederek sırf terakki ve tealiyi düşünür (!) bir zât-ı kıymet (!) olduğu ve Trabzon'dan müfakatlerinden dolayı beyan-ı teessüf buyurdunuz. Madem ki terakkiperver bir zât memleketimizden müfakat etti, niçin teessüf edelim? Konya da memleketimizdir, varsın orayı teşrif buyursunlar da orada da izhar-ı hizmet eylesinler."*

Bu vesile ile ifade edilmesi gereken bir başka husus ise bu sıralarda devlet memurlarının gerek umumen, gerek ismen çok hırpalanmış olduklarıdır.²⁸ Bunun bir ikinci örneği daha önce olmadığı gibi, bu derecesi daha sonra da görülmemiştir. Memuriyet değişikliklerini İT'nin kendi taraftarlarını kayırmak şeklinde yorumlayanlar ve bunu mâkûl görenler, farkına varmaksızın, şikâyet ettikleri dönün kayırmalarını da temize çıkarmış oluyorlardı. Memuriyet nokta-i nazarından siyasete o zaman konulan teşhis, günümüzde de, dikkate değer bulunabilir. Buna göre yaşamak ve refaha kavuşmak için büyük şehirlere gelen gençlerin tek vasıta-i saadetlerinin devlet memuriyeti veya imkânları olması, siyasî hâdiselere alâka göstermelerinin en dikkate değer sebebidir: Bizde kendisine dayanılacak ne bir program, ne de bir fırka vardır. Bizde yalnız birşey var ki, şimdiye kadar hep ondan istifade edilir, ona istinat olunur. O vasıta ile muvaffak, yahut münhezim oluyorlar: Memurlar, gayr-i memurlar. Bizce en mühim ve tettebbua şayan fırkalar bunlardır.²⁹

Meşrutiyet'in ilânından sonra kısa bir müddet içinde siyaset nu-

27 Trabzon'da münteşir *Lâzım* gazetesinden naklen *Maşrık-ı İrfan*, Nu. 143 (9 Ağustos 1326).

28 Memurların yine eskisi gibi davrandığı yolunda taşradan gelen şikâyetler için: *Şark*, Nu. 10 (16 Ağustos 1324), s. 3.

29 "Memurlar-gayrimemurlar", *Züğürt*, Nu. 8 (19 Nisan 1327).

tuklarının yaldızı altındaki katı gerçek kısa ve veciz bir şekilde ifade edilmişti. Fırkalar hırka içindi ve siyasî intisab mesned basamağı idi. Kısaca fırka kavgası hırka kavgasından başka bir şey değildi.³⁰

d) Ordu ve siyaset münasebeti

II. Meşrutiyet'in birincisinden mühim bir farkı da askerî bir harekete dayanmasıydı. Bu II. Meşrutiyet hareketine mühim bir hususiyet kazandırıyor. Şayet İttihat ve Terakki hareketi ordu arasında taraftar bulup askerleşmeseydi Jöntürklük Avrupa'da muhalif neşriyatta bulunmak ve bunu gizli yollardan memlekete sokmak faaliyeti şeklinde daha senelerce devam edebilirdi.

Bu gerçeğin bir tabii neticesi ordumuzun Meşrutiyet'in ilânından sonra siyasetin aslı ve en güçlü bir unsuru olarak ortaya çıkması olmuştur. Siyasî otorite boşluğunun zaten siyasetin veya devlet teşkilâtının bir uzvu olan ve kabinelere verdiği Harbiye ve Bahriye nâzırlarıyla hükümetlerin de, hususî bir şekilde de olsa, içinde bulunan ordunun tamamen siyaset dışında bulunmasını beklemek mâkûl bir arzu olsa bile gerçekçi değildi. Siyaset yapma hastalığının orduya da bulaştığını söyleyenler bu tavır içindeydiler ve esas itibariyle aşırı ve ani siyasîleşmenin tepkisini veya şikâyetlerini ifade ve temsil ediyorlardı.³¹ İlk zamanlarda İT'yi bilhassa memur zümresinin zayıf olduğu taşrada mülâzım, yüzbaşı ve binbaşı rütbele-
rindeki zabitler temsil ediyordu ve tabiatıyla muhataplarından da Cemiyet'e bağlılık bekliyorlardı. Sadece İT'nin şubelerini değil, şubeler adına İttihat ve Terakki Mektepleri de açıyorlardı.³²

Görülen bir başka hâdise de askerlerin mülkî vazifelere tayinlerinde büyük bir artışın görülmesiydi.³³ İsmail Canbulat Adalar kaymakamlığına (22 Ağustos 1909) tayin edilmiş; İşkodra valiliği-

30 Kadri Raşit Anday, *Hatıralar*, İstanbul, 1947, s. 82.

31 M. Cemil, *a.g.e.*, s. 25.

32 Hüsamettin Karaoyvat, *Hatıralar*, İstanbul, 1946, s. 14; A. F. H. Günday, *a.g.e.*, s. 17.

33 K. N. Duru, *a.g.e.*, s. 36.

ne karşı çıkılan Safiyeddin Bey'in yerine Erkân-ı Harbiye Miralayı Bedri Paşa getirilmişti. Bu hâdiseden sonra Safiyeddin Bey'in bütün ömrü muhalefetle geçmiştir.³⁴

1908 seçimleri esnasında asker mebus namzedlerinin ortaya çıkışı esnasında ordu-siyaset münasebetinin tartışılmasında Harbiye Nezareti, askerlerin mebus olmaları hâlinde ordudan istifa etmiş sayılacakları yolunda bir tamim neşretmiş; *Tanin* ise buna karşı çıkmıştı. Ordu-siyaset münasebeti hakkında gazetenin bu tavrını anlamak, anlatılanlar muvacehesinde pek zor olmasa gerektir.³⁵ Ancak bir müddet sonra aynı gazete Şam mebusu seçilen Şefik el-Müeyyed'in Düyun-u Umumiye Müfettişliği'nden ayrılmasının Kanun-ı Esasî gereği olduğunu ileri sürüyordu.³⁶ Ancak mebusluğun az nimetli, yâni az itibarlı bir memuriyet olduğu bir vasatta senelerce çalışıp elde ettikleri rütbeleri terketmemeleri gerektiğini ve dört sene sonra seçilemezlerse bunun ordu için kayıp olacağını ileri sürenler de vardı.³⁷ Bu ordu-asker münasebetinin iyi niyetli ve idealist bir yorumuydu. 1909 manevralarında Mahmut Şevket Paşa da "*askerlerin bâdema siyasetle iştiğâl etmemelerini tavsiye ve ihtar*" etmişti.³⁸ Haricî siyaset bakımından ise tavırlar muhtelif ve tezattı. Kara ordusunun Alman, donanmanın İngiliz taraftarı olduğu söyleniyordu.³⁹ Bu devirde açılmaya başlanan askerî kulüpler ise ordunun yeni bir müessesesi ve Meşrutiyet'in bir eseri idi.⁴⁰

34 BOA-BEO. *Dahiliye Gelen Evrak Defteri*, Nu. 75-3-24, Sıra Nu. 2191; *Ceride*, Nu. 13 (8 Zilkade 1326), s. 266-267; Muasır diğer şikâyetler için: Ahmet Hamdi, *Osmalı Ordusunun Esbâb-ı Mağlubiyeti*, Mısır, 1329, s. 6-7; Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflesı*, İstanbul, 1331, s. 34.

35 *Tanin*, Nu. 104 (1 Teşrin-i sâni 1324), s. 3.

36 *Tanin*, Nu. 161 (3 Kânun-ı evvel 1324).

37 H.B. "Meclis-i Mebusan ve ordu", *Ceride*, Nu. 5 (18 Şevval 1326), s. 114.

38 H. Karaoyvat, *a.g.e.*, s. 15.

39 (Mustafa) Zeki Mes'ut Alsan, *Mustafanın Romanı-Hürriyet Pervanesi*, İstanbul, 1943, s. 211.

40 Askerî kulüpler lehine yazılmış yazılardan ikisi Keçecizâde İzzet Fuat Paşa'nın imzasını taşıyor: 1. "Hayırlı müessesat-ı cedide", *Ceride*, Nu. 5 (18 Şevval 1326), s. 121-124; 2. "11 Askerî kulüpleri heyet-i müessesesi", Nu. 8 (9 Zilkade 1326), s. 190-191.

Ordu-siyaset münasebeti bahsinde İT'nin tavrı açıktı. Ordu Meşrutiyet'in yanındaydı. Bunun daha açık mânâsı ise ordunun İT'nin yanında olduğuydu. Meşrutiyet ordu sayesinde elde edilmişti. Vatan için tehlike onların siyasete karışmaları değil, askerî inzibatın bozulmasıydı. Çünkü zaten ordu siyasete katılmıyordu. Harbiye Nezareti inzibat üzerinde durmalıydı. İT'nin 1909 Kongresi'nde de ordunun siyasetten tamamiyle ayrılması fikri kabul görmemiş, Meşrutiyet'i koruma gibi tarifsiz bir gerekçe ile ordu yine İT hesabına ve nâmına siyasî hayatın hakemliği rolünü deruhte ediyordu.⁴¹ Diğer taraftan 31 Mart Vak'ası'ndan sonra yerli ve yabancı gazetelerde Hareket Ordusu'nun İT ile olan münasebetleri hakkındaki haberlerin kesafeti üzerine kumandanı I. Ferik Mahmut Şevket Paşa resmî bir beyannâme ile bu gibi görüşlerin yanlış olduğunu, kumandanlardan ve zabitlerden hiçbirisinin herhangi bir cemiyete ve siyasî fırkaya mensup bulunmadığını ifade etmek zorunda kalmıştı.⁴²

II. Meşrutiyet devrinin en çok tartışılan belli başlı meselelerinden biri de bu şekilde ordu-siyaset münasebeti olmuş ve bu muhalefet tamamen susturulduğu Mahmut Şevket Paşa'nın katli (11 Haziran 1913) hadisesine kadar devam etmişti.⁴³

e) Talebelerin siyasîleşmesi

Osmanlı tarihinde mollalar, yâni medrese talebeleri zaman zaman siyasî hadiselerde taraf olmuşlar ve siyaset meydanına en son 31 Mart Vak'ası'nda girmişler, medreseleri yeniden tanzim etmek isteyen İT'ye karşı son bir güç gösterisinde bulunmuşlardı. Ancak o zamana kadar yüksek mektep talebeleri siyaset adına sokakları doldurmamıştı.

41 H. Cahit, "Ordu ve siyaset", *Tanin*, Nu. 209 (16 Şubat 1324), s. 1; H. C. "Askerler ve Cemiyet", Nu. 416 (13 Teşrin-i evvel 1325), s. 1.

42 Beyannâmenin metni için: *Musavver Muhit*, Nu. 2-24 (18 Nisan 1325), s. 48.

43 Ordu-siyaset hakkında geniş bilgi için: A. Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara, 1996, s. 245.

Hemen herkesin yegâne sohbet sermayesi hâline gelen siyasetten talebeler de uzak kalamamıştı. Gazetelerdeki siyasî münakaşalar mektep sıralarına kadar intikal ediyor ve tabiatıyla talebe arasında da aynı mevzular tartışılıyordu.⁴⁴ Hocaların derslerindeki başarıları ve meslekî ehliyetleri değil, vaktiyle Saray'a karşı takınmış bulundukları tavırları merak mevzuuydu. Bazı dersleri boykot ve mektepten ayrılmaları temin ediliyor ve bu durum iktidar tarafından en azından müsamaha görüyordu. Mülkiye'de Babanzâde İsmail Hakkı, Mehmet Cavit, Ali Kemal, Diran Kelekyan, Hamayak Husrevyan ve Ahmet Nesimî (Sayman) yeni devrin yeni ve genç hocalarıydı.⁴⁵ Bilhassa ilk zamanlarda dersleri terkeden talebeler nümâyişçilerin bayraktarlığını yapmaya veya onlara katılmaya başlamışlardı.⁴⁶ Talebeler sadece siyasetin tarafı hâline gelmemişler, aralarında da hiziplere ayrılmışlardı.⁴⁷

Talebelerin kurdukları cemiyetlerin yanısıra İT'nin kurduğu benzer cemiyetler de siyasîleşmeyi hızlandırıyordu. Bu cümleden olarak kurulmuş bulunan Mekatib-i Âliye Kulübü'nün 50-60 âzâsı hukuk talebesiydi. Keza talebenin kurduğu Talebe-i Hukuk Cemiyeti'nin de ikinci reisi ve faal âzâları bu kulübün mensubuydu.⁴⁸ Talebenin büyük bir korku ile çıktığı makamlar karşısındaki yeni tavrı da çok değişmişti. Meselâ 1324 Mülkiye memurları, huzuruna çıktıkları Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'ya karşı, usûlden olmayan bir uslûpla hitapta bulunmuşlardı.⁴⁹

Mülkiye'de olduğu gibi Hukuk'ta da talebeler kendi aralarında bölünmüşlerdi. Bir tarafta ilmî bir cereyan hüviyetinde görünen Sabahaddinciler, diğer tarafta ise sıraları tek tek dolaşıp ateşli propaganda faaliyetlerinde bulunan ve tabîî mektebe de hâkim olan İt-

44 İstanbul gençliğinin siyasete girmesi hakkında: A. İhsan (Tokgöz), *Matbuat Hatıralarım*, İstanbul, 1931, s. 49.

45 Ahmet Hilmi Kulaç, *Kendi Kitabım*, Ankara, 1960, s. 31.

46 A. H. Kalaç; *a.g.e.*, s. 20 vd.

47 Mülkiye'deki siyasîleşmenin tafsilâtı bir tasviri için: Z. M. Alsan, *a.g.e.*, s. 122 vd.

48 Burhan Felek, *Yaşadığım Günler*, İstanbul, 1974, s. 93.

49 Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s. 25.

tihatçılar vardı.⁵⁰ Siyasî münakaşalar ve didişmeler idadî (lise) çocuklarının bile kendilerini kurtaramadıkları bir kördöğüşü, bir buluşıcı humma haline gelmişti.⁵¹ İstanbul'da bulunan gençlik o zamana kadar tatmadığı sermest heyecanlarla siyasetin çalkantılı deryasındaydı. Susmanın en büyük faziletlerden sayıldığı bir cemiyette artık herkes gibi gençlik de konuşmaya, hem de devlet işlerini irdelemeye başlamıştı. Sadece ilme ve irfana talip olan hocalar ve talebeler için mekteplerin eski tadı-tuzu kalmamıştı.

f) Siyasîleşmenin tepkileri

II. Meşrutiyet'in ilânı hatırdan ve hayâlden geçmesi mümkün olmayan gelişmelerin başlamasına yol açmış; şairâne bir ifadeyle "gerçek hayâlî aşmış"tı. Bu bakımdan aşırı siyasîleşmeyi devrin getirdiği geniş imkânların tabîî bir neticesi olarak görmek gerekir. Ferdî tavırdan ziyade, içtimaî bir vak'a olarak incelenmesi gereken bu devrin geniş çerçeveli sosyolojik bir izahı henüz yapılamamıştır.

Herşeyden önce aşırı ve âni siyasîleşmenin, beraberinde bir tepkiyi getirmemesi imkânsızdı. Ordunun içinde bilhassa genç kadroların siyasîleşmesi kıdemlilerin ve resmî makamların tepkisiyle karşılaşmıştı. Ancak arzu edilenin aksine siyasîleşmeye mâni olunamamıştı. Harbiye Nezareti'nin orduyu siyasetten uzak tutma gayretlerinin birçok örneği bulunmaktadır. Mesela "*Ahali Fırkası'nı protesto etmek üzere telgraf keşide etmekle meşrutiyetperverlik ibraz eden üç zâbit Harbiye Nezareti'nin emirleriyle düçar-ı mücazat edilmiş ve askerin siyasetle iştigâl etmemesi kat'iyen ve tekiden emrolunmuştur.*"⁵²

Ordu-siyaset meselesinde bir başka dikkate değer husus ise bu mevzuda matbuatın veya şikâyetçilerin tezada düşmeleri; ordunun

50 B. Felek, *a.g.e.*, s. 45-93.

51 Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları*, İstanbul, 1963. s. 33.

52 *Maşrık-ı İrfan*, Nu. 111 (12 Nisan 1326).

siyasete, tabii İT'nin yanında, karışmasına karşı çıkarken⁵³ en küçük bir fırsat zuhurunda yine aynı orduyu İT'ye karşı tavır almaya tahrik etmeleridir. Şerif Paşa'nın Paris'ten yaptığı benzer tavsiyeler bunun bir örneği olarak gösterilebilir.⁵⁴

İfade edilmesi gereken bir başka tezat ise orduyu siyaset dışında tutmak isteyen askerlerin gayretleri de siyasîleşmenin artmasına yol açmaktan başka bir netice vermemekteydi. 1912 yazındaki Halâskârân-ı Zabitan Hareketi bunun en dikkate değer örneğidir.⁵⁵ Bir diğer husus ise orduda siyasîleşmenin asıl sebebinin Meşrutiyet'in ilânından önce başladığı ve asıl tayin edici sebebin Osmanlı devletinin içine düştüğü vahim vaziyet olmasıdır. Balkanlar ve Rumeli hakkındaki gelişmelerin haberleri bilhassa Üçüncü Ordu'nun mektepli zabitleri tarafından günü gününe heyecanla takip ediliyor; istikbâl kaygıları arttıkça her derdin devasının Kanun-ı Esasî olduğu yolundaki kanaat bir iman ve dayanılacak tek teselli haline geliyordu.⁵⁶ Bu sebeple Rumeli'de, ezcümle Selânik, Manastır ve Üsküp'te, yani 5., 6. ve 7. Kolordu zabitlerinde siyasetin ateşi, tabiatıyla daha yüksekti. Manastır, Üsküp ve Serez'de zabitler tarafından çıkarılan gazetelerin isimleri *Silâh*, *Süngü*, *Top*, *Tüfenk* ve *Hançer* idi.⁵⁷

Bu sahadaki yorumu biraz daha ilerletmek gerekirse Kanun-ı Esasî'nin ilânını sağlayan İT sadece fırkalardan bir fırka değil, aynı zamanda izmihlâlden kurtuluşun adıydı ve bunun için de İT şubelerine reis veya âzâ olmak bir asker için büyük bir şan ve şeref addediliyordu. Askerî kulüpler de keza İT'nin, hakikatte bir şubesi

53 Ordu artık siyasete karışmamalıdır şeklindeki yazılara örnekler: "Ordu ve siyaset", *Hukuk-u Umumiye*, Nu. 149 (17 Şubat 1324), s. 1; *Serbestî*, Nu. 123 (7 Mart 1325), s. 2; "Miting", *Serbestî*, Nu. 140 (24 Mart 1325), s. 1.

54 Osmanlı İslahat-ı Esasiye Fırkası Beyannâmesi'nin metni için: *Tamim*, Nu. 806 (16 Teşrin-i sâni 1326), s. 1; Askerlerin siyasî hiziplere ayrılmasına dair çok sonra ifade edilen şikayetler için: Şerif Gûralp, *Dinler-Devrimler*, İstanbul, 1961, s. 50; Bu devir hakkında kıymetli bilgiler veren A. Tugay'ın yazdıkları: *u.g.e.*, s. 251-252.

55 Hareket için: A. Birinci, *u.g.e.*, s. 166-173.

56 İ. İnönü, *u.g.e.*, s. 56.

57 A. Hamdi, *u.g.e.*, s. 5-6, 10-11.

idi. Bu durumdan bazı askerler de şikâyetçiydi.⁵⁸

Münevverlerin görüşleri ise bu katı gerçeklerden çok uzaklardı. Asker siyaset meydanından çıkmalı, fırkalar kurtuluş reçeteleri ile milletin önüne çıkmalıydı.

Askerlerin ve memurların siyaset meydanından uzaklaştırılmaları yolundaki şikâyetler senelerce devam ettikten sonra 1912'de ilk defa Reşit Akif Paşa tarafından "*büyük-küçük bilumum memurin-i Mülkiye ve İlmiye ve Adliye ve Maliye'nin ve jandarına ile polis heyetlerinin siyasî fırkalara intisap ve kulüplere devam etmeleri*" hakkında 2 Temmuz'da Meclis-i Âyân'a iki maddelik bir kânun lâyihası verilmiş ise de bir netice alınamadı.⁵⁹ Seçimlerden sonra memurların İT tarafları hareketleri arttıkça memurların siyasetten uzak tutulmaları arzusu da artıyordu. Çünkü 1912 baharında yapılan seçimlerde memurlar fırkası İT'nin tabîî bir mütefiki gibi çalışmış ve muhalefet Meclis-i Mebusan'dan âdeta silinmişti. Bu sırada en çok şikâyet edenlerden Lütfi Fikri memurların ancak bir fırkadan namzetliklerini koyduktan sonra siyaset yapabileceklerini ifade ile kifaf-ı şikâyet zorunda kalıyordu.⁶⁰ Askerin siyasetten uzaklaştırılması için Askerî Ceza Kanunu'na eklenmek istenen üç maddelik zeyl de yine en çok Lütfi Fikri tarafından alkışlanmıştı.⁶¹ Nihayet siyasî kulüplere devam eden memurların müstafî addedileceklerine dair karar ancak Ahmet Muhtar Paşa hükümeti zamanında alınabildi⁶² ve yine Lütfi Fikri tarafından alkışlandı.⁶³ O; en büyük

58 A. Hamdi, *u.g.e.*, s. 9.

59 Lütfi Fikri, "Reşit Âkif Paşa'nın lâyiha-i kanuniyesi", *İfham*, Nu. 294-110 (21 Haziran 1328), s. 1; Faruk Nevzad, "İki teklif-i mühim", s. 3; Bu isteğin gerçekleşmesi üzerine L. Fikri'nin yazdıkları için: "Memurun siyasetle iştigali meselesi", Nu. 299-115 (26 Haziran 1328), s. 1.

60 "Memurinin siyasetle iştigâli zarurî olan zamanları", *Tanzimat*, nu. 324 (4 Ağustos 1328), s. 1; "Buhran-ı vükelâ ihtimâlinin sebebi", nu. 328 (8 Ağustos 1328), s. 1; L. Fikri'nin daha önceki yazısı için: Nu. 31-8 (16 Mayıs 1327), s. 1.

61 "Askerî ceza kanununa zeyl", *İfham*, Nu. 290-106 (17 Haziran 1328), s. 1.

62 *Yeni Gazete*'den naklen *Mayrık-ı İrfan*, nu. 119 (13 Mayıs 1326); *Teminat*, nu. 314 (25 Temmuz 1328), s. 3.

63 "Memurinin siyasetle adem-i iştigali", *Tanzimat*, Nu. 317 (28 Temmuz 1328), s. 1.

rakibinin diğer fırkalar değil, memurlar olabileceğini düşünmemişti. Bu meyanda memur zümresi de zaman zaman yekûn olarak bir değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur. Bir muhalif münevvere⁶⁴ göre “memleketinizde münevverler sınıfının ekseriyetini teşkil eden memurin ise gözlerini mevkilerinin muhafazasına dikmiş; her emri hüsn-ü telâkkiye müstenid bendegân sürüsünden ibaretti.” Ancak memurların da bu devirde işleri zorlaşmıştı. Sadakâtlerini hem resmî mercilere ve hem de İT’nin kulüp (şube) başkanı olan murahhaslarına ve âzâlarına ispat etmek gibi her zaman kolay olmayan bir mecburiyetle yüzyüze bulunuyorlardı. Memur-siyaset münasebetleri günümüzde de nâzik ve hassas bir mesele gibi görünüyor.

Netice

II. Meşrutiyet en geniş mânâsıyla çok durgun ve hareketsiz bir vasatta ilân edildi. Müsbet olup olmadığı tartışılabilir bile çok köklü değişmelere yol açtı. Günümüz siyasî hayatının temelleri bu devrede atıldı.

Yığınların siyasete girmesi bu hareket neticesinde oldu. Bir diğer ifade ile modern mânâsıyla siyasî hayat böylece başladı. Çok partili siyasî hayatın bu ilk safhasında asker, memur, talebe ve ilim adamları (ilmiye) ve hemen her tabakadan insan, Meşrutiyet emri-vakiîyle, siyasetle meşgûl olmak zorunda kaldı.

İdarî yapının ıslahatı ve memuriyet imkânları siyasete katılmanın ilk büyük âmilini teşkil etti. Birbirine bağlı neticeler bu şekilde memuriyet devir hızıyla doğru nisbette artış gösterdi. Meşrutiyet’e büyük ümitler bağlanmıştı, ilânından sonra da hayâl kırıklıkları aynı nisbette büyük oldu.

Devri yaşayan bir asker münevverin itirafı bu bakımdan çok ibret vericidir: “*Meşrutiyet’in başında ne mâsûn hayâllere kapıl-*

64 A. R. Rey, *u.g.e.*, s. 126.

mamıştık: Herşey hak ve adalete uygun olacak, kimse yalan söylemeyecek, artık iltimas belâlarından kurtulacağız, hırsızlık olmayacak, şahsî garazlar hükiüm sürmeyecek, vatan evlatları hakikaten kardeş olduklarını bilecekler... Bu hükiüm ve zanlar meğer benim safderunluğumdan ibaretmiş."

Bir kıdemli Jöntürk'e göre bu devirde de imtiyazlar oldu, yâni eskisinden farklı bir şey yoktu. Abdülhamid devrinde müstesnalar olduğu gibi, Meşrutiyet'te de mümtaz bir fırkaya mensup olanlar bulundu. Devr-i istibdatta otuz milyon ahaliden yalnız esdekâ-yı bendegân istifade ettiği gibi yeni idarede de Meşrutiyet bendegânı zuhur ederek maddeten ve mânen istifade etmek yoluna koyuldu. İT'nin bu hareketi büyük hâtâ idi.

Meşrutiyet'in bir neticesi de İslâm ahalinin siyasî hiziplere ayrılması oldu. Siyasî münakaşalar ve didişmeler neticesinde ilk defa siyasî görüşlere dayanan farklılaşmalar ortaya çıktı. Çok âni gelen siyasete karışma imkânı, hattâ mecburiyetinin tabîî neticesi sadece cemiyet huzurunun bozulmasıyla kalmadı, İstanbul'un alem olmuş nezaket ve terbiyesi de büyük ölçüde bu devirde yaralar aldı ve aşınmaya uğradı. İstanbul halkı darağaçlarını da yine 31 Mart Vak'ası'ndan sonra bu devirde tanıdı. Nihayet devlet icraatının ve devletlilerin her veçhesiyle tartışılmaya başlandığı bu devirde biza-tihî devlet otoritesi de büyük ölçüde zaafa uğradı. Bu safha Mahmut Şevket Paşa'nın katliyle (11 Haziran 1913) kapandı.

Yeni Türkiye, sayı: 23-24 (1998), s. 229-239.

RIZA TEVFİK'İN II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE BİR KONFERANSI

II. Meşrutiyet'in ilânı devlet ve cemiyet hayatımızda, bir bakıma, konferanslar devrinin de başlangıcını teşkil etmiştir. Söz, dost meclislerinden, edebî mahfillerden ve peykeli mahalle kahvelerinden taşmış; salonlara, sokaklara ve meydanlara düşmüştür. *Hatib* kelimesi, öyle anlaşıyor ki, bu devrede dinî muhtevasından uzaklaşmış ve yeni bir mânâ da yüklenerek güzel sözlerle umuma hitap edenlere alem olmuştur. Hâtipler arasında en çok tanınanı ise “hatib-i şehir” Ömer Naci Bey'di.

Diğer taraftan, “Türk konuşmaya utanır, döğüşmeye utanmaz” atasözünü tekzip etmek istercesine, hemen her mes'ele hakkında konuşan aydınların dinleyici buldukları bir gerçektir. Yalnız birbirlerini anlamak ve hak vermek gibi bir gayretlerine rastlamak pek kolay değildir. Konuşmanın ve tartışmanın bir usûlünü koymak ve geleneğini kurmak da sosyal ve kültürel bir seviyeye muhtaç olsa gerektir.

Metnini dikkate arz ettiğimiz konferans, son devrin siyasî hayatı ve kanaatlerinden ötürü en çok tartışılan bir aydınına, Rıza Tevfik'e aittir. Ancak metin 20 Kasım 1910 tarihinde Kumkapı'daki İsparis Ermeni Klübü'nde verdiği konferansın bir siyasî polis tarafından tutulmuş hülâsasıdır. Buna rağmen devrin yüzlerce konferansından, hülâsaten de olsa, elde metni bulunan ilk örneklerinden biridir. Bu bakımdan mühim addedilebilir. Yeri gelmişken işaret etmek gerekir ki, bu sıralarda en çok konferans teklifi alanlardan bi-

ri Rıza Tevfik olmuştur. Onun, konferans davetlerinden kurtulma yollarını aramağa başladığı yolundaki gazete haberi bir gerçeğin ifadesi olmalıdır.¹

Rıza Tevfik, çeşitli vesilelerle ifade ettiği siyasî görüşlerini bu konferansta da hülâsa etmektedir. Meşrutî idarelerde cemiyetlerin gerekliliği, müsavat ve adalet hakkında söylediklerinin yanında, Balkan Harbi'nden önce aydınların ekserisinde görülen, ittihad-ı anâsır fikri, bu konferansının da temel görüşleri arasındadır. Söylediklerinden anlaşıldığına göre, bu esnada müstakildir ve İttihat ve Terakki dışında dört fırka daha faaliyet göstermesine rağmen onlardan hiçbirine mensup değildir. Bu fırkalar: Osmanlı Demokrat Fırkası, Mutedil Hürriyet-perveran Fırkası, Ahâlî Fırkası ve Osmanlı Sosyalist Fırkası'dır.

Konferansta esas itibariyle İttihat ve Terakki hükûmetinin icraatlarından; ezcümle haksız yere meb'us (Dr. Rıza Nur) hapsedilmesinden, hapisanelerdeki dayak hâdiselerinden ve İstanbul'un çamurlarından, halkın cehaletinden, Arnavutluk'ta halka karşı şiddet gösterilmesinden şikâyet etmiştir. Bu arada Avrupalıların hükûmetin (tabîî meşrutiyete aykırı saydığı) idare şekline bakarak güldüklerini de ilâve etmeyi unutmamıştır. Avrupa'dan vize veya afe-rin alamamış olan hükûmete yönelttiği tenkidler yanında, halka yaptığı tavsiyeler de, devrin halet-i ruhiyesini tespit bakımından, dikkate değer.

Halka, medenî ülkelere gidip gezmesi, oradaki yenilikleri ve gelişmeleri, tabîî ibret gözüyle, görmeyi tavsiye ederken, çöküş devri aydınımızın Avrupa hülyasına ve yeni rüyasına da tercüman olmaktadır. Diğer taraftan o, kendisinin "*Milletin her ferdi bir defa Avrupa seyahatine çıkmalıdır, bir vatandaş oradaki kaldırınları görse mahz-ı hayırdır*" sözünü² bir taraftan teyid, diğer taraftan da şerh etmiş olmaktadır.

1 Tunin, No. 556 (9 Mart 1326), s. 4.

2 Rıza Tevfik'in bu sözünü, biraz da mizah üslûbu içinde, Yahya Kemal nakletmiştir: *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım*, İstanbul, 1973, s. 210-211.

II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki'ye karşı çıkan aydınların bellibaşlı şikâyetlerini ve hissiyatını ihtiva etmesi bakımından bu küçük konferans metninin taşıdığı değer her türlü izahtan varesidir kanaatindeyiz.³

3 Konferansın ve vesikanın metni elimizde bulunan *Vesikalar Defteri*'nin 133. sayfasındadır.

EK

KONFERANS

Bugün resm-i küşadı icra edilen İsparis Ermeni Klübü'nde mebus
Doktor Rıza Tevfik Beyin irad ettiği nutkun bilâ-tağyir hülâsası
Kumkapı 7 Teşrin-i sâni 326

“Herkesin kendine göre bir usûl-ü içtihadı vardır. Ben müstakilü’r-rey bir adamım. Ne hükûmet taraftarıyım; ne ekseriyet fırkasına mensubum, ne de muhalif fırkalardanım. Benim dünyada bir emelim ve düşündüğüm şey ancak vatanımdır. Hükûmet-i meşrutada milletin saadetini istihsal için müteaddid cemiyetlerin teşekkülüne lüzum-ı kat’î vardır. Hiçbir hükûmet yalnız bir fırkanın reyiy-le, düşünmesiyle idare olunamaz ve zaten dünya böyle olur ise, buna hükûmet-i meşruta nâmı verilemez. Ben, bütün Avrupa merakizini gezdim. Oradaki usûl-ü muaşeret-i medeniyeyi, ahâli sınıfının nasıl yaşadıklarını yakından müşahede ve tedkik ettim. Burada diyorlar ki, gûya Londra ve Paris’te fukara takımı açlıktan ölmüş; hâşâ! yalandır. Avrupa’da değil Londra ve Paris’te, köylerde bile ahâli ve fukara takımı bizden çok iyi yaşarlar. Londra’da yedi milyon nüfus olduğu hâlde sokakları temiz, her tarafı nezafet ve taharetle safdır. Bizim İstanbul’da bir milyon nüfus olduğu hâlde sokaklarında çamurdan geçilemiyor. Ahâli bu kadar azlığa nazaran âdetâ sefalet içinde yaşıyor demektir. Londra’da en âdi amelenin hânesi ve tarz-ı maişeti benim hâlimden ve hattâ kabine âzâlarının

bulunduğu hâlden fevkalâdedir.

Binaenaleyh memleketimizi terakki ve saadete sevk etmek istersek, muhtelif cemiyetler teşkil edip, ahâliyi daima bu yolda tenvir-i efkâra çalışmalıyız. Avrupalılar bizim hükûmetin bir fırka ile idare edildiğine bakıyor da hâlimize gülüyor. Memleketimizin hiçbir yerinde hükûmetin kanunlarından, hükûmetin ne demek olduğunu anlayan ahâli yoktur. Çünkü hepsi cahildir. Siyasetin ne demek olduğunu bilenler, hükûmetler daima milletin saadet ve refahını derpiş ettiğinden ona göre kanun yaparlar. Hükûmetler(in) milletin muhafız ve müdafii olmaları lâzımdır. Halbuki hükûmet memurları ekseriyet fırkasından olursa umum için adalet ve müsavat nasıl olabilir?

Bakınız ekseriyet fırkası neler yapmıştır? Geçenlerde muhalif fırkaya mensuptur diye haksız yere ve tahkikat icra etmeden milletin bir meb'usunu hapishanede dört ay tevkif etti. Bî-günah adamları cebren hapishaneye götürüp orada dayak attı. Bununla beraber hiçbir kimse çıkıp da ağzını bile açamadı. Ben her yerde bu sözleri bilâ-perva söyler ve daima milleti müdafaa ederim. Böyle keyfi ve indî hükümlerle adalet ve müsavat olamaz. Bunlar kuru birtakım lâfızdan ibaret kalır. Koca İstanbul ahâlisi çamurlar içinde yatıyor da, kimse ağzını açıp söz söyleyemiyor. Hükûmetin bu kadar şiddetli icraatı ve idare-i örfiyesi mevcut olduğuna göre cinayetlerin failleri meydana çıkmıyor. Ben hiçbir şeyden korkmam. Sizi temin ederim ki, bu hâl çok devam etmez. Çünkü icra edilen tazyik bir gün gelir aksine döner. Tazyikin fena bir netice vermemesi için şimdiden ittihad etmeli ve çalışmalısınız. İsterlerse beni de döğsünler. İçinizde hafiye varsa, gitsin hükûmete ihbar etsin, jurnal versin. Bunu da serbest söylüyorum. Makedonya'da Arnavutları elân ıslah edemediler. Tabîdir ki, böyle tedip ve cebr ile cahil ahâli teskin edilemez. Her tarafta ahâli birbirini kırıyor. Sözde aynı milletten olduğunuz hâlde birtakım menafi-i âdiye ile yekdiğerinize karşı hasm-ı can oluyorsunuz. Artık bunları terk edip ittihad etmeli. Vatanın selâmetini düşünen insanlar menafi-i şahsiyeden uzak olarak

düşünmelidirler. Millet kendi menafi ve hukukunu kendisi müdafaa etmeyi bilmelidir. Bunun için her ferd hükûmetin kanunlarını Meclis'ten çıktıktan sonra alıp okumalı ve hattâ cebinde gezdirmelidir. Hükûmet memurlarından birisi haksız bir muamele yaptımı derhâl kanunu çıkarıp ibraz etmeli ve o memura vazifesini ihtar eylemelidir. Zannederim ki, sizin hiçbiriniz merak edip de bu kanunları alıp okumamışsınızdır. Hattâ ben mebus olduğum hâlde ekserisini bilmem. Fakat ihmâl ve lâkaydilik etmemeli. Bu nokta en ziyade lüzumlu olan bir keyfiyettir. Buralarını ahâliye birer birer anlatmalı. Onlar da kanunun, hükûmetin ne demek olduğunu bilsinler.

Bunun için cemiyetler teşkil etmelisiniz. Daima konuşmalısınız. Size bir şey söyleyeyim mi, hükûmet bu hâlde devam ederse millet hakkını aramayacaktır. Çünkü hükûmeti teşkil edenler ekseriyet fırkasına mensupturlar. Bu fırka ise diğer muhalif olanların vücudunu ortadan kaldırmak istiyor. Nitekim muhalif fırkaya mensuptur diye Rumeli'de ve burada birçok kulüpleri ve mektepleri kapattırdı. Halbuki Edirne vesair yerlerde kendi kulüplerinin hükûmete tahakküm ettiğini hiç görmüyor. Meşrutiyet öyle olmalıdır ki hiçbir fert, hattâ hükûmet, kimsenin hanesine tecavüz etmeğe, ticarethanesini zabitasıyla taharrî etmeğe kalkmamalıdır. Herkes hür ve serbest olarak söz söylemeli ve yaşamalıdır.

Halbuki bizde hükûmetin şekli-i hâzırıyla hürriyet mefkud demektir. Hükûmet ahâlinin serbest yaşadığını arzu etmiyor demektir. Ahali daima memalik-i mütemeddineye hicret etmeli, gezmeli; seyahatler icra eylemeli. Orada teceddüt ve terakkiyatı görmeli, öğrenmeli. Bunu bizzat kendi nazarımda tecrübe ettim. Çok faydası vardır. Orada en âdi bir şeye bile malûmat hâsıl edilse kendi memleketine geldiği zaman vatandaşlarına menfaati olur. Halbuki hükûmet küçük bir pasaport nizamnâmesi çıkarmakla milletin hakkı hürriyetini gasp edebilir demektir. Şu hâlde bugünkü memurlar(la) artık iş görülemeyeceği tahakkuk ediyor.

Yine tekrar ederim: Müttehidten çalışınız, her şeyi anlamağa gayret ediniz. Maamafih benim âtîde yine ıslah olacağınızdan ümi-

dim vardır.”

cümlesiyle sözüne hatime vermiştir.

Kumkapı Polis Merkezi Memurluğu

Adet: 539

İstanbul Polis Müdiriyeti'ne

Kumkapı'da Mektep Sokağı'nda kâin Kız Mektebi'nde Ermeni “İsparis” Kulübü'nün bugün icra olunan resm-i küşadında meb'us Rıza Tevfik Bey'in irad ettikleri nutuk manzur-ı âlîleri buyurulmak üzere rabten arz ve takdim kılındı ol-bâbta-fî 7 Teşrin-i sânî sene 326

Vekil-i Komiser Tahsin mühür

(Kumkapı Polis Merkezi Memurluğu)

Hususî malumat bâbında Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'ne takdim olunur.

II. Meşrutiyet'te İşsizlerin Kurduğu “ÇALIŞKAN KARDEŞLER CEMİYETİ”

II. Meşrutiyet'in ilânı, şimdiye kadar gereği gibi işaret edilmemiş olsa da, birincisinden çok farklı gelişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlardan biri de sosyal ve siyasî hayatımızda bir cemiyetleşme sürecinin fiilî şekilde ortaya çıkması olmuştur. Gerçekten o zamana kadar kendine münhasır izinle bazı cemiyetler kurulmuştur. Ancak sayıları yine de çok mahduttu. Bunlardan bir kısmı ise yarı resmî kuruluşlar hüviyetindeydi.¹

Meşrutiyet'in ilânından sonra görülen cemiyetleşme sürecinin hukukî bir çerçevesi ve dayanağı yoktu. Meşrutiyet'ten önce ve sonra herhangi bir sahaya dair ithal veya imâl kanunları arzu edilen bir gelişmenin itici gücü yapmak isteyen devlet tavrı bu meselede, ister istemez devre dışı kalmış ve mevzuat ihtiyacı, belki de ilk defa, bir sosyal gelişmeyi takip etmiştir. Tâbiri caizse istim bu defa önden gitmişti. Bu gelişmelerden sonra 19 maddelik Cemiyetler Kanunu 16 Ağustos 1909 tarihinde çıkarılmıştır.²

1908-1918 devrinde kurulan cemiyetlerin isimlerini tesbit bile ortaya dikkate değer bir tablo çıkarabilir. Meşrutiyet'in ilânıyla dağılan sosyal yapı bu defa yeniden, farklı alt birimler halinde, topla-

1 Yakın tarihimizdeki cemiyetler ve mefhumu için: Hüseyin Hatemi, *Medeni Hukuk Tüzelkişileri I*, İstanbul, 1979, s. 165 vd.

2 Metni için: *Düştur-2*, İstanbul, 1329, C. 2, s. 604-608; Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri Tarihi*, Ankara, 1983, s. 220-223.

nırken ortaya çıkan cemiyetler bir taraftan yeni grupların kendilerini ifade etme, diğer taraftan ise Meşrutiyet'in imkânlarıyla birşeyler yaparak şu veya bu şekilde yeni devr'e katılma arzusunun da bir tezahürü olarak görülebirlirler. Ancak cemiyetleşmenin alt yapısı, daha doğrusu bir kültürü ve geleneği olmadığı için bunlardan pek azı düzenli bir faaliyetle varlıklarını sürdürebilmişlerdir.³ Kanaatimize göre çok partili bir siyasî hayatın ilk devresi de bu cemiyetleşmenin bir alt başlığı ve siyasî hayattaki tezahürü olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan bu devrede kurulan öğrenci cemiyetlerinden kadın cemiyetlerine kadar birçokları yanında meslek cemiyetleri de dikkati çekmektedir. İstanbul Kitapçılar Cemiyeti, Kaldırım-cı Esnafı Cemiyeti, Sandalcı Esnafı Cemiyeti, Nakkaş ve Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti; İstanbul Umum Kasap Esnafı Cemiyeti bu meyanda zikredilebilir.⁴

1908'den önce kurulan kısa ömürlü işçi cemiyetleri hakkında elde bazı bilgiler bulunmaktadır. 1908'den sonra ortaya çıkan bazı işçi cemiyetlerini de sadece ismen tanıyoruz.⁵ Bunlardan Dersaadet Zenne Caket İşçiler Cemiyeti'nin sadece kuruluş haberini biliyoruz.⁶

Çalışkan Kardeşler Cemiyeti'nin kurulması

Bu devrede kurulan işçi cemiyetleri içinde birinin hususî bir yeri ve ehemmiyeti vardır ki belki de türünde tek örneği teşkil etmektedir. Bu, Şark Şimendifer Kumpanyası'ndan eski işçiler ve tabî yeni işsizler tarafından kurulan Çalışkan Kardeşler Cemiyeti'dir.

3 Bu fikir için: Tüccar-zade İbrahim Hilmi (Çığıracan), *Milletin Kusurları*, İstanbul, 1328, s. 67.

4 Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan bazı cemiyetlerin isimleri için: Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul, 1990, s. 24-27.

5 Bilgi ve bellibaşlı kaynaklar için: Mesut Gülmez, *a.g.e.*, s. 379-381.

6 Kuruluş haberi için: *Teminat*, nu. 225 (16 Şubat 1327), s. 4.

Yaşadığı kısa müddet esnasındaki faaliyetleri de ayrıca dikkate değer.⁷

Cemiyet, Şark Şimendifer Kumpanyası'nın müstahdeminin den iken bazı hâllerinden dolayı işten çıkarılan Demirci Arif Şems ile Makinist Genof tarafından 21 Şubat 1326 (6 Mart 1911)'da kurulmuş ve beyannâmesi ile nizamnâmesi 18 Mart 1911'de Dahiliye Nezareti'ne verilmiştir. 177 numaralı kuruluş ilmuhaberi ise 28 Mart 1911'de vilâyet tarafından kurucularına teslim edilmiştir. İdare merkezi Fındıkzade Hanı'nda kiralanan bir odadan ibaretti (Vesika I). Cemiyet'e duhuliye 10 kuruştur (el ilânı).

Cemiyet'in faaliyetleri

Kurulan Cemiyet toplantılarını idare merkezinde değil de, usûle ve mevzuata aykırı olarak, Şark Şimendifer Kumpanyası işçilerinin devam ettiği kahvehanelerde yapmağa başlamış ve işçileri Cemiyet'e girmeğe ve Kumpanya'ya karşı grev başlatmaya davet etmiştir. Bu faaliyetlerin dikkati çekmesi üzerine İstanbul Polis Müdürlüğü Cemiyet hakkında araştırma açmıştır. Bu esnada ise kuruculardan Makinist Genof'un Filibe'de doğduğu, nizamnâmeye Osmanlı tebaası sıfatıyla imza koyduğu, Sofya'da askerlik yaptığı ve netice itibariyle de Bulgaristan vatandaşı olduğu ortaya çıkmıştı. Cemiyet'in faaliyetlerine Arif Şems ve Genof'tan başka, büyük ihtimâlle mensuplarından olan, Jozef Kostantin, Nikola Anastas, Yovançev, Kabasakal Hasan Ağa ve Kaloyorgi ile isimleri zikredilmeyen diğer bazı kişiler de katılmıştı. Yazıhanesi aynı handa olan ünlü avukat ve yazarlardan Haydar Rifat (Yorulmaz: Müstearları T. N. ve Tefvîk Nadir) ise "Vekil-i Müdâfi" sıfatıyla faaliyetlere katılmış ve haksız yere tardedilen işçilerin yeniden kabûlü için Kumpanya nezdinde teşebbüslerde bulunmuştu. Bu istek reddedilince Cemi-

7 Kurumlardan matrud işçiler olduğu gazete havadisinde de yankısını bulmuştur. (krş. *Tunin*, nu. 947, 9 Nisan 1327, s. 4)

yet, Kumpanya'da grev ilânı için, işçiler arasındaki propaganda faaliyetlerine hız vermiştir. İstanbul Polis Müdürlüğü bu çalışmaların bir grev ilânına yol açabileceği tahmininde bulunmaktadır ki bu tahmin Cemiyet'in kuvvet ve müessiriyetini göstermesi bakımından dikkate değer (Vesika I).

Cemiyet'in kapatılması

Bilhassa grev ilânı ve yeni bir sendika kurma çalışmaları, tahminimizce Kumpanya'nın da telkin ve belki de tazyikiyle, hükûmet tarafından Cemiyet'in kapatılması için vesile kabul edilmiş ve 27 Nisan 1911 tarihine tekaddüm eden günlerde ilmühaberi geri alınarak varlığına son verilmişti. Kapatılmanın kanunî mesnedi ise Tatl-ı Eşgâl Kanunu idi. Ancak bu arada kurucuları için herhangi bir takibata gerek duyulmamıştı. Diğer taraftan İstanbul Polis Müdürlüğü'nce 25 Nisan 1911'de kurucularının Samatya ve Yedikule'de amele arasında yaptıkları telkinat ve teşvikat hakkında tahkikat icrası gereğinin merkez memurluğuna bildirildiğine işaret edilmiştir (Vesika II).

II. Meşrutiyet devrinde işsizler tarafından kurulan ve faaliyet gösterebildiği tesbit edilen Çalışkan Kardeşler Cemiyeti'nin dikkate değer hikâyesi ileride bulunabileceğini ümit ettiğimiz yeni vesikalarla daha çok aydınlanacaktır.⁸

8 Neşredilen iki vesikanın aslı metinleri elimizde bulunan bir vesikalar defterinin 176. sayfasındadır. Cemiyet'in vekil-i müdafii Haydar Rifat, yakın tarihimizin dikkate değer şahsiyetlerindendir. Hayatı için en geniş bilgi, bir tercümesine, İbrahim Hilmi Çığıracı tarafından eklendi: İvan Turgenief, *İlk Aşk*, İstanbul, 1944, s. III-VIII.

EKLER

Vesika: I

Çalışkan Kardeşler Cemiyeti

(Duhuliye 10 kuruş)

İşbu duhuliye muteber olmak için zahrında Cemiyet'in mührü bulunmak lâzımdır. Âzâsının mevki-i ikdisadiyesini mânen ve maddeten ıslah etniek maksadıyla yalnız amelenin, esnafın başlıca eshab-ı vakar ve haysiyetinden müteşekkildir. Dahiliye Nezareti'ne beyan-ı malûmat olunmuş, İstanbul vilâyetinin 177 numara ve 15 Mart 327 tarihli ruhsatnamesi ahz edilmiştir.

Vekil-i Müdafaa Haydar Rifat

(Cemiyet'in mührü)

İstanbul Polis Müdürlüğü

Tahrirat Kalemi

Aded: 99

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne

Gayet müstaceldir

Fî 18 Mart sene 327 tarih ve 145 numaralı tezkere-i aliyeleri cevabıdır. Şark Demiryolları Kumpanyası müstahdemininden iken bazı hâllerinden dolayı tard edilmiş olan Demirci Arif Şems ve Makinist Genof "Çalışkan Kardeşler Cemiyeti" namıyla bir cemiyet teşkil ettiklerine dair fî 5 Mart sene 327 tarihinde Dahiliye Nezaret-i celilesine bir beyannâme ve bir nizamnâme takdim ederek vilâyetçe fî 17 Mart sene 327 tarihinde 177 numaralı ilmühaberi verilmiş

olduğu ve Fındıkzade Hanı'nda bir oda isticar ile orası merkez-i idare ittihaz olunmuş ise de orada içtima edilmeyip şimendifer müstahdeminin devam ettikleri kahvehanelerde toplanmakta ve onları Cemiyet'e idhal ve tâtil-i eşgâl için teşvikât-i mütemadiyede bulunmakta olduğu ve Makinist Genof nizamnâmeye tebaa-i Devlet-i Aliye'den olmak üzere vaz'-ı imza eylemiş ise de kendisi Filib'e'de mütevellid olup, Sofya topçu fırkasında ve dökümhane ve top fabrikasında hizmet-i askeriye ifa eylediği ve Edirne'de mukim olduğu istihbar edildiği ve tezkere-i aliyelerinde isimleri munderiç olanlardan ateşçi yamağı Josef Kostantin ve Nikola Anastas ve Yovançev ve Arif Şems ve Genof'dan başka Kabasakal Hasan Ağa ve Kaloyorgi namlarındaki eşhas ile daha bazı kesianın bu işte ön ayaklık ettiği ve Fındıkzade Hanı'nda yazıhanesi bulunan dâvâ vekili Haydar Rifat Efendi Cemiyet'in nizamnâmede bahs olunan hukuk müşavirliği vazifesini deruhte ederek o sıfatla, hizmetlerinden çıkarılmış bazı kimselerin tekrar kabûlü için Kumpanya nezdinde teşebbüsatta bulunmakta olduğu elde edilen mektuptan anlaşıldığı ve bunların maksadı Tâtil-i Eşgâl Kanunu'na muhalif olarak şimendifer müstahdemini arasında bir sendika teşkil etmekten ve nihayet grev yapmaktan ibaret olup, hattâ memurin ve ameleiy kahvelerde toplayarak icra-yı müzakere ettikleri ve Kumpanya'dan tard olunan eşhasın tekrar Kumpanya'ya kabûlü ve keyfî tard muamelesi edilmemesi yolundaki metalibatin Kumpanya'ca kabûl edilmemesi üzerine yedi sekiz günden beri tâtil-i eşgâl için müzakere ve teşvikatta bulundukları ve başta Genof olduğu halde Arif Şems ve Joscf ve Nikola'nın işi tedvir ettikleri tahkikat ve istitlâat-ı vakiadan anlaşılmış ve bunların yakın vakitte Şark şimendiferlerinde bir tâtil-i eşgâl vukua getirmeleri kaviyyen melhuz hulunmuş ve Cemiyet'in vilâyetten muhavvel beyannâme ve nizamnâme üzerine tahkikat ve cereyan-ı hâli mübeyyin yazılarak derkenarla makam-ı vilâyete de iş'arı keyfiyet edilmiş olduğu mâruzdur efendim. Fî 3 Nisan sene 327

Serian Adlî Müdüriyeti'ne

İstanbul Polis Müdürü Kemal

Vesika: 2

İstanbul Polis Müdürlüğü

Tahrirat Kalemi

Adet: 4/124

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne

12 Nisan sene 327 tarih ve 238 Birinci şube numaralı tezkere-i aliyeleri cevabıdır. “Çalışkan Kardeşler” Cemiyeti Şark Şimendifer Kumpanyası'ndan matrud olan malûmü'l-esami eşhas tarafından tesis ve teşkil edilerek Kumpanya'da el-yevm müstahdem amele-nin de Cemiyet'e duhûl ve tâtil-i eşgâl etmeleri için teşvikatta bulunmuş ve kendilerinin keyfî surette sandıklarından ihraç edildiklerinden hakları muhafaza olunmak üzere Ticaret ve Nafia Nezareti'yle Meclis-i Mebusan'a müracaat edilmiş ise de ahiren makam-ı vilâyetçe ilmühaber istirdad olunup Cemiyet-i mezkûre fesh edilmiş ve binaenaleyh şimdiki hâlde resmen bir Cemiyet gayrimevcud bulunmuş olduğundan ve Cemiyet-i mezkûre tarafından sendika teşkili hakkındaki teşebbüsât olur ise evvel-emirde meselenin mahiyeti anlaşılmak üzere memurin-i mahsusa marifetiyle ve suret-i hususiyede istitlâ olunarak bu bâbta tahkikat-ı kanuniyeyi mucib delâil-i maddiyeye dest-res olunamadığından müessisler için hâlen muamele-i kanuniye ifasına mahâl görülemediği ve evvelki tezkerre-i aliyelerinde bahis buyrulduğu üzere evvelki gün müçtemian Samatya ve Yedikule'ye gittiklerinde ameleye icra ettikleri telkinat ve teşvikat hakkında tahkikat icrası lüzumu ait olduğu merkez memurluğuna tebliğ kılındığı arz olunur. Fî 14 Nisan sene 327

Adlî Müdüriyeti'ne 15 Nisan

İstanbul Polisi Müdürü Kemal

Tarih ve Toplum, sayı: 64 (Nisan 1989), s. 12-14.

III. BÖLÜM

MATBUAT HAYATI

TRABZON'DA MATBUAT VE NEŞRİYAT HAYATI (1865-1928)

Bugünkü Karadeniz bölgesi sınırları içinde bulunan iki vilâyet merkezinde; Kastamonu'da¹ ve bilhassa Trabzon'da Osmanlı devrinin sonlarında verimli bir matbuat ve neşriyat hayatının teşekkül ettiği dikkati çekmektedir.

19. asrın ikinci yarısında Batılılaşma hareketleri içinde mütalâa edilebilecek gelişmelerden biri de vilâyet matbaalarının kurulması olmuştur. Devlete yeni bir yapı kazandırarak başarılmak istenen varolma mücadelesinin vasıtalarından biri olan matbaaların kurulması, Aydın, Beyrut ve Halep gibi bazı şehirler hariç, matbuat ve neşriyat hayatının sürükleyici ve gelişmeye zorlayıcı âmili olmuştur.² 1864'de çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilâyat kanununa göre kurulan vilâyet matbaalarından beklenen şey çıkarılacak kanunların, nizâm-nâmelerin ve diğer mevzuatın bir an önce tebaaya ulaştırılması ve bu şekilde meselelerin sür'atle halledilmesi idi.³ Kısaca Ziya Paşa'ya,

- 1 Bkz. Aziz Demircioğlu. *100 Yıllık Kastamonu Basım 1872-1972*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1982; a.y., *Kastamonu'da Basılan Everler. 1869-1928*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1987.
- 2 İlk defa Mithat Paşa'nın valiliği esnasında, O'nun öncülüğüyle, Tuna vilâyetindeki vilâyet matbaası faaliyete geçti. (Bkz. Sıtkı Baykal, *Mithat Paşa*, İstanbul, 1964, s. 16-19).
- 3 İdare-i Umumiye-i Vilâyat Nizamnâmesi, ın. 20 için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Matbaa-i Amire, 1289, C. I, s. 630; Bekir Sıtkı Baykal, *a.g.e.*, s. 20.

Evrak ile ilân olunur cümle nizâmat
Elfaz ile terfih-i raiyyet yeni çıktı
1870

dedirten yeni bir vak'a ortaya çıkmıştı.

Kurulan vilâyet matbaaları, silsile-i meratibte vali, naiib ve istinaf mahkemesi hukuk reisi ile defterdardan sonra dördüncü sırada yer alan vilâyet mektupçularının idaresi altında bulunuyordu.⁴

Trabzon'da vilâyet matbaasının kurulması

Trabzon'da ilk defa Hicrî 1282 (1865)'de Orta Hisar'da kurulan vilâyet matbaası uzun müddet yegâne matbaa olarak faaliyet göstermiştir. *Trabzon* isimli vilâyet gazetesini ve vilâyet salnâmelerini basan matbaada çalışanların cedvelini, bir fikir verebilmek için, yazıyoruz.⁵

Matbaa-i Vilâyet-i Trabzon:

Nâzır: Mektubî-i vilâyet

Müdür: Arif Hikmet ef.

Musahhih-i evvel: Mahmud İmameddin ef.

Ser-muharrir: Abdullah Mehdî ef.

Muharrir-i sâni: Ziver ef.

Matbaa katibi: Mehmet Ziya ef.

4 *Düstur*, s. 625; Bediî Nuri, "Vilâyet matbaaları ve gazeteleri", *Mülkiye*, nu. 10 (1 Teşrin-i sâni 1325), s. 31.

5 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye - 1317*, s. 1302-1303; *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi - 1322*, s. 270; Vilâyet matbaasının kuruluş tarihi olarak 1851 yılını göstermek (Cumhur Odabaşıoğlu, *Trabzon Doğu Karadeniz Gazete ve Mecmuaları 1869-1928*, Trabzon, 1987, s. 53) yanlıştır.

Müdür muavini: İbrahim Zeki ef.

Musahhih-i sâni: Mümtaz Bey

Muharrir-i salis: İhsan ef.

Bekâya kâtibi: Kadri ef.

Litograf memuru: Hasan ef.

Ser-mürettib: Zakar ef.

Mürettib: Şarl ef.

“ : Ahmet ef.

“ : Mahmut ef.

“ : Ali ef.

Müvezzi: Osman ef.

Makina ustası: Osman Ağa

Litoğraf memuru muavini: Ferhat Ağa.

II. Meşrutiyet'in ilânına kadar vilâyet gazetesinin ve salnâme-sinin basıldığı vilâyet matbaalarının bu devrede daha iyi çalışabilir hâle getirilmeleri arzu edilmiştir.⁶ Bu arada matbaanın ve gazetenin durumu hakkında Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bilgi şundan ibarettir: “Trabzon vilâyetinde meclis-i idare mazbatasında kâmilten köhneleşmiş olan matbaa makine ve edevatının tecdidi 1500 liraya muhtaç ve karyelere gazete tevzii el-yevm kura ahalisi üzerinde gazete bedelâtından müterakim 3000 lira matlubu olduğu gibi memurinden dahi gazete bedeli istifâsında müşkilât çekmekte olduğundan ve efradın menafiine dair yazılan ilânat-ı resmiye ashabi tarafından hangi matbaa ehven ise o gazete idaresine verilmekte bulunduğundan gazetenin devam-ı intişarı için her karyeye bedel-i muharreriyile gazete verilmesi ve beşyüz kuruştan ziyade maaş alan memurinin aboneye tâbi tutulması ve ilânat-ı resmiyenin vilâyet gazetesine hasredilmesi icab eyleyeceği bildirilmiştir.”⁷

6 Bedî Nuri, a.g.m., s. 32-35.

7 BBA-BEO - Dahiliye Giden Evrak - Dosya nu. 278483; *Posta ve Telgraf Mecmuası*, nu. 8 (Teşrin-i evvel 1317), s. 121-122.

Vilâyet matbaası 1865'den Rus işgâline (5 Nisan 1916) kadar faaliyet göstermiş ve esas itibariyle *Trabzon* isimli vilâyet gazetesi ile (1896-1916) *Vilâyet Sâlnâmesi*'nin (22 adet) basımını gerçekleştirmiştir.

Diğer matbaalar

1865'de kurulan Vilâyet Matbaası bir müddet şehrin tek matbaası olarak çalışmış, ancak ilk defa 1299 (1881-1882)'da Mücellit İsmail Hakkı tarafından Meydan-ı Şarkî'de Türkçe, Rumca ve Ermenice baskı yapabilen İsmail Hakkı Matbaası; bu tarihten beş yıl sonra (1304) ise Semerciler Çarşısı'nda Serasi Dimitraki isimli bir Rum vatandaşı tarafından Türkçe, Rumca ve Fransızca baskı yapabilen bir diğer matbaa, Serasi Matbaası açılmıştır. Serasi'den sonra Mihailidi Matbaası faaliyete geçmiştir. Diğer taraftan, hastığı bir kitaptan anlaşıldığına göre (bk. Ek: 1, 18. sıradaki kitap) II. Meşrutiyet'in ilânından önce "Uzun Sokak Caddesi'nde 3 Numaralı Matbaa" ismiyle bir matbaa daha kurulmuştur.⁸

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra matbaalar

II. Meşrutiyet'in ilânı, birçok şehirde olduğu gibi, Trabzon'da da matbuat ve neşriyat hayatının çok hareketli bir safhaya girmesi neticesini vermiştir. Daha önce kurulmuş olanlardan Serasi ve Mihailidi matbaalarının bu safhada, birçok kitap ve gazete ile mecmuanın neşrine zemin teşkil ettikleri anlaşıyor. Bu devrede kurulan

8 Sâlnâmelerde İsmail Hakkı Matbaası ile Serasi Matbaası'nın isimleri kayıtlıdır. 1908'den önce kurulduğu anlaşılan Mihailidi Matbaası'nın ismi bulunmuyor (Krş. *Salname-i Nazaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321. s. 608); Trabzon'da kurulduğu belirtilen (Cumhur Odabaşıoğlu. *u.g.e.* s. 53) Hacı Hüseyin Matbaası ise Samsun'da kurulan ilk matbaa idi (Krş. *Salnâme-i Neẓaret-i Marif-i Umumiye* - 1319, s. 724-725). Aynı yerde İkbâl Matbaası'nın Hacı Hüseyin Matbaası olduğu yazılıyor ki bu ikinci bir yanlış olmaktadır.

lar içinde Ş. Mirkoviç Matbaası, Meşveret Matbaası, Üskünar Matbaası,⁹ İkbâl Matbaası dikkati çeken diğer mühim matbaalardır. Mütareke'nin ilânından sonra İstikbâl Matbaası, Yeni Yol Matbaası, Türk Matbaası, Şark Matbaası ismiyle yeni matbaalar kurulmuştur.

Trabzon'da neşriyat faaliyeti

Gazeteler ve mecmualar

II. Meşrutiyetin ilânına kadar sadece *Trabzon* isimli vilâyet gazetesinin neşredildiği Trabzon'da bilinen ilk hususî gazete 26 Ağustos 1908 günü Eyübzâde Osman Nuri tarafından çıkarılmaya başlanan *Feyz* gazetesidir.¹⁰

Ancak 1869'da çıkarılmaya başlanan vilâyet gazetesi bu devrede de yaşatılmaya çalışılmış, hattâ 1913'de Trabzon valiliğine tayin edilen Samih Rifat, gazetenin daha iyi bir hâle getirilmesi için alâka göstermiş, yazılar yazmış; vilâyet mektubçusu Zeki Megamiz'in idaresindeki gazete kıymetli bir muhtevaya kavuşturulmuştur.¹¹ 5 Nisan 1916'da Trabzon'un Ruslar tarafından işgâlinde sonra gazete tatil edilmiştir.¹²

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Trabzon'da ilk hususî gazete *Feyz*'den sonra çıkan Türkçe, Rumca, Ermenice ve işgâl esnasında Rusça çıkarılan mevkutelerin birçoğu, ne yazık ki, sadece ismen tanınmaktadır.¹³ Buna rağmen matbuat hayatının bu safhası, çok son-

9 C. Odabaşıoğlu (s. 53) Vosgınar şeklinde kaydediyor ki yanlıştır.

10 Bu hüküm için bkz. İhsan Hamamioğlu, *Trabzon'da İlk Kitapçı Kitabî Hamdi Efendi ve Yayınları*, İstanbul, 18 Ocak 1947, s. 12, 2 nolu dipnot.

11 Hamamizâde İhsan'dan naklen Sadettin Nüzhet, *Samih Rifat*, İstanbul, 1934, s. LIX; C. Odabaşıoğlu 1908 öncesinde çıkarılan *Astir tou Pontou* isimli Rumca bir gazeteden bahsediyorsa da (s. 12) salnâmelerde bir kayıt yoktur. Ruhsatsız bir şekilde çıkarılmış olmalıdır.

12 Odabaşıoğlu, *a.g.e.*, s. 36.

13 Şimdilik bir listesi için bkz. Odabaşıoğlu, *a.g.e.*, s. 12-13; Bu listede Ankara ve İstanbul kütüphanelerinde bulunanların katalog numaraları da verilmiştir. Ancak Atatürk

raları bile, canlılığıyla dikkati çekmiştir.¹⁴

Bu devirdeki gazetelerden “*Trabzon'da Meşveret*” 1908'de çıkmaya başlayanlar arasında İ.T. taraftarlığıyla en çok tanınanıdır.¹⁵ Sahibi daha sonra Trabzon mebusu seçilen Naci Bey'di.¹⁶ 10 Mayıs 1910'da çıkmaya başlayan *Tarık* gazetesi¹⁷ ise İ.T.'ye karşı tavır alan gazete olarak dikkati çekmiştir.¹⁸ Nitekim 11 Haziran 1913'de Sadrâzam Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden sonra İ.T. tarafından taşra'da kapatılan ilk gazetelerden biri de *Tarık* olmuştur. Gazetenin yazı heyetinden Salim (Merkez Rûsumat Tahrirat Kâtibi) ve gazetenin sahibi ve müdürü Hasan Hicabî de yine bu şehirde tevkif edilen ilk muhaliflerdir.¹⁹

Rus işgâli devresinde (5 Nisan 1916-24 Şubat 1918) daha çok Rumca gazetelerin çokluğu dikkati çekiyor. Bu arada işgâl kuvvetleri tarafından Türkçe, Rusça ve Rumca bir gazete *Trapezuntski*

Üniversitesi kütüphanesindekiler listeye alınmamıştır. Bu kütüphanede de *Feyz, İk-bâl, Kahkaha, Kaygu, Nec'm-i Âîf, Özdilek* ve *Selâmet*'in bazı sayıları bulunmaktadır. Diğer taraftan kaynakları arasındaki K. Yust'un kitabında isimleri bulunan *İğne* (1919), *Nur* (1919) ve *Yeşilyurt* (1918) listede yoktur (K. Yust'un kitabındaki liste için: Orhan Koloğlu, “Kemalist Anadolu basını, 1918-1. 5. 1922”, *Tarih ve Toplum*, sayı: 11, Kasım 1984, s. 58-59). Odabaşoğlu kronolojik sıralamada yanlışlıklar yapmış; fotokopisini verdiği *Hekim*'i (ilk sayı: 14 Ocak 1910) ve *Tarık*'ı (ilk sayı: 10 Mayıs 1910) 1909 yılının gazeteleri arasında göstermiştir (s. 12, 76, 87). Yine listede 1927'de çıktığı belirtilen *Özdilek*'in fotokopisinden de anlaşılacağı gibi (s. 85) çıkış senesi 1923'tür. Feridun Fazıl Tülbentçi'nin, yazarın da kaynakları arasında zikrettiği kitabında ilk sayının 10. 7. 1923'te çıktığı bildirilmektedir (*Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar*, İstanbul, 1941, s. 87). Daha ayrıntılı bir çalışma ile liste tamamlanabilir.

14 Krş. Feridun Fazıl Tülbentçi. *a.g.e.*, s. III.

15 Krş. Hüseyin Cahid Yalçın, “Meşrutiyet hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, nu. 192 (1937), s. 49.

16 *Meclis-i Mebusan - Üçüncü Devre-i İntihabiye*, İstanbul, 1335, s. 6. Ali Osman efendinin 17 Haziran 1914'de istifası üzerine Naci Bey mebus seçilmişti. Hasan Naci Yamaç (1881-1937) Meşveretçi Naci nâmiyle tanınıyordu. Sahra-yı Cedid'de medfundur.

17 Odabaşoğlu tarafından bir sayfasının fotokopisi neşredilmiş (s. 87) buna rağmen *Tarık* olarak verilmiştir ki (s. 12) yanlıştır.

18 Krş. *Kızılırmak*, nu. 38 (26 Eylül 1326), s. 3.

19 *Meşveret*'ten naklen *Tunin*, nu. 1641 (11 Haziran 1329), s. 2.

Vavenny Listok (Trabzon Askerî Ceridesi) neşredilmiştir.²⁰

Mütareke'nin imzalanmasından sonra gazetecilik ve siyasî hayat bakımından Trabzon, II. Meşrutiyet'in ilânını takip eden devreyi hatırlatan, yeni bir hareketlilik ve canlılık kazanmıştır.

10 Aralık 1918 tarihinden itibaren çıkmaya başlayan *İstikbâl* (sahibi ve sermuharriri Faik Ahmet Barutçu, 1894-1958) gazetesi, daha sonra, 12 Şubat 1919'da kurulan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin yayın organı olarak neşredilmiştir.²¹ Ancak Erzurum Kongresi'nden sonra TBMM'de II. Grub'a ve bilhassa Trabzon mebusu Ali Şükrü'ye yakınlığı ile bilinen gazete kapatılmıştır.²²

İstikbâl gazetesinin yanında 1922 yılı Mart'ında çıkmaya başlayan, sahibi ve sermuharriri Ali Becil olan *Güzel Trabzon* gazetesi Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti aleyhinde ve Ankara lehinde neşriyat yapıyor ve tabii *İstikbâl* gazetesiyle polemikte bulunuyordu.²³ Yine bu sıralarda Erzurum Kongresi'ne katılanlardan Adem-i Merkeziyet taraftarı Ömer Fevzi tarafından Kongre sonrasında *Selâmet* isimli bir gazete çıkarılmıştır.²⁴ Millî Mücadele yıllarındaki gazete bolluğu, Millî Mücadele ile birlikte son bulmuştur.

20 Odabaşıoğlu, *a.g.e.*, s. 13, 36.

21 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, s. 506-509; İzzet Öztoprak (*Kurtuluş Savaşında Türk Basını*, Ankara, 1981, s. 13) Cemiyet'in ismini yanlış olarak Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şeklinde veriyor.

22 Ali Şükrü'nün *İstikbâl* gazetesi sahibi Faik Ahmet (Barutçu) ile münasebetleri için: Sami Sabit Karaman, *Trabzon ve Kars Hâtıraları 1921-1922*, İzmit, 1949, s. 69-72; Kadir Mısıroğlu, *Şehid-i Muazzez Ali Şükrü Bey*, İstanbul, 1978, s. 181-182; Odabaşıoğlu, kapatılma tarihi olarak 1 Aralık 1924 gününü veriyor (s. 28).

23 Sami Sabit Karaman, *a.g.e.*, s. 54; Kadir Mısıroğlu, *a.g.e.*, s. 178, 282.

24 Kadir Mısıroğlu, *a.g.e.*, s. 164-166; *Selâmet-Siyasî, içtimâî, iktisadî mebahisi muhtevi olarak şimdilik haftada iki defa, pazartesi ve perşembe günleri neşr olunur*. Sahib-i imtiyazı: Eyübzade Ömer Fevzi, Trabzon, 1334, 73 nolu nüshası Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, nu. 19874; Trabzon'un ünlü Eyüboğulları sülâlesine mensup olan Ömer Fevzi 150'likler listesine dahil edildi. Trabzon basını hakkında geniş bilgi için: Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Ankara, 1994, 411 s.

Kitap neşriyatı

Trabzon'da kitap neşriyatı 1869'da vilâyet salnâmesinin birinci sayısının basılmasıyla başlamıştır. 22 sayı basılan *Salnâme*'nin yanında, bilhassa ders kitaplarının çokluğu dikkati çekmektedir. Hem Maarif Nezareti'nin bünyesindeki mektepler ve hem de medreseler için basılan bu kitapların geniş bir bölgenin ihtiyacına cevap verdiğini ve bu arada Rusya'daki Türklere de ulaştırıldığını düşünmek yerinde olur.²⁵

Kitap neşriyatında 1885'den itibaren faaliyet gösteren ve bilinen ilk nâşir olan Kitabî Hamdi (Başman, 1861-25 Ocak 1948) mühim bir yer tutar. Halihazırda birçoğu ancak ismen bilinen eski harfli kitapların 50 kadarı Kitabî Hamdi tarafından neşredilmiştir. İstanbul'dan ve Belçika'dan kağıt getirtmek suretiyle basılan kitaplar arasında ders kitapları ilk sırayı almaktadır.²⁶ Bunun yanısıra harita ve lügât da basılmıştır. Trabzon'un kültür tarihinde kitap telifinde ilk sırayı alan İbrahim Cudî'nin *Lugât-i Cudî* isimli Osmanlıca-Türkçe lügâtı bu arada bilhassa zikre değer bulunmaktadır.²⁷ Türkçe kitapların yanısıra Rumca kitapların da basıldığı anlaşılmakta ise de kat'i bir bilgi vermek imkânımız yoktur.²⁸

- 25 Kitaplardan künyesini tespit edebildiklerimizin listesi ekte verilmiştir. İstanbul'dan Rus Türklerine kitap ihracı hakkında bkz. Vâlâ Nureddin, *Bu Dünyadan Nâzım Geçti*, İstanbul, 1969, s. 222-223.
- 26 Kitabî Hamdi (Başman) tarafından basılan kitapların listesi İ. Hamamioğlu'nun kitabında verilmiştir. Bunların Seyfettin Özege Kataloğu'nda (*Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt, İstanbul, 1971-1979) bulunmayanlarına dikkati çektik.
- 27 Muallim İbrahim Cudî (1863-12 Nisan 1926) için bkz. *el-Haytül-Ehya: veya Rumuzun Vazî*, İstanbul, 1970, s. 3; Lügâtî için bkz. İhsan Hamamioğlu, *a.g.e.*, s. 26.
- 28 Serasi Matbaası tarafından *İlm-i Hesab, İncil, Hesab, Kıraat (Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1318, s. 952, 956, 961); Ortodoks Mezhebinin Talimi, Coğrafya, Surf, Hesab (Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye-1319, s. 275, 278, 290); Elisha ve Kıraat, Takvim, Meryem Ana ve Yuhanna'ya dair Nutuk (Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1321, s. 256, 262, 2263)* isimli kitaplar için basma ruhsatı alınmıştır. Yine Rumlardan kitapçı Sarrafoğulları adına *Hexap (Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i*

1 Kasım 1928 tarihinde Lâtin harfleri kanununun kabûlü matbuat ve neşriyat hayatı bakımından bir devrin sonu, yeni bir devrin ise başlangıcını teşkil etmiştir ki bu ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur.²⁹

Netice olarak küçük bir dikkat Trabzon'da 1865-1928 yılları arasında çok canlı ve hareketli bir matbuat ve neşriyat hayatının var olduğunu göstermektedir. Trabzon'un bu yönünü ortaya koymaya matuf bir kültür tarihi çalışmasının dikkate değer sonuçlar vereceği açıktır. Esasen bu tebliğin biricik maksadı da böyle bir araştırmanın lüzumuna, hattâ ihtiyacı olduğuna işaret etmekten ibarettir.

Umumiye-1318, s. 943); 1901 *Sene-i Milâdîsine Mahsus Takvîm (Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye-1319*, s. 286) ve İsa Tokadlıyan (*Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye-1321*, s. 261) isimli kitaplar için ruhsat alındığını görüyoruz.

- 29 Tamamlayıcı bir bilgi verebilmek için Trabzon'da 1934'deki matbaa ve gazetelerin listesini naklediyoruz: Matbaalar: 1. Yeni Yol Matbaası, 2. İkbâl Matbaası, 3. Şark Matbaası, 4. İstikbâl Matbaası; Gazeteler: 1. *Trabzon Ticaret Gazetesi*, 2. *Yeni Yol*, 3. *Reklâm (Matbuat Almunağı)*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 193, 203).

EK

TRABZON'DA BASILAN KİTAPLARIN VE DİĞER NEŞRİYATIN KRONOLOJİK CEDVELİ

1. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon,*

Birincisi hicrî 1286'da (1869) basılan sâlnâmenin 22. ve sonuncusu 1322 (1904) tarihini taşımaktadır. M. Seyfettin Özege kataloğunda, üçü hariç, künyeleri verilmiştir (*Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul, 1977, Dördüncü Cilt, s. 1872-1873). *İslâm Ansiklopedisi* Sâlnâmenin 24 nüsha çıktığını kaydediyor ("Sâl-nâme" maddesi, C. 10, s. 135)

2. *Divan ve Münşeat-ı Hilmi*

Mehmet Emin Hilmi

Vilâyet Matbaası, Trabzon, 1293, 288+7 s.

160. sayfadan sonrası münşeatır.

3. *Şevket-nâme-i Osmani*

Şakir Şevket

Vilâyet Matbaası, Trabzon, 1293, 8 s.

2. bs. Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Umran Matbaası, İstanbul, 1294, s. 279-305.

4. *Nevbave* (Şiir)

(Hâfız) Zühdi (Hâfız-Trabzonlu Hâfız Tayyip efendizade)

Vilâyet Matbaası, Trabzon, 1293, 37 s.

5. *Mir'atü'l-Mülûk*
Hâfız Zühdi (Trabzonlu Hâfız Tayyip efendizâde)
Trabzon Matbaası, Trabzon, 1294, 12 s.
6. *Mürşidü'l-Mübtedi*
Esirüddin el-Ebherî'den Mehmet Zühdi (Hâfız Tayyip efendizâde)
Mücellid İsmail Hakkı Matbaası, Trabzon, 1300, 53 s.
Kütüphanesi-i Hamdi
Kitab, İstanbul'da da iki defa (1311, 1320) basıldı.
7. *Âsâr-ı Hâme-i Sırrı Paşa*
Sırrı Paşa
Vilâyet Matbaası, Trabzon, 1301, 136 s.
8. *Gavo Minar ve Şürekâsı*
Çeviren: Âlî
Trabzon, 1307, 68 s.
9. *Nevadîr-i Nefise*
Vilâyet Matbaası, Trabzon, 1309, 32 s.
Kütüphanesi-i Hamdi
Nevadîr-i nefise'nin satış ilânı:
"Trabzon'da kitab-furuşan-ı meşhurandan Ahmet Hamdi Efendi'nin öteden beri âlem-i matbuata sebkât eden hizmetine bir lahika olmak üzere işbu kitab-ı nefisi dahi İbrahim Cudî Efendi'ye tahrir ettirerek Trabzon Vilâyet Matbaası'nda nefis surette tab ettirmiş ve yüz para fiatla Derzaadet'te başlıca kitap satılan mahallerde fûruht olunmakta bulunmuştur."
Maarîf, nu. 18 (23 Cemaziyelevvel 1309) s. 292.
10. *İlm-i Kelâm'dan Akaid-i Adudiye Şerh-i Celâl Tercümesi*
Kadı Adudiddin el-İcî'den tercüme eden: Serbestzade Ahmet Hamdi

- Serasi Matbaası, Trabzon, 1310, 550 s.
11. *Küçük İnşa*
Trabzon'da Düyun-ı Umumiye Başkâtibi Hüsnü
Vilâyet Matbaası, Trabzon, 1312 (taşbaskı)
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
12. *Teshil-i Elifba-yı Osmânî*
İbrahim Cudî
Serasi Matbaası, Trabzon, 1312
Kütüphane-i Hamdi
(Bu baskı Özege'de yok)
3. baskı Necm-i İstiklâl Matbaası, İstanbul, 1327, 48 s.
13. *Müsaade Ediniz Madam*
Eugène Labiche'den M. Celâleddin (Hacı Ali Hâfızzâde)
Trabzon Vilâyeti Matbaası, Trabzon, 1314-1316, 55 s.
14. *Usûl-i İbtidâî yalıud Muallimlere Rehnüma*
Abdullah Vehbi
Serasi Matbaası, Trabzon, 1315, 31 s.
15. *Eşkâl-i Huruf Levhası*
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1317
Bir metre uzunluğunda tek yaprak levha
Kütüphane-i Hamdi
(Levha Özege'de yok)
16. *Kıraat-ı Tiiirkiye yahıud Ahlıâk Kitabı*
İbrahim Cudî
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1317
Kütüphane-i Hamdi
Birkaç defa basıldı.
(Kitap Özege'de yok)
17. *Memalik-i Osmaniye Haritası*

Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1317

Kütüphane-i Hamdi

18. *el-Kenzii'l-Esnâ fî Şerh-i Esmâü'l-Hüsna*

İbrahim Cudî

Uzun Sokak Caddesi'nde 3 numaralı Matbaa, Trabzon,
1325 (1907), 55 s. (2. baskı)

Kütüphane-i Hamdi

3. baskı: Serasi Matbaası, 1325 (1909)

(Bu baskı Özege'de yok)

19. *Nazmü's-Siyer-i Zühdi*

Mehmet Zühdi (Hafız Tayyib Efendizâde)

Serasi Matbaası, 1324, 219+1 s.

20. *Sabahü'l-Hayr Kadınlarımızın Vatana Muhabbet Nişânesi*

Meşveret Matbaası, Trabzon, (1324 ?), 48 s.

21. *Zinetü'l-Ef'ide*

Abdurrahman Câmî-Ali Şir Nevaî-Mehmet Zühdi

Serasi Matbaası, Trabzon. 1324, 49 s.

22. *Lügat-i Ecnebiye*

Ahmet Hamdi (Varal)

Serasi Matbaası, Trabzon, 1325, 80 s.

23. *Risâle-i Sıhhat ve Maraz*

Fuzulî'den Lebib

Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1327, 31 s.

24. *Trabzon Kalıramam Şehid-i Muhterem İlyas Bey*

Meşveret Matbaası, Trabzon, 1325, 15 s.

25. *Bılğar Tarihi*

A(hmet) H(amdî) (Varal)

Serasi Matbaası, Trabzon, 1326, 191 s.

Feyz Kütüphanesi Külliyyatı: 1

26. *Kıraat-ı Etfâl*

- Kitabî Hamdi (Başman)
Serasi Matbaası, Trabzon, 1326
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
27. *Mekteb ve Şakirdân*
Süleyman Servet (Trabzonlu)
Serasi ve Mihailidi Matbaaları, Trabzon, 1326
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
28. *Tarih*
Namık Necib
Meşveret Matbaası, Trabzon, 1326, 22 s.
29. *Hat Mecmuası*
Hoca Abdullah Efendi
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
30. *İlk Talim-i Kıraat*
İbrahim Cudî
Üskünar Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
31. *İmlâ ve Kıraat*
İbrahim Cudî
Meşveret Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
32. *Kâtib*
İhsan (Hamamîzade)
Ş. Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1327-1331, 141 s.

33. *Kıraat-ı Edebiye*
Kitabî Hamdi (Başman)
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
34. *Kıraat-ı Nafia yahut Dürus-ı Eşya*
Ahmet Hamdi (Trabzon Darülmuallimi Muallimi Sürmeli-Varal)
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
35. *Kıraat-ı Türkiye yahud Ahlâk Kitabı* (2. kitap)
İbrahim Cudî
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
36. *Malûmat-ı Medeniye ve Ahlâkiye*
Ali Necati (Trabzonlu Derviş Kaptanzâde)
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1327, 64 s.
37. *el-Melikü'n-Nasr Sultan Salahaddin Eyyubî*
Necib el-Haddad'dan M. Said
Meşveret Matbaası, Trabzon, 1327, 73 s.
38. *Sıhhat ve Maraz Risâlesi*
Fuzulî'den Nazmi (Trabzon Gümrük Başmüdürü, Ustazâde)
Serasi Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
(Bu baskı Özege'de yok)
39. *Talim-i Hatt-ı Osmanî*
Hoca Abdullah Efendi
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1327, 2 cüz

- Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
40. *Teshil-i Sarf-ı Osmanî*
İbrahim Cudî
Üskünar Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
41. *Ufûm-ı Diniye Dersleri*
İbrahim Cudî
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
(Birkaç defa basılan kitap Özege'de yok)
42. *Zihni ve Amelî Hesap*
İbrahim Neşet (Trabzon Sultanîsi Hesap Memuru)
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1327
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
43. *Askerî Konferans*
Nâşiri: Üçüncü Ordu Müfettiş-i Umumiliği'nde Kâtib Abdurrahman Hakkı
Meşveret Matbaası, Trabzon, 1328, 71 s.
(Kitap Özege'de yok. Ziya Bey Kütüphanesi-Sivas-nu. 355 ABD, 3406)
44. *Devlet-i Âliye-İtalya Muharebesi yahud General Kanova'nın Nedameti*
Abdurrahman Âlî (Yeniçerizâde)
İkhâl Matbaası, Trabzon, 1328, 79+1 s.
45. *Haritalı ve Resimli Coğrafya-yı Osmanî*
(Ahmet) Besim Atalay (Trabzon Darülmuallimi Müdürü)
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1328
Kütüphane-i Hamdi

- (Kitap Özege'de yok)
46. *Haritalı ve Resimli Coğrafya-yı Umumî*
(Ahmet) Besim Atalay
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1328
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
47. *el-Haytî'l-Ebyaz yahud Ramazan Vâtı*
İbrahim Cudî
Üskünar Matbaası, Trabzon, 1328, 96 s.
Kütüphane-i Hamdi
2. baskı, İstanbul, 1970, 71 s.
48. *Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Programı*
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1328, 39 s.
49. *İki Mazlûmunun Netice-i Ahvâli yahud Kanlı Bir Hayat*
M. Hayri (Eyübzâde)
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1328, 71+1 s.
50. *İttihad'ın İçyüzü*
Ali Necati (Derviş Kaptanzâde)
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1328, 136 s.
51. *Jan-Mari*
Andre Theuriet'den İbrahim Alâeddin (Gövsâ)
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1328, 48 s.
52. *Küçük Tarih-i Enbiya*
İbrahim Cudî
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1328, 64 s.
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
53. *Malûmat-ı Nafia*
Süleyman Servet (Trabzonlu)
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1328

- Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özeye'de yok)
54. *Müslümanlara Öğüd*
Ahmet Besim (Atalay)
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1328-1330, 184 s.
55. *Rumeli Destan-ı Harb*
İbrahim Alaaddin (Gövsâ)
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1328, 11 s.
56. *Talim-i Kiraat*
İbrahim Cudî
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1328
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özeye'de yok)
57. *Tarih-i Enbiya ve İslâm*
İbrahim Cudî
Üskünar Matbaası, Trabzon, 1328, 192 s.
58. *Zehrabe-i Kin*
Nazmi Fuad (Marılzâde)
Meşveret Matbaası, Trabzon, 1328, 121+1 s.
59. *Bir Türk Kızında Vatan Duygusu*
(Ahmet) Besim Atalay
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1329, 18+1 s.
60. *Gulyabanîler, Periler, Cadılar*
Çeviren: Midhat Rebiî
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1329, 15 s.
Neşreden: Eyübzâde O. Nuri
61. *Güft ü Gû*
İbrahim Alâeddin (Gövsâ)
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1329, 237 s.
62. *Hesap Dersleri* (2. kitap)

- İbrahim Neşet (Trabzon Sultanîsi Hesap Memuru)
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1329
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
63. *İktisadî Trabzon*
Abdülvahab Hayri
Ş. Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1329, 80+1 s.
İçkapakta yazarın Lille'de "Yemen İsyanı ve Esbabı"
isimli Fransızca bir kitabının basıldığı kayıtlı.
64. *Lügat-i Ecnebiye*
Kitabî Hamdi-Hartamaszâde Bakî
Serasi Matbaası, Trabzon, 1329, 80 s.
Kütüphane-i Hamdi
65. *Rehber-i Avamil*
İbrahim Cudî
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1329, 76+4 s.
Kütüphane-i Hamdi
66. *Son Safha Son Endülüş Şehzadesi*
Chateaubriand'dan Kadri Mesud
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1329, 64 s.
67. *Sual-Cevaplı Tecvid*
Hâfız Nuri
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1329
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
68. *Vatan Hediyesi*
(Mehmet) Zühdi (Hâfız Tayyib Efendizâde)
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1329, 176 s.
69. *Zihnî ve Amelî Hesap*
(Mehmet) Celâl (Trabzon'un ilk Maarif Müdürü)

- Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1329
Kütüphane-i Hamdi
(Bu baskı Özege'de yok)
3. baskı, İstanbul, 1322, 56 s.
70. *Hind'in Moğol Hükümdarları ve Nadir Şah*
James Friz'den Tahirü'l-Mevlevî (Olgun)
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1330, 86 s.
71. *İslâm Elifbası*
Mehmet Salih (Yeşil-Yeşil İmamzâde)
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1330
Kütüphane-i Hamdi
(Bu baskı Özege'de yok)
Bir başka baskısı, İstanbul, 1331, 61 s.
73. *Kurûn-ı Uhra - Tarih-i Umumi'den*
Ch. Seignobos'dan İsmail Safa
Ş. Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1330, 544 s.
Kütüphane-i Hamdi
Not. *Kurûn-ı Ulâ*, Hüseyin Cahid Yalçın; *Kurûn-ı Vusta*
ise Ali Reşad tarafından tercüme edilmiştir.
74. *Resimli Yeni Kıraat-ı Nafia yahud Dırûs-ı Eşya*
Ahmet Hamdi
Ş. Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1330, 96 s.
Neşreden: Kitapçı Ahmet Hamdi
75. *Risâle-i Merdan*
Mehmet Salih (Yeşil-Yeşil İmamzâde)
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1330
Kütüphane-i Hamdi
(Bu baskı Özege'de yok)
Sonraki baskılardan biri, İstanbul, 1916, 64 s.
76. *Tuhfetü'l-İmameyn yahud Hanefti ve Şafî Derslerini Câmi*

Ulûm-ı Diniye

Mehmet Salih (Yeşil-Yeşil İmamzâde)

Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1330

Kütüphanesi-i Hamdi

(Kitap Özege'de yok)

77. *Balkan Harbi'nde Seksenyedinci Alay*

F. - N.

Meşveret Matbaası, Trabzon; 1331, 201 s.

78. *et-Teraif ve 'z-Zeraif* (Arapça)

İbrahim Cudî

Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1331, 96 s.

Kütüphanesi-i Hamdi

79. *Osmanlıca Sarf ve Nahiv Dersleri*

Ahmet Hamdi (Trabzon Darülmuallemi muallimlerinden Sürmeneli)

Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1331

Kütüphanesi-i Hamdi

(Kitap Özege'de yok)

80. *Tecvid Dersleri*

Hafız Mesud (Trabzon Sultanîsi Ulûm-ı Diniye Muallimi)

Trabzon, 1331, 32 s.

Kütüphanesi-i Hamdi

(Kitap Özege'de yok)

81. *Terbiye-i Medeniye ve Ahlâkiye*

Ali Seydi (Mülkiye Müfettişi)

Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1331

Kütüphanesi-i Hamdi

(Kitap Özege'de yok)

Kitabın 3. kısmının künyesi: *Usûl-i Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*, İstanbul, 1328, 160 s.

82. *Teshil-i Sarf-ı Osmanî*
İbrahim Cudî
Trabzon, 1331, 56 s.
Kütüphane-i Hamdi
83. *Yolculukta*
İhsan (Hamamîzâde)
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1331, 47+1 s.
84. *Lügat-ı Cudî*
İbrahim Cudî (Trabzon Sultanîsi Arabî Muallimi)
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1332, 3+1100+2 s.
Kütüphane-i Hamdi
85. *Ziraat Kitabı yahud Çiftçi İşleri*
Mustafa Said (Darülmuallimin Ziraiye ve İktisadiye Muallimi)
Mirkoviç Matbaası, Trabzon, 1332
Kütüphane-i Hamdi
(Özege'de var, ama görmemiş ve sayfa sayısını verememiş)
86. *Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler yahut Rusya'daki Sekiz Yaşındaki Bir Esirin Felâketi*
Abdurrahman Rahmi (İbn Pertev Tabibzâde)
Serasi Matbaası, Trabzon, 1334, 15 s.
87. *Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi*
Türk Matbaası, Trabzon, 1337, 48 s.
88. *Asosyeşin Futbol*
Süleyman Rıza
Serasi Matbaası, Trabzon, 1338, 83 s.
89. *Elektrik Makineleri ve Tesisatı*
İhsan Cemal
Serasi Matbaası, Trabzon, 1338, C. I, 1+336+1 s.
Şekilli, Taşbaskı

90. *Harb-i Umumî'de Türkiye*
N. M. S.
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1338, 189 s.
91. *Şarkılı İbret*
Kâzım Karabekir
İkbâl Matbaası, Trabzon, 1338, 32 s.
2. baskı, İstanbul, 1340, 50+10 s.
92. *Türkiye Cumhuriyeti Haritası 1/1 500.000 ölçekli*
İzzeddin (Trabzon Sultanîsi Coğrafya Muallimi)
(Trabzon), (1338 ?)
2. baskı, İstanbul, 1339
93. *Fotoğrafçılık*
Hamdi (Başman)
(Trabzon), 1340
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
94. *İslâmiyet'te Hıfzı's-Sıhha*
Eyüb Sabri (Dr. Hâfız)
Yeni Yol Matbaası, Trabzon, 1340-1342, 62 s.
95. *Yeni Türk Elifbası*
Rıza Zeki (Azerbaycanlı)
Mihailidi Matbaası, Trabzon, 1340, 48 s.
Kütüphane-i Hamdi
(Kitap Özege'de yok)
96. *Milli Türk Elifbası*
Rıza Zeki (Azerbaycanlı)
Matbaa-i Mihailidi, Trabzon, 1341, 48 s.
97. *Türklüğün Kurtuluşu*
Numan Sabit
İstikbâl Matbaası, Trabzon, 1341, 44+2 s.
98. *Zübdetü'l-Buharî Tercümesi*

Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail el-Buharî'den Ömer Ziyaeddin Dağıstanî

İstikbâl Matbaası, Trabzon, 1341-1345

1. Cilt, 1-351+9 s.

2. Cilt, 353-774+9 s.

3. Cilt, 779-1196+8 s.

99. *Amelî Şoför*

İbrahim

İstikbâl Matbaası, Trabzon, 1342, 88 s.

Trabzon Otomobil ve Şoför Mektebi Kütüphanesi, Aded: 2

100. *Mübtedi Şöföre İmtihan Cevapları*

İbrahim

İstikbâl Matbaası, Trabzon, 1342, 128 s.

Trabzon Otomobil ve Şoför Mektebi Kütüphanesi

101. *Endülüs'de Bir Parisli*

Paul de Kock'dan M. R.

İkbâl Matbaası, Trabzon, 1928, 100 s.

102. *Fındık Ziraati*

Kâzım Bayramoğlu-Ragıp Ziya (Mağden)

İkbâl Matbaası, Trabzon, 1328, 300+4 s.

Trabzon İdare-i Hususiye Âsâr-ı Ziraiye Külliyyatından:

Bu listenin eksik olduğu ve yeni çalışmalarla tamamlanması gerektiği açıktır.

Trabzon 88-89 Kültür-Sanat Yıllığı, İstanbul, 1989, s. 173-188.

“BİRGİVÎ RİSÂLESİ”: İLK DİNÎ KİTAB NİÇİN VE NASIL BASILDI?

Osmanlı devrinde basılan ilk dinî kitabın küçük bir ilmihâl sayılan ve *Birgivî Vasiyetnâmesi* adıyla da tanınan *Birgivî Risâlesi*¹ olduğu hususunda hiçbir araştırmacı tarafından herhangi bir şüphe izhar edilmemektedir.² Ancak bu risâlenin matbu ilk dinî kitab olarak nasıl seçildiği ve niçin basıldığı hakkında şimdiye kadar tatmin edici bir bilgi ve yorum ortaya konamamıştır. Halbuki bu gibi araştırmalarda asıl bu gibi meseleler üzerinde durulması gerekirken, ya tamamen ihmâl edilmekte veya “din kitabı basımına nasıl izin çıktığını ve neden bu kitabın seçildiğini bildiren herhangi bir kaynak yoktur” nevinden usulsüz ve haksız sızlanmalarda bulunmaktadır.³ Asgarî bir seviyede gerekli araştırmaları yapmaksızın bu gibi şikâyetleri yapmaya kimsenin hakkı yoktur. Hele matbaanın ve matbu kitabın Türkiye’deki hikâyesini yazmaya tâlib olanların böyle bir imtiyazı bulunamaz.

Herşeyden önce ifade etmek gerekir ki *Risâle-i Birgivî*’nin niçin ilk dinî kitab olarak basıldığı hakkında matbu ve gayrimatbu eserlerde kafi miktarda bilgi bulunmaktadır. Hatta sadece *Tarih-i*

- 1 *Birgivî Risâlesi*’ni Hasan Refik Ertuğ (*Basın ve Yayımlar Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1970 c. 1. s. 126) “Bir Köy adlı risale” şeklinde okumuştur. (Ali Birinci, “Bir Köy adlı risâle”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 57, Eylül 1988, s. 58-59.)
- 2 Risâlenin İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazma ve basma nüshaları için: Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgivî Melmed Efendi (929-981 / 1523-1573) Bihliyoğrafyası*, İstanbul, 1966, s. 5-11.
- 3 Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 84.

Cevdet (İstanbul, 1309, c. 6, s. 367) bile meseleyi aydınlatabilir: “*Levent çiftliği kanunnâmesinin hütlâsa veçhile sureti*”ndeki kayıt şudur: “*Ve neferat(ın) evkat-ı hamseyi cemaatle eda eylemeleri ve Birgivî Risâlesi ve avama lazım olacak kadar mesail-i diniye öğrenmeleri zorunda kezalik her bölüğe birer imam tayin...*” (1207: 1792-93)

Veli Efendizâde'nin kâhyası Said Efendi tarihi⁴ olduğunu tahmin ettiğimiz gayrimatbu tarihçede de (varak. 132.b) yine aynı bilgi bulunmaktadır: “*Beş vakit cemaatle kıyam ve Birgivî Risâlesi'nden teallüm-i akaid-i diniye lâzıme-i guzât-ı İslâm olmağla..*”

III. Selim devrinde devletin bütün müesseselerinin bir taraftan ıslahı, diğer taraftan yenilerinin ihdası hususunda çalışmalar yapılırken kurulmak istenen ordu'ya okutulacak bir ilmi hal arandığında hatıra, hemen rakipsiz denebilecek derecede büyük bir şöhrete sahip Birgivî Mehmet Efendi'nin⁵ sade Türkçe ile yazdığı risâlesi gelmiştir. Nizam-ı Cedid askerine dair kânunnâmelerde dinî kitap olarak yalnız *Birgivî Risâlesi* zikredilmektedir: “*Evkât-ı hamseyi cemaatle eda eylemeleri ve Birgivî Risâlesi ve avama lâzım olacak mikdar mesail-i diniye tefhimi zınnında muvazzaf imamlar tayini lâzımeden olmağla zıkr olunun oniki bölüğün her birine zirde mezkûr vazife ile tayin ile birer imam nasb ve tahrir olunmalı*” (21 Safer 1209-17 Eylül 1794).⁶ Humbaracı ve lağımçı ocaklarına mahsus zeyl'deki kayıt ayrıca daha başka bilgileri de ihtiva etmektedir: “*Evkât-ı hamseyi cemaatle eda etmek için bir mescid inşa ve mescid-i mezkûr'e bir imam ve neferata ilmi hallerini öğretmek ve vaz'ü*

4 III. Selim devrine dair kıymetli bilgiler ihtiva eden kitabın bilebildiğimiz tek nüshası Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndedir (y. 121). Franz Babinger'in kitap hakkında verdiği bilgiler için: *Osmanlı Tarihî Yazarları ve Eserleri* (Çev. Coşkun Üçok). Ankara, 1982, s. 368.

5 Birgivî'nin hayatı ve eserleri için: Ahmet Turan Arslan, *İman Birgivî*, İstanbul, 1992, 186 s., Risâle için: a.g.e., s. 82. M. Cemal Sofuoğlu, “Birgivî'nin vasiyetnâmesi üzerine bazı düşünceler”, *İman Birgivî* (Haz. Mehmet Şeker). Ankara, 1994, s. 3 ve diğer yazılara bakılabilir.

6 “Levend kanunnâmesi”, *Kanun Mecmuası*, TTK. Y. 534 varak. 53.a.

*nasihat eylemek için bir hoca tayin oluna ve imam ve hocaya mü-nasibi veçhile yevmiye tertib oluna.”*⁷

Kitapçılık tarihimizin ilklerinden olan risâlenin masrafının kim tarafından karşılandığı, nasıl ve kaç adet basıldığı hakkında da Câbî Ömer Efendi⁸ bilgi vermektedir: “Üsküdar”da Selimiye camii kurbunda muanven kitab ve sair basmahanesi bina ve müderrisin-den Abdurrahman Efendi’ye ihâle ve içine mürettibler ve mübassırlar, mahiyyeler ile tayin ve Hadice Sultan tarafından bin Birgivi Risâlesi ve bin Vankulu ve Küçük Tezkireci Muhib Efendi’nin pederinin şerheyletiği Amentü Şerhi basılıb ve Atlas-ı cedid’ler basılıb!”

Birgivi Risâlesi hakkında bilgiler ve yorumlar şöylece sıralanabilir: /

1. *Birgivi Risâlesi* Osmanlı devrinde basılan ilk dinî risâledir.
2. Risâle aynı zamanda basılan ilk askere din dersleri kitabıdır.
3. Kitapçılık tarihinde harekeli bir şekilde basılan ilk kitap da yine *Birgivi Risâlesi*’dir. Harfler hakkında bir bilgi bulunamamıştır.
4. Bilindiği kadarıyla masrafı Sultan III. Mustafa’nın kızı Hadice Sultan (15 Haziran 1766-17 Temmuz 1822), yani bir şahıs tarafından ödenen ilk kitaptır. Bunun içindir ki kitap için ne kadar harcama yapıldığı hakkında Başbakanlık Arşivi’nde herhangi bir vesika bulunmamaktadır.

Görüldüğü üzere dört bakımdan kitapçılık tarihimizin ilki olan *Birgivi Risâlesi* III. Selim devri ıslahat hareketlerinin bir mütemmim cüz’ü olarak, gerçek bir ihtiyaçtan ötürü, basılmıştır. Bu vesile ile kitabın ve dolayısıyla matbaanın gerçek bir ihtiyaç haline gelmesi ıslahat mecburiyetiyle beraber ve aynı zamanda olmuştur

7 *Kanun Mecmuası*, TTK. Y. 534 varak, 10.a.

8 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi* (Haz. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul. 1992. s. 106, İ.Ü.S.B. Enstitüsü neşredilmemiş doktora tezi. Bu tezin danışmanı Prof. Dr. Kemal Beydilli, *Risâle-i Birgivi*’nin Mühendishane Matbaası’nda basılan ilk din kitabı olduğunu ve baskısında Saray nüshasının esas alındığını belirtmekten başka bir şey yapmamıştır: *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne-Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul. 1995. s. 255.

demek gerekiyor. Matbaa ve kitap, askerî, mülkî ve içtimâî sahada başlayan ıslahat hareketleriyle, gittikçe artan bir talebin mevzuu haline gelmiş, cemiyetin vazgeçilmez unsuru olmuştur. Bu meyanda matbaanın Türkiye'ye geç girişinden değil olsa olsa erken, yâni bir ihtiyaç haline gelmeden girmiş olduğundan bahsetmek daha mâkûl görünmektedir. İmrenme ve özenme veya heves etme arzusu bir yana, III. Selim tarafından başlatılan kat'î ve kararlı ıslahat hareketinden önce matbaa ve kitabın bir ihtiyaç olduğundan bahsedilemez.

1218 Cemaziyelâhır'ında (18 Eylül-16 Ekim 1803) basılan 76 sayfalık *Birgivî Risâlesi* hakkında bulunabilen bilgiler ve bu vesileyle yapılabilecek yorumlar bunlardan ibarettir. Bu gibi araştırmalara, basılan diğer kitapların da ihtiyacı olduğu her türlü izahtan varestedir.⁹

Türk Yurdu, sayı: 112 (Aralık 1996), s. 13-14.

9 Risâlenin, Saray, yâni Topkapı Sarayı kütüphanesindeki nüshanın esas alınarak basıldığına son (86) sayfasında işaret edilmiştir. Cumhuriyet devrinde de *Risâle-i Birgivî. Müminlere Nasihat* (Haz. Mehmed Şevket Eyyi-Ahmed Ersin Yücel) adıyla, Bedir Yayınevi tarafından iki defa (1964, 1992, 96 s.) basılmıştır.

“ÂSİM TARİHİ”NİN MATBUAT ÂLEMİNİ TEŞRİFİ

Her şeyden önce bilgi kaynağı olarak müracaat ettiğimiz, muhibban-ı kütüp taifesinin bir mensubu sıfatıyla bazan senelerce bir karasevdalı gibi peşinde ömür tükettiğimiz kitapları gereği gibi tanımak onlara karşı ilk vazifemiz değil mi? Kâğıda harf harf düşmelerinin arkasında ne ömürler tükeniyor, hangi maceralardan sonra ve nasıl, ne gibi bir alâka ile matbuat âleminde arz-ı endam ediyorlar? Doğum yerleri ve seneleri, hattâ ayları veya günleri nedir? Bir kitapla daha yakın, hissî ve zihnî bir sevdaya düşmek için bu ve benzeri bilgilere sahip olmak gerekmez mi? Tanımak, onları daha çok sevmenin ve benimsemenin ilk ve vazgeçilmez bir menzili değil mi?

Ama bu âlemin birçok kıymetli mensubunu bile yeteri kadar tanımadığımız da, ne yazık ki, izaha muhtaç olmayan sâde bir gerçek.

Ne yazık ki diyoruz; çünkü bu âlemi daha iyi tanımak gerektiği henüz duyulabilecek bir sesle ifade edilememiştir. Ne müessirler ve ne de eserler hakkında tatmin edici müracaat eserlerine sahibiz. Türk kültürünün temel taşı sayılabilecek eserler hakkında bile en zaruri bilgilerden mahrumuz. Nerede, hangi tarihte basıldıkları bilinenlerin bile daha meraka değer birçok hususiyetleri var. Bunları basma fikri kimden çıktı, kim dizdi, tashihini yaptı, formalarını kırdı, dikti, kapağını düzenledi? Cildini kimler yaptı, hangi dükkanlarda kimler tarafından satıldı? Bu eserin müşterileri, diğer bir deyişle dostları kimlerdi? Bu yollarda tükenen birçok insan, isimsiz kah-

ramanlar dünyasında yaşıyor! Pek azı belki bir gün isimliler arası-na katılacaktır.

Ancak matbuat âleminin bazı simaları ve eserleri nisbeten daha talihliler. Kendileri hakkında bir köşecikte bekleyen mütevazı da olsa bazı bilgiler bulunuyor. Bu talihlilerden biri de *Âsım Tarihi*.

Büyük lügât âlimi Mütercim Ahmet Asım Efendi'nin (1755-27 Kasım 1819) vak'anüvis sıfatıyla kaleme aldığı tarihi 1791-1808 senelerini anlatan kıymetli tarih kitaplarımız arasındadır. İbnülemin'in ifadesine göre yazma nüshasını bir liraya satın alan Küçük Said Paşa, isteği üzerine bunu Mustafa Fazıl Paşa'ya vermiştir. Paşa karşılığında 300 lira ihsanda bulunmuş, kitabı da bastırmıştır.

Bundan sonra kitap hakkında yine İbnülemin'in bir şikâyeti var: "İkinci cildin nihayetinde Ceride-i Havadis Matbaası'nda tab edildiği muharrer ise de hangi tarihte hangi taraftan bastırıldığı gösterilmemiştir, tarihin mukaddimesi yoktur" (*Son asır Türk şairleri*, İstanbul, 1969, I, 57 dn). Fuat Köprülü de "basılış yılı yazılı olmayan" ifadesini kullanmaktadır (*İslâm ansiklopedisi*, "Âsım" madde-si, I, 672).

Acaba bu gibi hâllerde bilginin fethine talip olanların bu yol-daki mağlûbiyetlerin mesuliyetini kabul edip "*arayamadık, bulamadık, rastlayamadık, göremedik*" diyebilmeleri bir başka fetih ve daha doğru bir davranış mıdır? Hele "*doğduğu ve öldüğü yıllar ve yerler belli değildir*" gibi ifadelerin (M. Orhan Bayrak, *Osmanlı tarihi yazarları*, İstanbul, 1982, s. 108) bu meyanda yeri olmamak gerekir.

Âsım Tarihi'nin doğduğu senenin mesele teşkil etmesi, daha doğrusu bilinmemesi de hayli şaşırtıcıdır. Bir vak'anüvis tarihi basılır da böyle bir hâdisenin kâğıt üzerinde, bir yerlerde aksi olmaz mı? Esasen Berkes böyle bir bilgiyi 1865 olarak seneler önce vermiş ise de (*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s. 645) yanlıştır. Berkes, baskı tarihine dair bir kaynak görmüş, ama hicrî tarihi milâdî tarihe çevirirken bir yanlışlık yapmış olmalıdır.

Hemen her kitap için olduğu gibi, *Âsım Tarihi* için de zamanın gazetelerinde bir ilân bulunmaktadır:

“Vak’a-nüvisan-ı Devlet-i Aliye’den Âsım Efendi merhumun kaleme alıp nüshası nâdir bulunan tarih-i dil-pesend-i bî-misl ü nazîri mücerred maarif-mendan-ı asra yadigâr olmak üzere elde bulunan müsahhah ve mükemmel nüshasından bi’t-tertib cild-i evveli iki nev’i olarak yani birinin âlâ ve diğerinin âdi kâğıt üzerine tab’ına mübaşeretle bu kerre resîde-i hadd-i hitam olmuş ve âlâ kâğıt üzerine matbuu 35 ve âdisi 30 kuruşa mücelled olarak Sahaf’lar’da Halil Hüseyin Efendi’nin dükkânıyla sadr-ı esbak Reşid Paşa merhumun türbesi karşısında kıraathanede ve Bahçekapusu’nda tönbekici ve Hâkkâklar içinde Sahaf Bekir Efendi ile Ahmet Efendi’nin dükkânlarında fûruht olunmakta bulunmuş idüğünün ve cild-i sânisinin dahi derdest-i tab ü temsil bulunmakta olduğunun ilânına ibtidar kılınır.”

[*Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, no, 648 (5 Muharrem 1284) s. 2592. Milâdî 9 Mayıs 1867 tarihli bu ilân daha sonraki birçok nüshada da (651, 653, 655, 662, 742, 744, 745, 749) yer almıştır.] İlk ilândan hemen hemen tam beş ay sonra Tarih’in ikinci cildi için yine aynı gazetede ilk ilân çıkmıştır:

“Asım Efendi merhumun iki cilt üzerine telif ve tasnif etmiş olduğu tarih-i nefisin bu kere cild-i sânisini dahi karin-i hüsn-ü hitam olarak âlâ kâğıt üzerine matbuu 30 ve âdi kâğıtlısı 25 kuruş fiatla cild-i evvelinin bulunduğu mahâllerde fûruht olunmakta bulunmuştur.” (no. 753, 10 Cemaziyelâhır 1284, s. 3012). Milâdî tarih 8 Ekim 1867’dir.

Âsım Tarihi’nin doğum senesi hakkında hareket ve ilham kaynağımız olan kaynakta, yâni M. Belin’in yazısında (“Bibliographie Ottomane, ou notice des livres Turcs imprimés à Constantinople, durant les années 1284 et 1285 de l’Hégire”, *Journal Asiatique*, Août-Septembre, 1869, s. 77) daha başka bilgiler de bulunmaktadır. Belin’e göre Tarih önce *Ceride-i Havadis* gazetesinde tefrika

edilmiş, daha sonra kitap halinde basılmıştır. Bu arada o bu vesileyle bir üzüntüsünü de dile getirmekte ve izahatının sonunda “*maalesef indeksi yoktur*” demektedir. İbnülemin’in üzüntüsü ise bir mukaddimesinin bulunmamasıydı. Bizimki ise *Âsım Tarihi*’nin tefrikasını ihtiva eden *Ceride-i Havadis* nüshalarını bulamamış ve görememiş olmanın hasretinde ve iştiyakında kavrulmaklığımızdan ileri gelmektedir. Yeni bir visâl daha yeni bir hasretin ilham kaynağı olmuştur.

Dergâh, sayı: 9, Kasım 1990

BÂBÎÂLÎ'NİN TARİH MECMUALARI (1943-1965)

Tarihe dair kitapların ve mecmuaların her zaman alâka göceklerini söylemek bir kehanet olmasa gerek. Çünkü bu türden kitaplarda doğrudan doğruya beşerî olanla, yâni insanla karşı karşıya gelinir. Bir insan için ise diğer insanların hikâyesi, cazibesini her zaman muhafaza edecektir. Bu sebepten ötürü, geçip gitmiş insanların hikâyesi ne işe yarar sualini hiçbir tarihçi tartışma gereği duymamaktadır. İnsanî olan cazibesini hep koruyacaktır.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilânıyla gelişip serpilen Türk matbuatında tarihe dair yorumlar ve bilhassa hâtırat tefrikaları hep yerini muhafaza etmiştir. Bu bakımdan bir tarih araştırmasında bazen en hassas bilgiler en umulmadık bir mecmuanın veya gazetenin bir köşesinden çıkabilmektedir. Bu noktadan hareketle bir tarih çalışmasında mümkün olduğu kadar çok mecmua ve gazete taramak ilk hedef olmalıdır. Tabii bu arada ilk iş olarak hususen tarihe dair çıkarılmış mecmuaların taranması gelmektedir. Bu gibi çalışmalar gereği gibi yapılmadığı için tarih araştırmalarında çok defa hep aynı me hazlar kullanılmakta, adetâ istismar edilmekte, yeni me hazları keşfetmek ve tanıtmak gibi bir başka mühim vecibe yerine getirilmemektedir. Halbuki her araştırmacının ilk hedeflerinden biri de yeni me hazlara ulaşmak ve onları değerlendirip tanıtmaktır.

I. Tarih mecmualarının neşrine başlanması

Memleketimizde tarih araştırmalarını tanzim için kurulan *Ta-*

rih-i Osmanî Encümeni'nin kuruluşundan sonra *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* (sonra *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*) tarihçiliğimizin hâlâ ve en kıymetli bir neşir organı (101 sayı, 1910-1931) olanıdır. Tarih mecmualarının ilki ve resmî olanıdır ve yerine çıkarılan *Belleten*'in zaman zaman *Arkeoloji mecmuası* hüviyetine büründüğü göz önüne alınırsa, tarih mecmuası olarak değeri daha da artar.

Bu devrede diğer resmî tarih mecmuaları olarak *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası* (2 sayı; 1931, 1932-1939), *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi* (5 sayı, 1933-1937), *Tarih Semineri Dergisi* (3 kısım, 1937-1938) ve İ.Ü. Edebiyat Fakültesi tarafından çıkarılmaya başlanan (Eylül 1949) *Tarih Dergisi* zikredilebilir. İsminde tarih kelimesi bulunmamasına rağmen *Türkiyat Mecmuası*'nı (1925) da bu meyanda zikretmek gerekiyor. Dikkat edilmesi ve hatırlanması gereken bir başka husus ise 1932-1950 arasında çıkarılan halkevleri mecmualarının bilhassa mahallî tarih araştırmaları bakımından dikkate değer vesikaları ve araştırmaları ihtiva ettikleridir. Bunlardan bazıları meselâ *Gediz* (Manisa), *Ün* (Isparta), *Çorumlu* (Çorum) ve *Konya* (Konya) gibi mecmualar bir tarih mecmuası hüviyetindedir.¹

2. Hüsusi tarih mecmuaları

Memleketimizde gerçek veya hükmi şahıslar tarafından çıkarılan tarih mecmualarının gerçekten de dikkate değer sayılabilecek hikâyesi henüz yazılmamıştır. Halbuki bu mevzuda makaleler değil; kitaplar yazılmış, tezler yapılmış olmalıydı. Çünkü bu türden mecmuaların sadece yazarlarının isimlerini sıralamak bile onların ehemmiyetlerini ortaya koymaya kâfidir.²

1 Halkevi mecmuaları için: Nurettin Güz, *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri*, Ankara, 1995, 174 s.

2 Tarih mecmuaları hakkında görebildiğimiz ilk ve tek yazı çok umumî bir muhteva-

Hususî tarih mecmuaları tarihinde ünlü kitabiyat âlimi Ali Emirî Efendi (1857-1924) tarafından çıkarılan *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* (31+5 sayı; 1918-1922) ilk olma vasfını kazanmıştır. Bilhassa bu mecmuada Fuat Köprülü aleyhinde yazdıklarıyla dikkati çeken A. Emirî, divan edebiyatına dair neşriyatıyla ve bilgisiyle tanınmaktadır. Bütün yazıları Emirî'nin kaleminden, masrafı da cebinden çıkmaktadır.

Ali Emirî'nin bu mecmuasından sonra uzun bir müddet tarih mecmuası çıkmamıştır. Bu arada 1928'de (1 Kasım) harf inkılâbı olmuş ve zaten küçük olan okuyucu kitlesi, yeniden teşekkül etmeye başlamıştı. Gerek hemen hemen bütün gazetelerde ve gerekse mecmualarda bulunan tarihe dair yazılar ve tefrikalar tarih okuyucularının ihtiyacına cevap veriyordu. Diğer taraftan Ahmet Refik Altınay, Abdullah Ziya Kozanoğlu, M. Turhan Tan (asıl adı Mehmet Samih Fethi) ve İskender Fahreddin Sertelli gibi yazarların tarihî romanları ve tefrikaları büyük alâka çekiyordu.³

1. Tarihten Sesler (25 sayı, 15 Ocak 1943-Mayıs 1945)

İkinci Dünya Harbi'nin en netameli günlerinde Türkiye harbin dışında kalmak için büyük gayretler gösterirken A. Emirî'nin mecmuasından sonra sıralamada ikinci, ancak yeni harflerle birinci olan hususî tarih mecmuası *Tarihten Sesler*, tarihî romancıların büyük isimlerinden biri, İskender Fahreddin Sertelli tarafından kuruldu. Bâbîâlî'nin çok yazarlı gerçek ilk tarih mecmuasının sahibi ve umumî neşriyat müdürü Prof. Dr. Yavuz Abadan oldu. Onun Eskişehir mebusu seçilmesi üzerine imtiyaz sahipliği uhdesinde kalır-

ya sahiptir: Mahmut H. Şakiroğlu, "Türkiye'de şimdiye kadar çıkan popüler tarih dergileri", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 1 (Ocak 1984), s. 65-68. Biz, hemen hepsi İstanbul'da çıkan mecmualara tahsis ettiğimiz yazımızın hacmini artırmamak için yazi isimleri zikredemeyip yazar isimlerini vererek bir fikir oluşturmaya çalıştık.

3 A. Emirî için: Ali Birinci, "Kitabistan mülkünün sultanı: Ali Emirî Efendi", *Tarihin Gölgesinde*, İstanbul, 2001, s. 275-281.

ken yazı işleri müdürlüğüne genç ilim adamlarından Tarık Z. Tunaya (sayı: 6-7, Haziran-Temmuz 1943) getirildi. Kısa bir müddet sonra Behçet Adil Bağdatlıoğlu mecmuanın sahibi, ünlü mektep kitapları yazarı Emin Oktay ise yazı işleri müdürü oldu. Bu arada 29 Mayıs 1943'de, mecmuanın ancak ilk beş sayısını görebilen kurucusu İskender Fahrettin Sertelli ahirete göçtü.

Mecmua yirmi beş sayı (Ocak 1943-Mayıs 1945) çıkarılabildi ve ifade edildiği gibi okuyucuların rağbet ve teveccühünü kazandı. Masraflarından artan geliri İ. F. Sertelli'nin ailesine ve çocuklarına tahsis edildi.⁴

Mecmuada görülen imzalar, hakkında bir fikir verebilir: Yavuz Abadan, Tarık Z. Tunaya, Selâhaddin Demirkan, Vâ-Nû, Feridun Dirimtekin, Reşad Ekrem Koçu, Dr. Celal Tahsin Boran, M. Fahreddin Çelik (Kırzioğlu), İskender F. Sertelli, Osman Cemal Kaygılı, Münir Süleyman Çapanoğlu, Muzaffer Esen, Aziz Ogan, Mustafa Ragıp Esatlı, S. Şamlı, Kadircan Kafılı, Rıza Çavdarlı, M. Nuri Gençosman, Necati Işılay, Enver Behnan Şapolyo, Necmeddin Sadak, M. Şakir Ülkütaşır, Mahmut Yesarî, Tahir Alangu, Steven Runciman, Selim Nüzhet Gerçek, Orhan Tuna, Hikmet Turhan Dağlıoğlu, Necdet Rüştü Efe, İbrahim Kutluk, Z. Fahri Fındıkoğlu, S. Nafiz Tansu. Mükrimin Halil Yinanç, A. Süheyl Ünver, Mesut Koman, Ziya Şakir, Sermet Muhtar Alus, Fevzi Kurtoğlu, Refik Balcı, Reşit Ülker, Hasan Adnan Giz, Salih Zeki Aktay, Zeki Velidi Togan, M. Zekâî Konrapa, Seferlilî Mehmet Halife, Sabur Rasol, M. Öktem, Suat Yürük, Behçet Adil Bağdatlıoğlu, Malik Sayar, M. C. Şehabettin Tekindağ, Emin Oktay, Tarık Sarım, Afif Erzen, Tan Çolban, Erdoğan Esenbilge, Şefik Türker, P. Popov, Orhan Rıza Aktunç, Adnan Turnagöl, Nesil İlyazar Kohen, Hulûsi Göktürk, İsmet Zeki Eyüboğlu, T. Yılmaz Öztuna.⁵

4 Mecmuaların kaç sayı çıktıklarına başlıklarda işaret edilmiştir. Metinde, görülebilen nüshaların yazarlarının listesi verilmiştir.

5 Beyazıd Devlet Kütüphanesi'ndeki takımı inceledik.

1924'den yâni A. Emirî'nin mecmuasından sonra, 1950'ye kadar çıkan ilk ve son mecmua, bilebildiğimiz kadarıyla *Tarihten Sesler* olmuş ve 1950'den itibaren bol miktarda çıktığı görülen mecmuaların ilk örneğini ve ilham kaynağını teşkil etmiştir. Sadece bu tarafıyla dahî mecmuanın hususiyeti ve ehemmiyeti ortadadır.

2. *Tarih Dünyası* (38 sayı, 15 Nisan 1950-26 Şubat 1953)

1950 senesi tarih mecmuacılığında adetâ altın çağı oldu. Dört güzel ve kıymetli tarih mecmuası bu sene içinde birbirini takiben çıkmaya başladı. Bunlardan birincisi tarih, hattâ coğrafya mecmuacılığımızın birkaç büyük isminden biri olan Niyazi Ahmet Banoğlu (1913-1992) tarafından çıkarılan *Tarih Dünyası* isimli mecmuadır.⁶

15 Mayıs gününden itibaren onbeş günlük olarak çıkmaya başlayan mecmuanın hedefi gizli kalmış tarihî hakikatleri ve kıymetleri Türk efkârına arzetmektir. Vesika neşri de, yapılmak istenenler arasındaydı. Gerçekten de mecmua bilhassa yakın tarihe dair hâtıralar, vesikalar ve resimlerle dopdolu olarak basılıyordu.⁷

15 Nisan 1950-15 Eylül 1951 tarihleri arasında onbeş günlük olarak yirmibeş sayı çıktı ve daha sonraki sayılarını aylık olarak gayr-ı muntazam bir şekilde neşredebildi ve 26 Şubat 1953 tarihli 38. sayısıyla neşriyatına son verdi. Mecmuada görülen imzalar ve rumuzlar sırasıyla şöyledir: Be. Se., Ahmet Refik (Altınay), İbrahim Hakkı Konyalı, Adnan Giz, Fahri Celal Göktolga, M. Razi Yalın, Galip Kemalî Söylemezoğlu, H. Nezihî Erksan, Mithat Sertoğlu, Naşit Baylav, Fuat Ezgü, N. A. Banoğlu, Derviş Karamanoğlu (İ. H. Konyalı), Tahsin Öz, İ. Atis (İ. H. Konyalı) Ali Kemalî Ak-süt, Lebib Muammer, C. Erksan, Falih Rifkî Atay, Sait Toydemir,

6 Naşirlerin doğum ve ölüm tarihleri için: *50 Yıl Albümü 1946-1996*, İstanbul 1996, 446 s.

7 Mecmuanın tam takımını gördük.

Ahmet Bülend, Reşat Ekrem Koçu, Kemal Çığ, Dr. Necmeddin Erim, Tayyib Gökbilgin, Miss Pardoe, Rasim Özgen, Tevfik İnci, A. Süheyl Ünver, M. Çağatay Uluçay, Y. Bahri Doğanay, Ferdi Öner, Resûhî Baykara, Nazmi Sevgen, Osman Ergin, Caroline Suchloşka, Ekmel Molla, Ahmet Hamdi Tanyeli, Ahmet Bedevî Kuran, Ziya Erkins, İbrahim Koçu, Selâmî İzzet Sedes, Ahmet Reşat, Mustafa Sâî, Mahmut Nef'î, H. Ali Rıza Sağman, Ali Kemal Balkanlı, İsmail Baykal, Muzaffer Esen, Selâmi Münir Yurdatap, Mehmet Zeki Pakalın, Cevriye Artuk, Vefik Tura, Esat Sezaî Süm-büllük, Ferit Ağazade, Henry Bordeaux, Osman Nuri Eti, Salâhaddin Güngör, Aziz Esenbel, Halil Sedes, Cemaleddin Server (Revna-koğlu) Feridun Dirimtekin, Selâhaddin Demirkan, Mehmet Halid Bayrı, İhsan Nuri Sir, M. Tayyar, Kazım Sevinç Altınçağ, Macit Uygur, Raif Yelkenci, Mehmet Türkiöğlu, Yaşar Gökçek, Bernard Bromage, Tahsin Ünal, Nejat Yıldırımkemal, Fahrettin Altay, Hayreddin Alptekin, Avram Galanti, Nahit Sırrı Örik, N. R. Efe, İsmet Gönülal, Midhat Şükrü Bleda, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Fâzıl Aya-noğlu, Tahsin Öz, Turhan Toker, Fahir Baba (Yusuf Fahir Ataer), Dr. Fahri Can, Sabahattin Kerimoğlu, S. Toydemir, Zafer Hasan Ayberk, Nuri Özkan, Feridun Kandemir, Tan Çolban, Atıf Bumin, Receb Baysun, Sadi Borak, Muharrem Giray, Tahir Olgun, Suphi Uzunca, Nurettin Oflaz, M. Yesarî, Hamdi Varoğlu, Muzaffer Uyguner, Kadircan Kafli, A. Baha Özler, Bahattin Akolu, Dr. Şadan Talat Ural, Rauf Tunçay, Hasan Amca, M. S. Tura, Necip Erimsel, Leyla Soykut, S. Tur, Hüseyin Nihad Erer, Turgut Işıksal, Charles Diehl, Şekip Berker, Edwin Müller, Leyla Yazıcıoğlu, H. Semih Tongsir, Oscanyan, Aziz Akıncan, M. S. Çapanoğlu, M. Kadri, Muhtar Dağlı, N. C. Kesim, Muzaffer Giray.⁸

Tarih Dünyası'nın Fatih, Osmanlı Tarihinde Yasaklar (R. Ekrem Koçu), *Selim III ve Alemdar Mustafa Paşa* (A. Cemal Erksan) ve *Aşık Şair Padişahlar* (R. Ekrem Koçu) isimli ve hepsi de 1950'de

8 Yazımızda ikinci kere zikredilen yazarların soyadları aynen, isimleri ilk harfleriyle verilmiştir.

basılmış dört özel sayısı bulunmaktadır. Yine müstakil mecmua hâlinde *Tarihte Güzel Kadınlar* (1953) mecmuası ve *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese* (Tahsin Öz, İstanbul, 1953, 47 s.), *Ansiklopedik Mizah Dünyası* (8 sayı, 192) ve gayrimuntazam şekilde de olsa dört sayı çıkarılan *Coğrafya Dünyası*'nı (4 sayı, 1950-51) bu meyanda zikretmek gerekir. Bu son mecmuada Türkiye ve başka memleketler hakkında tercüme ve telif dikkate değer yazılar bulunmaktadır. Coğrafya mecmualarının dikkate değer olanıdır.

Mecmuanın dikkati çeken yazıları arasında şunlar zikredilebilir: 1- Razi Yalkın, "Son halife Abdülmecit ve hânedân-ı Al-i Osman İstanbul'dan nasıl çıkarıldı?" (sayı. 1-8, sekiz tefrika), 2- Reşad Ekrem Koçu, "Türkiye'de seçimin tarihi, 1877-1950" (sayı. 5-8, üç tefrika), 3- M. Çağatay Uluçay, "Sultan İbrahim deli mi hasta mıydı?" (sayı. 6-17, onbir tefrika), 4- İsmail Baykal, "Veliaht Yusuf İzzeddin efendi nasıl intihar etti?" (sayı. 12-16, beş tefrika), 5- İ. Kemal, "Son Osmanlı veliahdı ve halifesi Abdülmecid'in sarayında neler gördüm?", (sayı. 17-24, sekiz tefrika), 6- Yusuf Fahir (Ataer) Baba, "Bektaşilik", (sayı. 25-38, ondört tefrika), 7- Mehmet Halit Bayrı, "Osmanlı tarihçileri" (sayı. 32-34, dört tefrika), 8- Reşad Ekrem Koçu, "İkinci Sultan Mahmud'un günlük hayatı ve Abdülhak Molla", (sayı. 32-37, altı tefrika). Ayrıca Raif Yelkenci'nin Şeyh Bedrettin, Nazmi Sevgen'in Şarkî Anadolu ve Nahid Sırrı Örik'in Osmanlı hanedanı hakkındaki yazıları da bilhassa zikre değer.

3. Tarih Ordunya Sesleniyor ve Tarih Sesleniyor (Nisan-Haziran 1950)

1950 Nisan'ında çıkmaya başlayan ikinci mecmua *Tarih Ordunya Sesleniyor* gibi çarpıcı bir isim taşıyordu. Altbaşlığı ise "her ayın ilk onbeşinde çıkan tarih ve aktüalite mecmuası" olduğuna dikkati çekiyordu. Sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden Cemal Kutay, teknik sekreteri Turhan Gürkan'dı. Resimlerde Oral Orhon imzası

bulunuyordu. Mecmuanın ilk sayısı Nisan-Mayıs, ikinci sayısı Mayıs-Haziran'da çıktıktan sonra sayfa sayısı ve ebadı küçültülerek ismi *Tarih Sesleniyor* şeklinde kısaltıldı, 17 ve 27 Haziran'da bu isimle iki sayı daha çıktı. Bu yeni şekliyle haftalık ilk tarih mecmuası olmaktan başka bir hususiyetinden bahsetmek mümkün değildi. Her iki mecmua da Cemal Kutay'ın (d. 1909) imzasını taşıyan daha sonraki diğer tarih mecmuaları gibi bu türden mecmuaların en az tarihî malzeme ihtiva ve değer ifade edenleri arasına katıldı.

Görülen imzalar: C. Kutay, M. Z. Pakalın, Cafer Tayyar Eğilmez, Osman Nuri, Pirisküs, A. R. Seyfi, Süleyman Trablus, M. R. Yalkın, Sedat Doğruer, Müşavir Paşa, Semih Mümtaz, İ. Ziya Ber-sis, A. H. Öztalay, Babür, M. Hayri Egeli, E. Kuşçubaşı, Celal Davut Arıbal, H. O. Erkan, L. Von Sanders, G. Zacharia, Hammer. İmzasız yazıların çokluğu dikkati çekmektedir ve bu bir tarih mecmuası için garabettir.

4. Resimli Tarih Mecmuası (84 sayı, 1950-1956)

1950 senesinin Nisan ayında çıkmaya başlayan *Tarih Dünyası* ve *Tarih Orduya Sesleniyor* isimli iki aylık mecmuadan sonra, Mayıs ayından itibaren *Resimli Tarih Mecmuası* 'nın ilk sayısı Bâbîâlî vitrinlerinde görüldü. İlk ikisi için gerçekten de ciddi bir rakip olan mecmuanın sahibi onyediy yaşında Bâbîâlî'ye ilk adımını atan, bir çok gazete ve mecmuada yazdıktan sonra kendi adına *Aylık Ansiklopedi* 'yi (1955-1975) çıkarmak gibi kıymetli ve başarılı bir neşriyat tecrübesine sahip olan Server İskit (1894-1975) idi. O, tertip ve düzen bakımından öncekilerden kıyaslanamayacak kadar daha mükemmel olan bu mecmuayı altı sene boyunca muntazaman çıkardı.⁹ Bu sahanın ilk uzun ömürlü temsilcisi *Resimli Tarih Mecmuası* olmuştur.

Tercüme yazıların da bulunduğu mecmuada görülen imzaları

9 S. İskit'in geniş hayat hikâyesi için: Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, İstanbul, 2001, s. 258-266.

şöylece sıralayabiliriz: Feridun Fazıl Tülbentçi, Ahmet Rasim, M. Z., Halûk Y. Şehsuvaroğlu, R. E. Koçu, S. M. Alus, Z. Şakir, Ercüment Ekrem Talu, Ömer Rıza Doğrul, Nuri Hüseyin Tuğrul, Şevket Rado, A. K. Aksüt, Abdullah Uygur, Mehmet Enis, F. Kandemir, Sadi Koçaş, Hasan Aşır Turgay, Tahsin Ünal, Yakup Özdemir, Zuhurî Danışman, Semih Mümtaz, Tahsin Öz, A. B. Kuran, Z. H. Aybek, Ali Galip Öztürkmen, Abidin Daver, Halit Akmansü, Ziya Melek, Esat (Bülkat) Paşa, Ragıp Akyavaş, Hüseyin Namık Orkun, Veled Çelebi, T. İnci, Reşat Nuri Güntekin, Ali Kemal Sunman, Ali Rıza Seyfi, Behçet Cemal, A. R., Süreyya Ergin, Rıza Çavdarlı, Bahtiyar Cemil, S. İ. Sedes, O. A., Tarık Mümtaz Göztepe, Rıdvan Güneş, Hamza Osman Erkan, Sudi Yağız, Sırrı Piroğlu, Osman Nuri Aladağ, İsmail Talman, Mustafa Cezar, Topçu İhsan (Eryavuz), Faruk Sümer, Mehmet Emin (Yurdakul), Ömer Seyfettin, Mehmet Akif, Ali Ekrem (Bolayır), Ay. An., Eroğlu R. İskit, Hikmet Feridun Es, M. S. Çapanoğlu, N. S. Örik, Arslan Tufan (Yazman), Selâhattin Güngör, Refik Alpaslan, Kadircan Kafı, Hasan Suvla, Enis Tahsin Til, G. Ergiç, Seyfettin Kayal, S. İ., İ. Behçet Akın, Sırrı Tiz, Şükrü Sazlıdere, Mehmet Ataker, Kerim R. Tümay, Nuri Pek, R. A. S(evengil), Mesut Can, Leyla Soykut, Mithat Sertoğlu, Abdurrahman Aygün, Şahap Tayfur, Sami Rodoslu, M. Hüsnü Camcı, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Fazıl Murat (Mithat Sertoğlu), H. R. Gürpınar, Münir Sirer (M. Sertoğlu) Tevfik Bıyıklıoğlu, Mehmet Önder, Vâlâ Nurettin, M. Zekai Konraba, H. Ziya Uşaklıgil, Süleyman Kâni İtem, Cemal E. Ortekin, Arif Avarlı, Şerif Çavdaroğlu, F. Dirimtekin, Turgut Işıksal, A. R. Sağman, Muzaffer Ramazanoğlu, Faik Reşit Unat, Ali Süha, Ali Semih Arıcan, Hicret Cambazoğlu, Zeynel Akkoç, Ferit Kerimoğlu, Ali Hamdi, Nihat Alp, S. İ (Servet İskit), S. S. Tugay, P. S., Dr. Ali Kayacan, Şerafettin Ersoylu, Talât Hasırcıoğlu, (Vladimir) Mirmiroğlu, Emin Âli Çavlı, Nurettin Tür, Celal Esat Arseven, Rıdvan Nafiz Edgüer, M. Sami Yulaç, Ferit Celal Güven, Nuri Dalkılıç, Rasim Süerdem.

Resimli Tarih Mecmuası'nın muhtevası diğerlerinden biraz

farklı olarak, Osmanlı Tarihinin bütün devrelerine tahsis edilmiştir. Dünya tarihine dair yazıları da zaman zaman basmıştır. Mecmua ilâve formalar hâlinde bir çok kitap da vermiştir. *Tarih Kılavuzu* (1950, 64 s.), *Peygamberler Tarihi* (A. Ragıp Akyavaş, 1954, 80 s.), *İstanbul* (1955, 96 s.) ve *Özlü Osmanlı Tarihi ve Padişah Resimleri Albümü* (metin. Mustafa Cezar, resimler. Sabiha Bozcalı, 1956, 100 s.) bu gibi ilâveleridir. Bunlar içinde Kâmil Kepeci'nin (öl. 5. 10. 1952) *Tarih Lûgati* (İstanbul, 1952, 416 s.) bilhassa dikkate değer. Mecmuadaki yazılar arasında Sermet Muhtar Alus, Hamza Osman Erkan, Nahit Sırrı Örik, Münir Süleyman Çapanoğlu, Semih, Mümtaz, E. Ekrem Talû ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın imzasını taşıyanlar tarihçilik bakımından mühimdir.

5. *Tarih Hazinesi* (17 sayı, 15 Kasım 1950-Nisan 1953)

1950 senesinin dördüncü mecmuası olan *Tarih Hazinesi*, bilhassa yazdığı şehir tarihleriyle tanınan ve bu gibi mecmualarda bir çok yazı neşretmiş bulunan İbrahim Hakkı Konyalı (ilk soyadı Atis, 1896-20 Ağustos 1984) tarafından onbeş günlük olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Ancak 10. sayıdan itibaren aylık hâle getirilen mecmua gayrimuntazam bir şekilde Nisan 1953'e kadar neşriyatını devam ettirmiştir. Sahibi ve yazı işlerini idare eden İbrahim Hakkı Konyalı iken 15. sayıda (Nisan 1952) bu vazifeye eşi Mediha Atis getirildi. Kendisi ise başmuharrir oldu.

Mecmuada görülen imzalar şunlardır: İ. H. Konyalı, Ercüment Ekrem Talû, T. Öz, M. Rasim Özgen, F. Kandemir, İ. Atis (İ. H. Konyalı), Derviş Karamanoğlu (İ. H. Konyalı), İsmail Baykal, Elif Naci, S. M. Alus, Yusuf Akyurt, T. Gökbilgin, Muhtar Paşaoğlu (S. M. Alus), A. H. Tanyeli, Ömer Ataoğlu, R. Çavdarlı, Ayhan Nalbandoğlu, Muzaffer Ramazanoğlu, Mehmet Kadiroğlu, Rüsuhi Baykara, A. S. Ünver, Hüseyin Şems Güneren, R. E. Koçu, Esat Serrezli, Anber Reisoğlu, Mediha Atis, Cahide Tamer, Haşim Zeki Ya-

zıcioğlu, M. R. Yalkın, Fuad Ezgü, Hakkı Arayan (İ. H. Konyalı), Rifat İzgi, Sait Toydemir, T. Levendoğlu, Lütfü Turanbek, Memduh Muin Tayan, E. Â. Çavlı, S. Güngör, Herbert Melzig, Tevfik İnci, İsmail Hikmet Ertaylan, Rükneddin Akbulut, Steven Runciman, Ahmet Ateş, Faiz Demiroğlu, Fazıl Ayanoglu, Fuat Köprülü, H. Nalbandoğlu, İrfan Mengü, Ferruh Arsunar, İzzet Fuad Paşa, Nureddin Can Gülekli, Halil Sedes, Samet Ağaoğlu, Hırevî, M. Faruk Gürtunca, Galip Kemalî Söylemezoğlu, Ahmet Kemal Şemsioğlu, Haydar Alkor, Kemal M. Altunkaya.

Mecmuanın *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri* isimli eki (176 s.) tamamlanamamıştır.

6. Tarih Aynası

Ağustos 1951'de ilk, Aralık'ta ise ikinci ve son sayısı çıkan onbeş günlük *Tarih Aynası*'nın sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden mes'ûl müdürü Faruk Rıza Güloğul idi. *Tarih Sesleniyor* gibi, bir denemeden ibaret kalan mecmuada T. A., M. S. Çobanoğlu, Ahmet Refik, A. H. Tanyeli, Süleyman Fahir, F. Kavukcuoğlu imzaları ve imzasız yazılar bulunuyor.

7. Yeni Tarih Diinyası (22 sayı, 17 Eylül 1953-1 Ağustos 1954)

26 Şubat 1953 tarihli 38. sayısıyla bilemediğimiz bir sebepten ötürü *Tarih Diinyası*'nın neşriyatını durduran Niyazi Ahmet Banoğlu aynı senenin 17 Eylül'ünden itibaren *Yeni Tarih Diinyası*'nı onbeş günlük olarak çıkarmaya başladı. Mecmuanın sahibi ve eşi Anna Banoğlu, yazı işleri müdürü ise kendisiydi. Son sayısı (22) 1 Ağustos 1954'te çıktı.

Tercüme yazılara da yer veren mecmuada görülen imzalar şöyle sıralanabilir: N. S. Örik, R. E. Koçu, C. S. Revnakoğlu, H. Amca, M. Çağatay Uluçay, Feridun Kaşdemir, Muazzez Çığ, S. N.

Gerçek, R. Baykara, M. H. Bayrı, Abdurrahman Adil Eren, N. A. Banoğlu, A. S. Ünver, N. Baylav, K. Kafilı, T. Öz, Zahir Güvemli, Mehmet Şerif Çavdaroğlu, A. K. Aksüt, R. A. Sevengil, Ziya Erkins, Kemal Ünal Akpınar, Hikmet Ülgen, Muzaffer Batur, Hatice Kızılyay, İhsan Nuri Sir, Şefik Ateşlikan, Tayfur Sökmen, Sadettin Pirali, Sami Karayel, S. Kâmil, Mehmet Ali Kâğıtçı, Yüksel Ozan, Aziz Bilâloğlu, N. Kesim, Hasan Nevzat Karagil, Ahmet Emin Yalman, Macid Uygur, Y. F. Baba (Ataer), Galib Kemalî Söylemezoğlu, Aziz Akıncan, Necdet Rüştü Efe, Aziz Ozan, S. Borak, S. M. Yurdatap, Hâfi Kadri Alpman, H. Fikret Alasya, Neriman Hikmet, Ahmet Tevfik, Kadri Öztürk, Nurullah Tilgen, Haydar Vaner, Asaf Tanrıkut, Şemseddin Sabri Kocamemi, İsmail Habib Sevük, Tahir Pamir, M. Hilmi, A. Rıfat Çamlıdağ, A. Bedî Ertan, Taci Eriçok, Erol Tümertekin.

Mecmua 1953'de *Atatürk Özel Sayısı* ve 1954'de *Türk Dünyası 1954 Yıllığı* çıkarmıştır. *Yeni Tarih Dünyası*, Niyazi Ahmet Banoğlu'nun *Türk Dünyası*'ndan sonra ikinci mecmuasıydı. O'nun daha sonra da zaman zaman çıkardığı tarih mecmuaları olmuştur ki sırası gelince tetkik edilecektir.

Mecmuada Nahit Sırrı Örik'in Osmanlı hanedanı ve yakın tarih, Mehmet Halit Bayrı'nın destanlar hakkındaki yazıları bilhassa dikkati çekmektedir. Cemaluddin Server Revnakoğlu'nun "Tarikatlerin tarihine toplu bir bakış" (sayı. 1-20, on altı tefrika) ve Yusuf Fahir (Ataer) Baba'nın Sünnîlik-Alevîlik münasebetlerine dair yazıları kıymetli me haz olma vasıflarını haizdir. M. Halit Bayrı'nın Ahmet Refik Altınay hakkındaki iki tefrikalık (sayı. 19-22) yazısına da işaret edilmelidir.

8. *Dün ve Bugün* (48 sayı, 4 Kasım 1955-5 Aralık 1956)

Tarih Sesleniyor mecmuasından sonra haftalık çıkan ikinci tarih mecmuası *Dün ve Bugün*'dür. Diğer taraftan asıl hususiyetine

alt başlıkta işaret edilmiştir: Haftalık yakın tarih mecmuası.

Mecmuanın imtiyaz sahipleri Eşref Ekicigil ile Feridun Kandemir'dir (1895-1977). Teknik sekreteri Recep Ekicigil olan mecmuanın yazı işleri müdürü Feridun Kandemir yakın tarihimize dair bir dizi kitabın da yazarıydı. Mecmuanın isminin *Dûn ve Bugün* olması şimdiye kadar tarih mecmuaları arasında zikredilmesine mâni olmakla beraber ilk mühim yakın tarih mecmuasıdır ve gerçekten de kıymetli hatırat tefrikalarını ihtiva etmektedir. Zaten mecmuayı basan Ekicigil Yayınları yakın tarihimize dair bastığı kitaplarla tanınmaktaydı.

Mecmuada görülen imzalar şunlardır: Lütü Arif (Kenber), Refik Koraltan, F. Kandemir, Şükrü Kaya, Dr. F. Can, Tarık Mümtaz Göztepe, Zeynel Besim Sun, Cafer Tayyar Eğilmez, C. Kutay, Sami Ertürk, H. S. Tanrıöver, Hüsnü Himmetoğlu, Hüseyin Cahit Yalçın, Kâzım Nami Duru, M. S. Çapanoğlu, Ruşen Eşref Ünaydın, Cüneyt Eken, Ahmet Rasim, Şemsettin Günaltay, Rauf Orbay, Seyfi Düzgören, Fevzi Lütü Karaosmanoğlu, Nihat Reşat Belger, Cezmi Türk, Cavit Bey, Emin Erkul, Hüsnü Oğuz Erkmen, Tütüncübaşı Şükrü, Ali Fuat Başgil, Fethi Çelikbaş, Kerim Milar, Muhittin Akdik, Suphi Batur, Osman Alişiroğlu, Ahmet Hamdi Başar, Selâhattin Âdil, İrfan Hilâl. Sait Halim Paşa, Nizamettin N. Tepedelenlioğlu, Nuri Demirağ, Yakup K. Karaosmanoğlu, Celal Dora, Mükkerrem Sarol, Cüneyt Eken, R. Haşim Tarı, Doğan Nadi, Şahap Gürler, H. O. Erkan, Namık Zeki Aral, Ali Yeniaras, Adnan Menderes, Peyami Safa, Esat Hoca (mebus, M. E. İleri), İsmet İnönü, Sadi Irmak, Hilmi Uran, Rıza Tevfik, Burhan Felek, Enver Karan, Tahsin Uzer, Ahmet Besim Atalay, Nebizâde Hamdi (Ülkümen), Sinan Tekelioğlu, Fuad Köprülü, Abdurrahman Şeref, Süreyya İlmen, Scyyidin Ahmet, Kardaşko Hasan, M. Ali Konyar, Ali Haydar Mithat, Ali Rıza Paksoy, G. K. Söylemezoğlu.

Mecmuanın son sekiz sayısına imzasız yazılar hâkim olmuş, ebadi küçülmüş ve önceki 40 sayısına nazaran kıymeti çok azalmıştır.

9. *Yeni Tarih Dergisi* (45 sayı, Ocak 1957-Eylül 1960)

Server İskit'in *Resimli Tarih Mecmuası*'ndan sonra çıkardığı aylık mecmuanın değişik bir tarafı bulunmaktadır. Sahibi Server İskit, mes'ûl müdürü Ziya Hünerman olan mecmuanın asıl maksadı tarihe dair kitap ilaveleri vermektir. Bu suretle neşredilen kitapların en ünlüsü *Resimli ve Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi* olup altı ciltlik bu kitabın ilk dört cildi bu şekilde neşredilmiştir ve hâlen derlitoplu en iyi Osmanlı tarihi bu kitaptır. Büyük ölçüde Kâmil Kepeci'nin lûgatinden nakledilen *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (Midhat Sertoğlu, İstanbul, 1958, 356 s.) bu dizinin bir başka örneğidir. İlk başlarda iki forma olan mecmua kısmı sonlarda yarım formaya (8 s.) düşmüştür. Bu arada 36. sayıda (Aralık 1959) mes'ûl müdürü Temel İskit olmuştur.

Mecmuada görülen imzalar: F. F. Tülbentçi, Zarif Orgun, Tevfik İnci, F. Kandemir, Hüseyin Rahmi Gürpınar, M. Zekâî Konrapa, Jüles Verne, Ahmet Rasim, H. Y. Şehsüvaroğlu, Tahsin Ünal, Ç. Uluçay, S. İ. Sedes, Şükrü Kaya, M. N., M. Sertoğlu, Hakkı Süha Gezgin, Sermet Muhtar Alus, Ömer Rıza Doğrul, Âhu, Vahid, F. Kurdoğlu, Leylâ Saz, Münir Sirer (M. Sertoğlu), Ahmet Refik, Cevdet Paşa, Esat Cemal Pâker, Ali Fuat Türkgeldi, Mehmet Ârif, Cemaleddin Efendi, Ahmet İhsan, İhsan Sungu, A. D. Mordıman, Süleyman Kâni İrtem, Z. Melek, Rauf Yekta. Leylâ Saz'ın "Harem hatıraları" (sayı. 13-45) yeni harflerle ilk defa bu mecmuada basılmıştır.

10. *Tarih-Coğrafya Diinyası* (12 sayı, 15 Nisan-15 Aralık 1959)

Niyazi Ahmet Banoğlu daha önce çıkardığı *Tarih Diinyası* ile *Coğrafya Diinyası* yerine 15 Nisan 1959 tarihinden itibaren on beş günlük *Tarih-Coğrafya Mecmuası*'nı çıkarmaya başladı. Sahibi

kendisi, yazı işleri müdürü Nurcihan Kesim idi. 4. sayıda (31 Temmuz) kızı Deniz Banoğlu yazı işleri müdürü oldu. Daha öncekileri hatırlatan mecmuanın muhtevası bilhassa yakın tarih ve hâtırat bakımından nispeten zayıftır. İçindeki yerli imzalar şunlardır: Mustafa Kemal, Şeref Ergenekon, M. Şevki Yazman, M. Ç. Uluçay, S. Çelikkol, Ali Saim Ülgen, N. S. Örik, Abdülkadir Erdoğan, S. Borak, Muazzez Çığ, H. Y. Şehsuvaroğlu, Mehmet Rifat, Abbas Halim Paşa, Hakkı Güvendik, Cevdet Yakup Baykal, Hatice Kızılyay, Firuz Kesim, İ. H. Uzunçarşılı, Saadeddin Erel, N. Sevgen, Behçet Kemal Çağlar, K. N. Duru, Hasan Âli Ediz, N. A. Banoğlu, İhsan Ilgar, C. S. Revnakoğlu, Y. F. (Atacr) Baba, M. Sertoğlu, M. H. Bayrı, Baki Vandemir, İsfandiyar Esat Kadaster, Müjgân Cumbur, Süheyla Beken, Z. Şakir, Necmettin Sadak, Nurettin Can Gülekli, Mithat Şükrü Bleda, Dr. F. Can, Hakkı Tarık (Us), Şükrü Uras, Nazmi Çağan, Muzaffer Kılıç, Tefik Bıyıklıoğlu, Tahsin Ünal, Aslan Ergüç, Arın Engin, Tarhan Toker, M. H. Yinanç, Kadri Perk, Münir Hayri Egeli, Faiz Demiroğlu, Nurettin Artam, Sadık Atak, Vehbi Kocagüney, Muzaffer Erdoğan, Nureddin Sevin, Ş. Kaya, Nüzhet Bulca, Tefik İleri, Suut Kemal Yetkin, S. N. Gerçek, Reşat Nuri Güntekin, A. S. Ünver, Fazıl Ahmet Aykaç, Ahmet Tufan Şentürk, Mahmut Esat Bozkurt, Cevad Abbas Gürer, Özcan Doğruöz, Neyzen Tefik (Kolaylı), Refik Halid Karay, Hüseyin Rifat (Işıl), Celal Nuri İleri, Kerim Yund, Sait Faik Abasıyanık, İclâl Işık, Falih Rıfkı Atay, A. F. Cebesoy, Bahadır Dülger, Sunullah Arısoy, Server Ziya Meramlı, Hasan Rıza Soyak, M. Kemal Öke, Cenap Ozankan, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Sabahattin Kudret Aksal, Reşat Ekrem Koçu, M. Rasim Özgen, Hamdi Varoğlu, Osman Attilâ, Orhan Rahmi, Kılıç Ali, Halûk Nihat Pepeciyi, İsmail Hakkı Tekçe, Behçet Kemal Çağlar, Kadircan Kafflı, Cahit Sıtkı Tarancı, F. Demiroğlu, A. Baha Özler, Orhan Şaik Gökyay, Ziya Osman Saba, Hikmet Ülgen, Orhan S. Orhon, M. Şakir Ülkütaşır, Ali Haydar Alpagut, İ. H. Danişmend, İhsan Hınçer, Abdülbâki Gölpınarlı, Tahsin Yazıcı, Resuî Baykara, S. N. Özerdim, Halil Dikmen, Şahap Sıtkı, Ref'i Cevad

Ulunay, Mehmet Önder, Mehmet Kadir Keçeoğlu, Kemal Sülker.

Mecmuada dikkate değer tefrikalara örnek olarak M. Şevki Yazman'ın "Halit Paşa ile geçen hayatım ve maceralarım" (sayı. 1-11, dokuz tefrika), Mehmet Rifat'ın "93 (1876) harbi faciası" (sayı. 1-8, sekiz tefrika) ve Yusuf Fahir (Ataer) Baba'nın "Bektaşî ayin-i cem'inin iç yüzü" (sayı. 2-11, yedi tefrika) başlıklı yazıları zikredilebilir.

Tarih-Coğrafya Dünyası 15 Aralık 1959'da neşriyatına son verdikten iki sene sonra 19 Mayıs 1961'de yeniden çıkmaya başladı. 1-2 birleşik sayıdan sonra 30 Mayıs'ta 3. sayısı çıktı. Sahibi Anna Banoğlu, yazı işleri müdürü Turgut Fethi Erden idi. 15 günlük olma geleneği yine muhafaza edilmesine rağmen öncekilerin aksine çok kısa ömürlü oldu. Bu defa mecmuanın muhtevası, takdim yazısında da ifade edildiği gibi, Atatürk ve devri hakkındaydı.

Yazarları şöyle sıralanabilir: Naşit Mengü, Hakkı Güvendik, Osman Attilâ, Lütfi Oğuzcan, Muzaffer Gökman, S. Borak, F. R. Atay, K. Kafı, F. H. Dağlarca, Samizâde Süreyya (Berkem), İsmail Arar, Osman Turgut Pamirli, Dr. F. Can, H. Himmetoğlu, Kemal Güngör, P. Safa, Ahmet İlhan, N. A. Banoğlu, Nurettin Sevin, Cafer Tayyar (Eğilmez), Hasan Âli Yücel, S. K. İrtem, Raci Damacı, Esat Cemal Paker, Münir S. Çapanoğlu, Hâfız Yaşar (Okur), M. Sertoğlu, Cemil Topuzlu, F. N. Uzluk, A. S. Ünver, Ç. Uluçay, Ziya Somar, Nihat Sami Banarlı, R. E. Koçu, Aziz Tahsin Balkanlı.

II. Yakın Tarihimiz (52 sayı, 1 Mart 1962-21 Şubat 1963)

Dün ve Bugün'den altı sene sonra yine Feridun Kandemir tarafından, bu defa çıkış sebebi ismiyle de ifade edilen *Yakın Tarihimiz* mecmuası çıkarılmaya başlandı. *Tarih Sesleniyor* ve *Dün ve Bugün*'den sonra üçüncü haftalık mecmua olan *Yakın Tarihimiz* ilk ikisinden daha uzun ömürlü oldu ve tam elli iki hafta muntazaman neşredildi. Üstelik hâlâ pek az görüldüğü üzere mecmuanın muhte-

vasına dair çok kullanışlı bir şahıs ve yazı başlıklarını ihtiva eden fihrist formasını ilâveten vermiştir. Mecmua yakın tarih araştırmaları için vazgeçilmez bir bilgi kaynağıdır. Buna rağmen bunun da gereği gibi değerlendirildiğini söylemek mümkün değildir. Bilhassa hâurat dizilerini ve yazılarını ihtiva etmesi bakımından rakipsiz bir mecmuadır.

Hâtırat dizileri şöyle sıralanabilir:

1. Fahrettin (Türkkan) Paşa, “Medine müdafaası”. Bu hatırat daha sonra kitap hâline de getirildi. Feridun Kandemir, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*, İstanbul, 1974, 584 s.)

2. Emrullah Nutku, “İstiklâl savaşında denizciler” (Yazarın denizcilik hâtıralarını ihtiva eden kitapları var).

3. “Org. Vedat Garan’ın hatıraları.”

4. Fahri Engin, “Şanlı Hamidiye’nin meşhur akınları.”

5. “Fuat Balkan’ın hatıraları.” (Basıldı. İstanbul, 1998, 204 s.)

6. “Keçecizade İzzet Fuat Paşa’nın hatıraları.”

7. Ali Fahri, “Şeref kurbanları.”

8. “Kazım Özalp’ın hatıraları.” (T. T. Kurumu tarafından basıldı).

9. “Rauf Orbay’ın hatıraları” (Hatıraları ve söyleyemedikleri ile Rauf Orbay, İstanbul, 1965, 208 s.)

10. “Maliye Nâzırı Cavid Bey’in hatıraları.”

11. “Cavid Bey’in zindandan eşine yazdığı mektuplar.”

12. “Atatürk’ün söylev ve demeçleri.”

Mecmuada bilhassa hâtıralarını neşreden ve yazı yazan diğer isimler: A. C. Yöntem, H. C. Yalçın, C. C. Conk, Tunalı Hilmi, F. Kandemir, İ. Baykal, E. E. Talu, M. Giray, F. Engin, Sırrı Alıçlı, H. S. Tanrıöver, M. E. Bozkurt, H. S. Haydaranlı, C. Bardakçı, F. Altay, A. F. Cebesoy, M. Birgen, Celâleddin Germeyanoğlu, Zeki Paşa, Musa Kâzım, F. Can, D. Arıkoğlu, Z. A. Sirel, Süreyya Paşa,

Tevfik Noyan, H. Nalbantoğlu, Abdurrahman Adil (Eren), O. Kocaoğlu, H. Himmetoğlu, Z. B. Sun, F. Kesim, İsmet Karadoğan, A. Ş. Esmer, A. B. Atalay, L. Simavî, Yahya Galip, Ahmet Şerif, C. Tayyar Paşa, S. S. Karaman, Şeref Çavuşoğlu, Ferruh Niyazi Ayoğlu, Bedri Başakıncı, Ş. Mağmumî, A. Ağaoğlu, C. Topuzlu, M. Şükür, Galip Paşa, Mevlüt Baysal, S. Âdil Paşa, H. Hüsnü Erkilet, E. R. Balkan, C. Dursunoğlu, M. B. Pars, Fazlı Necip, G. K. Söylemezoğlu, Kemalettin Sami Paşa, E. H. Tepeyran, K. Karabekir, Y. Akçura, Ali Kemal, R. Karadağ, A. Galanti, N. S. Örik, C. R. Atılhan, H. E. Adıvar, Galip Paşa, Sait Paşa, M. Ş. Yazman, Seyfi Nutku, H. Z. Uşaklıgil, Arif Cemil (Denker), H. Akmansü, H. Gerede, A. Seni (Yurtman), M. Rauf, Abdullah Cevdet.

12. Tarih Konuşuyor (60 sayı, Şubat 1964-Ocak 1969)

Aylık olarak çıkarılan mecmuanın “sahibi ve muharrri” Cemal Kutay, yazı işleri müdürü Mustafa Unan olarak ilân edilmişti. Ancak 13. (Şubat 1965) sayıda Cemal Kutay kurucusu ve muharrri, Mustafa Unan sahibi ve yazı işleri müdürü olmuştur. Kutay 14. (Mart 1965) sayıda sadece kurucusu olarak ilân edilmiştir. 30. (Temmuz 1966) sayıda C. Kutay ismi sadece yazar olarak görünmeye başladı.

Kutay’ın bu mecmuayı kendi derleme, daha doğrusu aktarına ve çirpiştirmelerini basmak için çıkardığı anlaşılıyor. Bunun içindir ki ilk onüç sayı, daha önce çıkardığı ve sonra çıkaracağı diğer tarih mecmuaları gibi, tarihçilik bakımından hiçbir kıymeti haiz değildir, tıpkı Cemal Kutay imzalı bütün diğer kitaplar gibi... Ancak 14. sayıdan itibaren mecmua başkalarının yazılarına da açılınca bir kıymet ve mânâ kazanmaya başlamıştır.

Mecmuada görülen diğer imzalar: İ. H. Konyalı, M. A. Kağıtçı, S. R. İskit, M. Ş. Yazman, Asım Neş’et Sözmen, Z. Somar, F. Kandemir, A. R. Alp, Nurettin Peker, İbrahim Atis (İ. H. Konyalı),

A. Cemaleddin Saraçoğlu, F. Demiroğlu, N. A. Banoğlu, H. O. Erkan, M. M. Tayanç, A. S. Ünver, E. Yücel, Orhan Aydar, T. Öz, Z. Erkins, K. Çığ, C. S. Revnakoğlu, B. N. Şehsüvaroğlu, Ş. Tekindağ, İ. Artuk, Sabahat Alp, K. Samancıgil, İ. Ilgar, N. Sevgen, Z. Hanhan, N. S. Silan, M. N. Deliorman, A. N. Erman, F. Erus, K. Pamukçıyan, T. N. Çağdaş, F. Dirimtekin, M. Batur, R. E. Koçu, M. Sertoğlu, Ş. Tezer, E. Naci, Ziya Nuri, Güngör Yavuz.

Mecmuanın yazıları arasında Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Okçular Tekkesi (sayı. 25-27, üç tefrika) hakkındaki yazısı ile "İslâm mâneviyatının bergüzar simaları" (sayı. 38-42, dört tefrika), "Kapatılışının 42. yıldönümünde tekke ve zaviyeler" (sayı. 44-47, dört tefrika), "Tarikatlarda cenaze törenleri" (sayı. 52-55, dört tefrika) başlıklı tefrikası vazgeçilmez bilgiler ihtiva etmektedir. Bunlara A. Cemaleddin Saraçoğlu'nun "İkinci Meşrutiyet yıllarında İstanbul hayatından tablolar" (sayı. 31-36, altı tefrika) başlıklı tefrikası katılabilir.

13. Tarihin Sesi (2 Sayı, 24 Nisan-3 Mayıs 1962)

"Haftalık tarih ve aktüalite dergisi" olarak takdim olunan mecmua, incelediğimiz 1943-1965 devresinde haftalık mecmuaların dördüncüsü, N. A. Banoğlu'nun ise en son ve en başarısız neşir denemesi olarak kalmıştır. Sahibi eşi A. Banoğlu, kurucusu ve umumî neşriyatı idare eden N. A. Banoğlu, neşriyat müdürü T. F. Erden, neşriyatı fiilen idare eden Tevfik Pars Piremehmetoğlu idi.

Mecmuada görülen imzalar: Eski bir Atatürkçü (Cevad Abbas Gürer), K. Kafılı, Said Arif Terzioğlu, M. Kemal Öke, M. Sertoğlu, H. A. Yücel, İsmail Canbolat, M. S. Çapanoğlu, N. A. Banoğlu.¹⁰

10 Bu mecmuadan önce N. A. Banoğlu 15 Ağustos 1960'ta, 27 Mayıs ihtilalinin ikiliminde 4 sayfadan ibaret tek sayı *Tarihin İhret Aynası* isimli bir tarih gazetesi çıkardı. "Haftalık tarihî, siyasî, Atatürkçü gazete"nin sahibi ve imzasız bütün yazılarının yazarı N. A. Banoğlu, yazışları müdürü Nebil Fazıl Alsan'dı.

14. *Tarih Dünyası* (7 sayı, 1 Aralık 1964-15 Mayıs 1965)

“Aylık tarihî ve siyasî dergi” alt başlığını taşıyan mecmuanın sahibi Muzaffer Enünlü, genel yayın müdürü Niyazi Ahmet Banoğlu, sorumlu müdürü Orhan Enünlü idi. Bilebildiğimiz kadarıyla N. A. Banoğlu’nun 15 Nisan 1950’de yine bu isimle başlattığı tarih mecmuaları zincirinin son halkasını teşkil etmektedir. İlk mecmuadan farklı olarak bu sonuncu Atatürk ve devri hakkındaki yazılara ağırlık vermesiyle *Tarih-Coğrafya Dünyası*’nın devamı gibidir. 7. sayısını göremedik.

Mecmuanın yerli yazarları: N. A. Banoğlu, Özgül Çelik, İlhan Selçuk, S. B., O. Enünlü, Hayriye Nahabaş, S. Borak, M. S. Çapanoğlu, O. N. Ergin, N. Sevgen, A. C. Emre, S. N. Tansu, A. Selen, C. S. Revnakoğlu, Lebîb Muammer (N. A. Banoğlu), M. Sertoğlu, M. Gökman, İ. Ilgar, A. S. Ünver, F. Güleç, O. Ş. Uludağ, K. Miras, F. Demircioğlu, Salih Münir Çorlu, Ayhan Kızılay. Ş. Erel, Y. Z. İnan, Elif Naci, G. K. Söylemezoğlu, S. Kumbaracılar, M. T. Tan, M. C. Kuntay, N. Baylav, M. Çığ, A. R. Seyfi, K. Çığ, N. Deliorman, A. Daver, H. Rifat (Işıl), N. S. Danış, M. R. Esatlı, Z. F. Fındıkoğlu, E. Esenkova, S. M. Alus, N. N. Tepedelenlioğlu, M. Giray, H. K. Alpman, S. K. İrtem, Ö. R. Doğrul.

Mecmuada Ali İhsan Sabis ve Asım Gündüz paşaların hâtıralarından da parçalar ve ecnebî yazarlardan tercümeleler neşredilmiştir. Mecmuanın Hürriyet ve Meşrutiyet, Malazgirt ve Alparslan, Atatürk ve Mevlânâ özel sayıları bulunmaktadır. Mecmuada Ahmet Cevad Emre’nin “920 Moskovasında Türk komünistler” başlıklı tefrikası ve yolaştığı polemikler bilhassa dikkati çekmektedir.

15. *Tarihçi* (2 sayı, Nisan 1965)

İ. Ü. Edebiyat Fakültesi “Tarih talebe cemiyetinin aylık organıdır”. Birinci sayısı Nisan 1965’te çıkmıştır. İkinci sayısı tarihsiz-

dir. İmtiyaz sahibi bölüm talebeleri adına Fehmi Hakverdi, mesul müdürü Remzi Gücü, yazı işleri müdürü Enver Konukçu'dur.

Mecmuadaki imzalar: H. F. Hakverdi, R. Gücü, E. Konukçu, İlhan N. Dayıoğlu, Sevgi Kafalı, M. Tayyar Dabbağolu, Tuncer Baykara, Orhan Poyraz, İbrahim Kafesoğlu, A. Cevat Eren, Şahabettin Tekindağ, Mustafa Kafalı. Mecmuanın ikinci sayıdaki sahibi Naci Delice, mes'ul müdürü Orhan Poyraz. Yazı işleri müdürü ise görünmüyor.¹¹

Tarihten Sesler 'le başlayan tarih mecmuacılığının 1965'e yâni tarih mecmuacılığında yeni bir çıkış açan *Hayat Tarih Mecmuası* 'na (216 sayı, 1965-1982) kadar olan hikâyesi, ana hatlarıyla bundan ibarettir. Bu vesileyle sonuç olarak söylenebilecek hususlar bulunmaktadır:

a) Bu türden mecmualar hakkında bu zamana kadar ciddî ve tespiti dayalı bir yazı yazılamamıştır. Meseleye bir yazı ile ancak işaret edilebilmiştir. Halbuki bu gibi mecmualar hakkında üniversitelerimizin tarih ve kütüphanecilik bölümlerinde tezler yapılmalı ve chemmiyetine dikkat çekilmeliydi.

b) Araştırmacılar tarafından ihmâl edilen bu mecmualarda bil-hassa son devirleri yaşayanların yazdıkları hâtıraların birinci dereceden mehz oldukları tartışılmayacak kadar açıktır.

c) Eski kültürü yaşayarak öğrenenlerin yazdıkları yazıların da değerleri ortadadır. Bu gibi yazılar sadece araştırma malzemesi olarak kullanılmayıp, aynı zamanda kitap hâlinde basılarak bu gibi mecmuaların sayfaları arasında meçhûl kalmaktan kurtarılmalıdır. Nahit Sırrı Örik'in yakın tarih; Yusuf Fahir (Ataer) Baba'nın Bektaşîlik ve Cemalettin Server Revnakoğlu'nun tarikatlerin âdabına dair yazdıkları bu cümleden olarak zikredilebilir.

d) Münif Fehim (Özarman), M. Tekdal ve M. Gülergün gibi

11 Bu yazımızda *Ayin Tarihi* 'ni bahis mevzuu etmedik. *Resimli Tarih Haftası* (4 sayı, 1951) ve *Hayat Tarih Gazetesi* için Millî Kütüphane'de kim bilir kaçını "yerinde yok" cevabıyla karşılaştık. Ankara'da çıkan (1962) *Tarihte Bugün* 'ü aramadık.

ressamların bu mecmualarda bulunan resimleri de Türk resim sanatı ve tarihi bakımından incelenmelidir. Esasen Bâbîâlî ressamlığı diyebileceğimiz bu türden resim sanatının ve Münif Fehim gibi ressamların henüz tedkik edilmemeleri büyük talihsizliktir. Kısaca bu mecmualar sanat tarihimiz bakımından da değerlendirilmemiştir.

e) Tarih mecmuacılığında İskender Fahreddin Sertelli, Niyazi Ahmet Banoğlu ve Server İskit ile İbrahim Hakkı Konyalı gibi isimler, öncü sıfatıyla dikkati çekmektedir. Ancak 1955'de bunlara katılan Feridun Kandemir haftalık çıkardığı iki tarih mecmuasıyla en başarılı isim olarak yakın tarih araştırmaları için en çok ve kıymeti haiz malzemeyi kazandıran bir nâşir sıfatıyla görünmektedir. *Diin ve Bugün*'ü 48; *Yakın Tarihimiz*'i 52 hafta muntazam bir şekilde basabilmesi bu hükmümüzün bir delilidir. İkinci mecmua için teferruatlı bir fihrist vermesi de ilk ve son örnek olması bakımından dikkate değer.¹²

f) Bu devrede İ. F. Sertelli'nin öncülüğünün yanı sıra tarih mecmuacılığına çıkardığı beş tarih ve bir coğrafya mecmuası ile en çok emek veren (1950-1965) nâşir N. A. Banoğlu'dur. Bilhassa ilk devrede çıkardığı 38 sayılı *Tarih Diinyası* muhtevasının zenginliği ile dikkati çekmektedir.

g) Tarih mecmuacılığını en muntazam ve meslekî disiplinle gerçekleştiren ve mecmua eki olarak verdiği kitaplarla tarihçiliğimize en büyük katkısı, bilhassa *Mufasssal Osmanlı Tarihü* ile, yapan Server İskit olmuştur.

h) Tarih mecmuacılığında Nisan 1950'de çıkardığı *Tarih Orduya Sesleniyor* isimli mecmua ile ilkler arasına giren nâşirlerden Cemal Kutay, mecmuanın tarifine aykırı bir şekilde ekseriya kendi yazılarından ibaret mecmualarıyla dikkati çekmiştir. Tıpkı mehazsız kitapları ve yazıları gibi bilhassa kendi yazılarına tahsis ettiği

12 Türkiye'de mecmuacılığın büyük isimlerinden Tahsin Demiray (1903-1971), her nedense tarihe dair her hangi bir mecmua çıkarmamıştır. 1939'da *Dükiinan* adıyla iki sayı çıkardığı mecmuanın 1. sayısı Hatay, 2. sayısı da Bolu hakkındadır. Alt başlığında "tarih" kelimesi geçmesine rağmen, bu türe pek uygun düşmemektedir.

mecmuaları bu türün tarihçiliğimiz için bir kazanç olmayan örneklerini teşkil etmekte rakipsizdir.

i) Bu türden mecmuaların piyasaya cilt halinde de verilenleri bulunmakla beraber, nüshaları gittikçe daha zor bulunmaktadır. *Tarihten Sesler*, *Tarih Dünyası*'nın ve *Tarih Hazinesi*'nin son sayıları çok nadirdir. En çok bulunanları, aslî ciltleriyle *Resimli Tarih Mecmuası* ile *Yakın Tarihimiz*'dir.

Tarih mecmuaları dışında kalan diğer mecmualarda ve gazetelerde de bilhassa hâtırat tefrikaları bulunmasına rağmen bunların bir dökümü yapılabilmiş değildir. Tarih mecmualarının araştırma için sağlayacağı imkânlara işaret etmek ve dikkati çekmek zarureti her türlü izahtan beridir. Diğer taraftan bu tür mecmuaların bir kısmı gelişen matbaacılığın imkânlarından faydalanılarak tıpkı-basım olarak da basılmalıdır düşüncesi gerçekçi görünüyor.

Türk Yurdu, sayı: 132, Ağustos 1996, s. 29-38.

IV. BÖLÜM

MATBUAT YASAKLARI

II. MEŞRUTİYET’TE RESİM YASAKLARI VE BİR KARTPOSTAL

Türkiye’de matbuat ve neşriyat yasaklarının bize dikkate değer görünen hikâyesi, henüz gereği gibi, araştırılmamıştır. Üstelik bu hususta yazılanlarda, yakın tarihe dair araştırmalarda çok görüldüğü gibi, tarih’in metod kaideleri de ihmâl edilmiş bulunmaktadır. Her şeyden önce araştırma yapanların ilk tespit etmeleri gereken husus, devletin yasaklama gerekçeleridir. Bu gerekçeler ortaya çıkarılmaksızın şu veya bu kitabın, mecmuanın veya gazetenin yahut da benzeri bir başka şeyin yasaklanmış olduğunu tespit, araştırma bakımından, pek büyük bir kazanç sayılamaz. Daha doğrusu araştırmacının sorumluluğu ve işi böyle bir tespitle başlar; yoksa şimdiye kadar yapıldığı gibi bu noktada bitmez. Yasaklamanın sebepleri ve bu sebeplerin gerisindeki âmiller bulunmadıktan sonra ortaya konan herhangi bir yasak neşriyat listesinin fazla bir mânâsı olamaz.¹ Bu hususta araştırmacının tahminde bulunma imkânı bile, ancak gerekli araştırmalarla bir sonuç elde edilememiş ise, söz konusu edilebilir. Aksi takdirde bu tahminler usûlsüz ve araştırma zahmetinden kaçmanın bir delili sayılmalıdır.

Diğer taraftan araştırmacının devletin gerekçelerine katılmak veya katılmamak gibi bir mükellefiyeti de yoktur. Bu bakımdan tarih’e dair herhangi bir araştırmanın hedefi, geçmişin nasıl olması

1 Böyle bir liste neşredilmiştir: *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Duhûl ve İntişarı Memnu Bulunan Kütüp ve Resail-i Muzırranın Esamîsini Mühbeyyin Cedveldir, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilâfeti'l-Âliye, 1318, 95 s.*

gerektiğini bildirmek değil, nasıl teşekkül ettiğini açıklamağa çalışmaktır. Bu zamana kadar yapılmış bulunan araştırmalarda yasaklama kararlarına konu teşkil eden basılı malzemenin bir isim listesi bile ortaya konamamış, üstelik ayıplama tavrının hâkim olduğu bu gibi araştırmalar daha çok II. Abdülhamid devrine inhisar ettirilmiştir. Bunun tabîî bir neticesi olarak da matbuat ve neşriyat yasakları sanki bu devrin bir mütemmim cüzü gibi görülmüş, hele sansür denince hep II. Abdülhamid'in Jön Türkler'e ve onların şahsında ülke gerçeklerine karşı amansız bir düşmanlığı hatırlatılmak istenmiştir.

Halbuki matbuatın gelişmesi ile atbaşı giden ve hükmeden zümrenin, Padişah'ın da içinde mütalâa edilebileceği bürokrasinin, karşılaştığı iç ve dış gailelerle içiçe yürüyen yasaklar tarihinin, en azından, Sultan Abdülaziz'den zamanımıza kadar gelen devrelerden herhangi birinin diğerine faikiyeti veya tercih edilebilirliği söz konusu değildir. Bununla beraber, hâlâ, II. Abdülhamid devrinde Jön Türklerin, gerçeklerin açıkça konuşulmadığından yakınan tavrıları, günümüz araştırmalarına da hâkim bulunmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 31 Mart (13 Nisan 1909) tarihine kadar olan devrede, adetâ hudutsuz bir serbestliğe sahip bir matbuat hayatı teşekkül etmiştir. Ancak bu devre için matbuatın gayritabiî gelişmesinden ve arızî ve fiilî bir kaidesizlik hâlinden bahsetmek daha yerinde olacaktır kanaatindeyiz. Nitekim, daha sonra da bu derecede bir serbestlik, hiçbir zaman görülmemiştir. Diğer taraftan bu serbestliğe getirilen sınırlamalarda, 31 Mart Vak'ası bir dönüm noktası olmuştur. Birçok gazetenin kapatılmasında ilk büyük vesile bu hâdisedir.

Diğer taraftan yasak kartpostallara ilk örnek olarak ilk defa neşrettiğimiz bir kartpostalın da yine bu hâdise ile alâkalı olması dikkate değer. Yurt dışından getirtildiği anlaşılan bu kartpostalın yanı sıra, Yunanistan'da basılan bir temsilî resmin, bir tasvirin de yine şimdiye kadar elde edilmiş bulunan nadir örneklerden sayılabileceğini zannediyoruz.

Ancak, henüz örnekleri elde edilememiş olmakla beraber benzer tasvirlerin yurda girişlerini ve satışlarını yasaklayan kararların birçok örneklerinin Sultan Abdülaziz devrinde de bulunduğunu gözönünde tutmak gerekir. Bunlardan bazıları, bir fikir vermek için, nakledilebilir. Yasaklardan, vesikalarda ifade edilen şekliyle men-i idhâl kararlarından, naklini uygun gördüğümüz ilki, “*Kadıköyü’nde Tırşulu Meyhane Koltuğu’nda satılmakta olan üzerinde lâfza-i celâl matbu sigara kâğıdı*” (1 Eylül 1865) hakkındadır. Men-i idhal kararlarının bazıları biraz müphem kalmakta ise de, büyük kısmından kâfi derecede bir fikir edinmek mümkün olmaktadır. Diğer taraftan temsili bir resmi elimizde bulunan bir Yunan tabağının da girişi yasaklanmaktadır (26 Mayıs 1872). Bildirildiğine göre, tabağın iç yüzünde Türklere karşı savaşmış olan Yunan ihtilâlcilerinden sekizinin tasviri ile “*bir saatlik hürriyet kırk senelik esarete müreccaktır*” ve “*Yaşasın Teselya*” sözleri ile süslenmiş bir Yunan bayrağı bulunmaktadır. 29 Mayıs 1872 tarihinde ise “*Avrupa’dan gelmekte olan bazı uygunsuz resimler*” hakkında men-i idhâl kararı tamim edilmiştir. II. Abdülhamid devrinde de benzeri yasaklamalar, aynı minvâl üzre, devam etmiştir. “*Avrupa’dan Dersaadet’e gelmekte olan kibrit kutularının kapakları üzerinde fotoğrafla alınmış bazı hükümdârânın musavver olduğu gibi meyânında tasvir-i hümayun-u cenab-ı padişahî dahi bulunduğu görülmüş ve bunlardan tasvir-i padişahî bulunanların idhâli gayr-ı caiz bulunmuş*”tu (30 Ekim 1880). Yine bunun gibi toplarının üzerine muhayyel Ermeni Krallığı’nın armasını havi yaftalar yapıştırılmış basmalar (26 Eylül 1881), “*kaplarda bulunan resimlerin suret-i vaziyeti tahdiş-i ezhân eder alâmetten*” olan sigara kâğıtları (13 Aralık 1881), “*bazı telmihat-ı muzır ve müfsideyi tasvir*” eden resimler (22 Haziran 1882), “*bazı tesavir-i muzırrayı hâvi olup çarşıda satılmağa çıkarılmış olduğu haber alınan iki nev’i mendil*” (16 Şubat 1883) hakkında men-i idhâl kararı alınmıştı. Bu gibi şeylerin girişleri yanında satışları da, tabiatıyla, yasaklanıyordu.²

2 Üzerinde çalıştığımız *Türkiye’de Mathuat ve Neşriyat Yasakları Tarihi* isimli araştırmamızda tafsilatlı bilgi verilecektir.

Benzeri yasakların II. Meşrutiyet’in ilânından sonra da devam ettiği görülmektedir. Meselâ 6 Ekim 1909 tarihli bir telgraf tami-miyle (nu. 201) “*Genç Türklerden idare-i hazıra-i Osmaniye aley-hinde isnadât-ı gazezkârâneyi havi Paris’te bazı müîfsidîn tarafın-dan tertib olunan evrak-ı fesadiye, Arnavutluk Prensi unvanını ta-şıyan bazı serserilerin resimlerini muhtevi kartpostalların Paris’ten damgalı açık zarflar derununda memalik-i Osmaniye’ye irsâl edil-dikleri anlaşılmış olmağla bu misillî varakalarla kartların kat’iye tevziine meydan verilmemesi zımında iltizam-ı basiret olunması*” bütün posta merkezlerinden isteniyordu.³

Bu devirde girişi ve satışı yasaklanan kartpostallardan elde pek az örnek bulunmaktadır. Bunlardan elde ettiğimiz bir tanesinde iki silâhlı asker arasında elleri zincirli bir hoca görünmektedir. Erkân-ı Harbiye Mektebi ikinci sınıfından mülâzım-ı evvel Hulûsî tarafın-dan⁴, 12 Ocak 1911 tarihinde, Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Bi-rinci Şube’ye gönderilmiştir (Vesika: 1). Şube ise yasaklanması ge-rektiği yolunda bir mütalâa ile kartpostalı, bu sırada faaliyette bu-lunan Divan-ı Harb-i Örfî Riyaseti’ne takdim (15 Ocak 1911) et-miştir (Belge: 2).

Hulûsî, yazısında 31 Mart Vak’ası’na atıfta bulunarak, şahsen ne kadar değersiz olsa da cemiyet içinde örnek alınan insanlardan sayıldığı için herhangi bir hocanın kartpostalda görülen zincire vu-rulmuş hâlinin cahil tabakanın fikirleri üzerindeki muzır tesirleri-nin, Allah korusun, ikinci bir 31 Mart Vak’ası’nın tohumlarını ha-zırlayabileceğini ifade etmektedir. Birinci Şube Müdürlüğü ise ar-kasında “*bir mürteci*” (un réactionnaire) yazan kartpostalın, halkın zihnini karıştırmak için tertib edilmiş olabileceğini ve herkesin elinde dolaştırılmasının caiz görülemeyeceğini ve dolayısıyla nere-de bulunursa toplattırılarak satışının ve yayılmasının yasaklanması gerektiği yolundaki mütalâasını Divan-ı Harb-i Örfî Riyaseti’nin

3 *Posta ve Telgraf Mecmuası*, No: 104 (Teşrin-i sâni 1325), s. 926.

4 Hulûsî’nin kimliğini tespit edemedik.

takdirine arz etmiştir. Birinci Şube'nin bu yazısı üzerine verilen karara dair herhangi bir kaynak bulunamamış ise de, kartpostal hakkında yasaklama muamelesinin gerçekleştirildiği kabûl edilmelidir. Satışına müsaade edildiğini düşünmek gerçekçi olmaz.

Kartpostalın yasaklandığı 15 Ocak'tan dört gün sonra 19 Ocak günü bu defa Yunanistan'dan ithâl edilmiş bulunan bir tasvirin yasaklanması ve satışını yapan gazete müvezzii Ligor'un mahkemeye çıkarılması muamelesinin başlatıldığını görüyoruz. Tasvirde, 22 Nisan 1821 Pazar günü, Rum ihtilâlindeki rolünden ötürü Patrikhane'nin Orta Kapısı'na asılmış bulunan Fener Patriki Grigorios'un asılma sahnesi temsili bir resimle anlatılmaktadır.⁵ Ancak tasvir hakkında yasaklama kararı verilip verilmediğine dair bir vesika, şimdilik, bulunmamaktadır. Hakkındaki vesikanın ifadesinden yasaklandığı neticesine varmak ise çok kolay olmaktadır (Vesika: 3).

Türkiye'de, II. Meşrutiyet'te ve daha öncesinde görülen resim ve tasvir yasaklamanın dinî, hissî, siyasî ve haricî sebepleri hakkında, çalışmalar ilerledikçe, dikkate değer neticelerin ortaya çıkacağı açıktır. Bu sahadaki çalışmaların ilerlemesinin devletin ve cemiyetin yüzyüze bulunduğu meselelerin ve zihniyet dünyasının da daha doğru ve tam bir şekilde ortaya çıkmasına katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.⁶

5 Grigorios'un idamı hakkında: *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1309, C. II, s. 163.

6 Yazıda neşredilen vesikalar elimizde bulunan bir vesikalar defterinden alınmıştır. 1. ve 2. vesika defterin 154, 3. vesika ise 158. sayfasındadır.

EKLER

Vesika: 1

Emniyet-i Umumiye Birinci Şube Müdiriyeti

Hülâsa

Pranga-bend olarak mürteci bir

hoca resmini irae eden kartpostalların

men-i fûruhtu hakkında bir karar

ittihazına dair

Divan-ı Harb-i Örfi Riyaseti'ne

Tarafeyninde iki silâhlı asker nöbetçi olduğu hâlde kollarına ve ayaklarına pranga vurulmuş hırka ve çakşırlı bir hocanın boyalı resmini irae eden bir kartpostal irae olunarak üzerine Fransızca “bir mürteci” yazılıp fûruht edilmekte olduğu bunlardan bir nüshasının bu kerre daireye irsâl olunmasından anlaşılmış ve tasvir-i mezkûr hoca sınıfından Divan-ı Harblerce mahkûm olan bazı kesanın şekl-i mücazatını bi'l-irae bazı efkârı tahdiş maksadıyla mürettep olması ihtimâline ve esasen tasvir-i mezkûrun bu suretle intişarındaki adem-i münasebete nazaran bunun kartpostal olarak eyadi-i nasda dolaştırılması gayr-i caiz görülmüş olduğundan mezkûr kartların nerede bulunursa toplattırılıp fûruht ve intişarının men'i hususunun taht-ı karara alınarak iktizası(yla) beraber emir ve tebliği menut-ı irade-i aliyeleridir ol-babta yazılmıştır

fi 2 Kânun-i evvel sene 326

Vesika: 2

fî 30 Kânun-ı evvel sene 326

Beyefendimiz;

Memurin-i aidesinin şimdiye kadar görmesi lâzım gelen şu resmi bir mahâlde -ki hüsn-ü niyetimden emin bulunulabilir- gördüm ve satın aldım.

Bu hoca her ne hasîsede olursa olsun madem ki milletin muktedirasıdır, efkâr-ı cahile üzerinde tesirat-ı muzırrası maazallah bir ikinci “Otuzbir Mart” tohumunu ihzar ve tenmiyeye kâfidir.

Zaten dedikoduya pek müsaid olan şu zemin ve zamanda hususiyle “şeriatçı” diye satıldığını öğrendiğim şu zehirli kartı tanıtmış bulunmak şerefi doğrudan zât-ı âlîlerine -bir vazife-i resmiyem olmadığı hâlde- takdim için cesaret-bahş oldu. Ve ihtimâl ki kartın bu sırtında matbu birkaç kelime ve idad delâletiyle bastırılan da bulundurulabilip, mesağ-ı kanunî varsa tecziye bile edilebilir ve bittabi bu husus bi'l-vücuha menut-ı rey-i âlîleridir. Bendenize terettüp eden vazife-i vicdaniye bu kadardır. Hissiyat-ı tazimat-kârânemin hüsn-ü kabûlünü istirham ederim efendim.

Yıldız'da Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde ikinci senede Mülâzım-ı evvel Hulûsî

Vesika: 3

Emniyet-i Umumiye Birinci Şube Müdiriyeti

Aded: 258

Beyoğlu Polis Müdiriyeti'ne

Âmâl-i Yunaniye'ye hâdim

ve tahdiş-i ezhânı mucib tesavir tevzi

ve fûruht eden Ligor ve Yarasimos

haklarında cereyan eden muamelenin bildirilmesine dair

II. MEŞRUTİYET'TE RESİM YASAKLARI

Âmâl-i Yunaniye'ye hâdim ve tahdiş-i ezhânı mucib tesavir tevzi ve fûruht eden gazete müvezzii Ligor ile Beyoğlu'nda Kulekapısı'nda Yunanlı Yarasimos haklarında Matbubat Kanunu'nun ahkâm-ı mahsusuna tevfiikan takibat icrasıyla beraber bu ve emsâli tesavirin toplattırılarak men-i fûruht ve intişarı lüzumu fî 10 Kânun-ı evvel sene 326 tarih ve yüz kırk numrolu tezkire ile tebliğ edilmişti. Bu bâbta cereyan eden muameleye dair henüz bir iş'ar-ı cevabî varid olmamış ve keyfiyet Dahiliye Nezaret-i celilesinden de istifsar edilmekte bulunmuş olduğundan ona göre arz ve iş'ar-ı madde olunmak üzere muamele-i câriye neticesinin sür'at-i inbası muktezâdır.

fî 6 Kânun-ı sâni sene 326
Emniyet-i Umumiye Müdürü Galip (Pasiner)

Tarih ve Toplum, sayı: 67 (Temmuz 1989), s. 24-27.

KÂTİP ÇELEBİ’NİN “MİZANÜ’L-HAKK”I YASAKLANMIŞ MIYDI?

Herhangi bir zaman ve zeminin tarihi, en geniş mânâsıyla, yasakların hikâyesi olarak da yazılabilir; daha doğrusu yazılmalıdır. Yasakların hikâyesi olarak bir tarih araştırmasının dikkate değer neticeler vereceği ve yasaklar penceresinden mâziye eğilmenin bir taraftan bir cemiyet hakkındaki bilgileri çeşitlendirip zenginleştireceği, diğer taraftan da ilim olarak tarihe yeni ufuklar kazandıracağı her türlü izahtan varestedir. Nihayet en geniş mânâsıyla yasakların, siyasî devirlerin veya cemiyetlerin alâmet-i farikaları sayılabileceği gözönünde bulundurulacak olursa bu bakımdan yapılacak araştırmaların câzibesi ortaya çıkar.

Ancak bu neviden araştırmaların daha fazla bir dikkat ve hassasiyeti gerektirdiği gözden kaçırılmamalıdır. Herşeyden önce yasakların sebeplerini ve gerekçelerini yakalamaya çalışırken esas itibariyle devrin siyasî ve kültürel iklimini gözönünde bulundurmak ve suçlamadan önce anlamaya çalışmak gerekir. Yakın tarihimizin ve bilhassa II. Abdülhamid devrinin yorumlanmasında en çok sözü edilen hususların başında matbuat yasakları gelmektedir. Yapılan yorumlara göre “basın üzerine koyu bir zulmet perdesi örtülmüştür... Sansür, yalnız neşredilmekte olan eserlere tatbik edilmekle kalmıyordu. Evvelce neşredilmiş ve bir müddet serbestçe satılmış eserlere de teşmil olunuyordu.”¹ Karal bundan sonra Osman Ergin’den naklen² verdiği isimler arasında Kâtip Çelebi’nin *Miza-*

1 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1962, C. VIII, 411-413.

2 *Türkiye Muarif Tarihi*, İstanbul, 1941, III, 690.

nü'l-hakk isimli ünlü eserini de zikretmektedir. Tabîî, XVII. asırda yaşamış olan Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) bile bir kitabının yasaklanmış olduğuna işaretle II. Abdülhamid sansürünün ne derece uzaklara ulaşabildiğine dikkat çekilmek istenmiştir.

Tarihçinin herhangi bir kaynağa dayanarak bir devir veya şahsiyet hakkında şu veya bu yönde yorumlar yapmasına birşey denemez. Ancak bu esnada dayandığı kaynakların ve bilgilerin gereği gibi tartılıp değerlendirilmesinde bir zaaf göstermemesi gerekir. Esasen araştırmada ilk iş yorumlara mesned veya gerekçe kabul edilen bilgilerin, bir tenkit ameliyesinden sonra, doğru seçilmiş olmasıdır. Bu safhada açık verdikten sonra üretilen yorumların tartışmaya bile değer sayılamayacakları âşikârdır. İlk safhada yani tarihçiliğin kaba işçiliğinde bu derece itinâsızlık ve dikkatsizlik hâkim olduktan sonra bu ilmin yorum yani ince işçilik safhalarının bir mânâsı kalmaz veya en azından ciddi ve görmezlikten gelinemeyecek bir mesele ile karşı karşıya bulunuluyor demektir.

İfadeye çalıştığımız bu mesele için birçok örnekten en dikkati çeken Kâtip Çelebi'nin eseridir. Bu yanlış gerekçenin dikkate değer bir hikâyesi bulunmaktadır. İlk defa 1318 yasaknâmesi'nde³ *Mizanü'l-hakk* ismi verilmektedir. Buradan hareketle önce Ergin, ondan naklen de Karal, bir büyük âlimimizin ünlü eserinin bile II. Abdülhamid devrinde yasaklanmış olduğunu ifade ile matbuat yasaklarının vahametine dikkati çekmişlerdir. Bu arada listede kitabın yazarı olarak herhangi bir ismin zikredilmemesi, Kâtip Çelebi'nin bu kitabının bu devirde iki defa basılmış olması gibi hususlar üzerinde de durulmamıştır.⁴ Yasaknâme'yi tertip edenlerin kitabın müellifi sıfatıyla Kâtip Çelebi'yi kaydetmemiş olmaları dikkati çekmeliydi.

3 *Memalik-i mahrusa-i şâhâneye dâhil ve intişarı me'mnu bulunan kütüb ve resâil-i muzarrafatın esâmisini mübeyyin cedveldir*, Mathaa-i Âmire, Darü'l-hilâfeti'l-âliyye, 1318, s. 94.

4 1926'da (*Mecma-i Ulûm*, Numara: 2, 15 Zilhicce 1296, s. 81-125) müellif hattı olduğu kaydıyla ve 1306'da Mathaa-i Ebuzziya'da (155 s.) basılmıştı. Daha önce de Tasvir-i Efkâr Matbaası'nda (1280 ve 1281'de) ve Ali Rıza Efendi Matbaası'nda (1286) basılmıştı. 1301'de 9 kuruş fiatla kitapçı kataloglarında, meselâ Arakel Kütüphanesi *Esami'l kütübü*'nde görüliyordu (s. 11).

Çelebi onlar için meçhul bir isim değildi. Yasaknâme’de her kitabın müellifinin kaydına itina edildiği ilk bakışta görülmektedir. Ayrıca, zamanın şeyhülislâmı Abdürrahim Efendi tarafından “*Allah yazartı-na en güzel ecrini versin, bu risâlede halkın halleri için uzlaştırma, doğru yolu gösterme ve itidale rehberlik vardır*” fetvasıyla ve iltifatıyla karşılanan *Mizanü’l-hakk* aleyhinde ortalıkta dolaşan herhangi bir söz de bilinmemektedir. O hâlde ortada hiç değilse ihtiyatla karşılanması gereken bir mesele bulunuyor demektir.⁵

Gerçekten de *Mizanü’l-hakk* ismi etrafında bir mesele olduğun-u, ilk defa, Şinasî’nin bir yazısıyla öğreniyoruz.⁶ O, gazetesindeki makalesinde “*Her devlet kendi usûl-i mevzûasına mugayir her tür-lü kütüb ve sair matbuatın mülkünde tedavülünü men’eder; hatta basma serbestliği olan devletlerin bile ekserinde bu usûl câridir; bi-nâenaleyh ecnebi memleketlerinden İstanbul’a gelen kâffe-i matbu-at dahi, gümrükler tarafından memuru marifetiyle teftiş olunarak, şüphe olunan kitapların birer nüshası li-eclî’l-muayene Maarif-i Umumiye Nezareti tarafına gönderilmek ve bir kitap her ne kadar büyük ve madde ve efkârca sahih olsa ve belki bir tarafı Devlet-i Aliyye hakkında nâfi bulunsa bile, yine içinde yarım satırı olsun dî-nen ve mülken muzır bulununca, hîn-i muayenesinde tevkif edilmek, nizamı iktizasındandır*” dedikten sonra sözüne şöyle devam etmektedir: “*Şurası mucib-i teessüftür ki yine burada şunun bunun elinde pek muzır bazı kütüb ve evrak görülmektedir ve ez-cümle Devlet-i Aliyye’nin esas-ı idaresi olan diyanet-i İslâmiye aleyhinde Miza-nü’l-hakk namıyla birçok kıyasât-ı gazezkârâneyi câmi, Türkî ve Farisî lisanları üzre tab’ olunmuş bir risâle elden ele gezmektedir.*”

Şinasî’nin makalesi Kâtip Çelebi’nin *Mizanü’l-hakk*’ını yasaklanmış kitaplardan biri olma bedbahtlığından kurtarıyor ise de tarihçinin meselesi henüz halledilmiş değildir. Yasaknâme’nin he-

5 Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi*, Ankara, 1986, s. 58.

6 *Tasvir-i efkâr*, Nu. 45, (17 Teşrin-i sâni 1279), s. 1; Yazı F. A. Tansel tarafından neşredildi (Şinasî, *Makaleler*, Ankara, 1960, s. 40-42). Bu ikinci neşrin, Karal’ın *Osmanlı tarihi*’nden iki sene önce olduğuna dikkat edilmelidir.

Şinasî, basılan tasvirlerin bu gibi kitaplardan daha çok tesiri olduğunu belirtiyor.

defi olan diğer *Mizanü'l-hakk*'ın bulunup incelenmesi ve tabîî ya-sağın gerekçesinin tesbiti gerekmektedir. Tarihçinin ilk işi bu gerekçeyi yakalamaktır. Aslında bu gerekçeye katılmak veya karşı olmak gibi bir vazife veya hak da bahis mevzuu değildir. Aksi takdirde tarihçi ideal bir mâziyi inşa etmek gibi halledilemez bir işe başlamaya talip oluyor demektir ki bu çıkmaz bir sokaktır. Kitabın bulunmasında bir zorluk, isminin, hem de, ilk kısmının ortadan kaldırılarak verilmiş olmasından doğmuştur. Nihayet Özege'den kitabın tam isminin *Kitab-ı mizanü'l-hakk* olduğu anlaşılıyor.⁷ Londra'da William Watts Matbaası'nda⁸ 1861'de basılan (265 s.) bu kitabın nüshaları kütüphanelerimize de girmiştir.⁹ Kitabın ilk iki bâbı Hıristiyanlık propagandasıdır. Üçüncü bâbı ise İslâm ve tabîî Kur'an ve Hz. Peygamber (s.a.v.) aleyhindedir ve çok şiddetli bir ifadeyle yazılmıştır. Sadece fasıl başlıkları bile kâfi bir fikir verebilir:

Muhammed(in) resûlullah ve Kur'an(ın) kelâmullah olup olmadığı hakkında bazı melhuzât beyanındadır -Muhammed'in haber-i risâleti(nin) kütüb-ü Ahd-i Atik ve Cedid'le olup olma-

7 *Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu*, İstanbul, 1973, s. 898.

8 Bu misyoner matbaasında *Koçi Bey Risâlesi*'nin ilk baskısı yapılmıştır (Özege, s. 910). *Kitab-ı mukaddes*'in Polonyalı Ali Ufkî Bey tarafından yapılan ilk tercümesi bu matbaada, bilindiği kadarıyla üç defa (2. 1853; 3. 1857) basılmıştır (Özege, s. 902). Redhouse'un *Lexicon English and Turkish* isimli lügâti burada basılan bir diğer eserdir. *Kitab-ı mukaddes*'in bu tercümesinin baskıları hakkında Taha Toros'un yazdıkları (*Geçmişte Türkiye-Polonya ilişkileri*, İstanbul, 1983, s. 14) hem eksik, hem de yanlıştır. Aynı matbaada basılanlardan görebildiğimiz son kitap yine Hıristiyanlık ve esas itibarıyla Mesih propagandası yapmaktadır (*Kitab-ı miftahü'l-eşrar*, 1861, 53+3 s. MK. 1968. A. 325).

Kitabu'l-Ahdi'l-Cedid'in tarih ilanı: "İşbu *Kitab-ı mukaddes mukaddema Ali Bey*'in tercümesiyle def'a-yı evvelîde Paris şehrinde basılmış ise de seh ve hatadan vâreste olmadığı cihetle muahharan Türebî Efendi ve bu kere sâir bazı zevat marifetiyle tashih olunarak İngiltere'nin ve sâir memâlik-i rub-u mezkûrun etraf u eknâfına kütüb-i mukaddeseyi neşr zımında Londra'da tanzim olunmuş encümenin hesabına mahsûben William Watts nam tâbiin matbaasında def'a-yı sâilse olarak tab' u temsîl kılınmıştır. Fî sene 1857 el-Mesihîye", 1+595 s.

9 Atatürk Ü. Ktp. no. 7649 (iki adet).

1948'den beri okuyucu hizmetinde bulunan Millî Kütüphane nüshasının ise numarası şudur: 1948 A 2159.

dığı beyanındadır- Kur'an'ın ibârâtı(nın) onun kelâmullah olduğuna delil olup olmayacağı beyanındadır -Kur'an'ın ne makûle mevaddı havi olduğu beyanındadır- Muhammed'in siyer ve evsafı beyanındadır- Din-i İslâm'ın ne vecihle şâyi ve mün-teşir olduğu tahkik ve beyanındadır (s. 172-258).

Şinasî'nin 29 Kasım 1863'de çıkan yazısından çok sonra niha-yet (3 Haziran 1864-4 Muharrem 1281) "Şeref-i İslâmiyet aleyhin-de ve *Mizanü'l-Hakk* namında olarak tertib ve elsine-i muhtelifeye tercüme ile bu kere Dersaadet'te satılmağa başlamış olan kitabın mümkün olduğu mertebe toplattırılması ve bundan böyle dahi bu-nun ve emsalinin neşrine meydan verilmeyerek nezaret-i mütema-diye altına alınması vesail-i kaviyesinin istihsâli" hakkında irade sâdır olmuştu.¹⁰

Kitap, neşredildiğinde bugün de herhangi bir İslâm memleke-tinde büyük tepkiler yaratabilecek bir muhtevaya sahiptir. Görebil-diğimiz kadarıyla basılmasından bir sene sonra bir Osmanlı münev-verinin, Şinasî'nin aleyhte bir yazısına, daha sonra bir matbuat ya-saknâmesine mevzu, Cumhuriyet devrinde ise II. Abdülhamid'in hedef tutulduğu menfî yorumlara yanlış ve tabîi haksız gerekçe ol-muştur. Diğer taraftan İslâm aleyhtarı bu kitaba karşı bir reddiye yazıldı mı, yoksa o günümüzde neşredilen bu gibi birçok kitap, ri-sâle veya yazı gibi, cevapsız mı kaldı suali hatıra geliyorsa da bu hususta, şimdilik, birşeyler söyleme imkânına sahip değiliz.¹¹

Dergâh, sayı: 10, Aralık 1990, s. 17, 20.

10 *BOA - İrade - Dahiliye*, Nu. 36355.

11 Kitabın, görebildiğimiz Farsça nüshası, yine aynı isimle, Hindistan'da Ekberâ-bâd'da (1849, 344 s.) basılmıştır. "Hikâyet" başlığı adı altında Türkçe nüshasında olmayan fazla bir fâsil ihtiva etmektedir. Millî Kütüphane'de 1972 A 1269 numara ile Kâtip Çelebi adına kayıtlıdır. Görüldüğü gibi Çelebi'nin eserinin başına "Seydi Ali Reis hâlleri gelmiş", ama biz habersizmişiz. Böyle bir reddiye Hindli âlimlerden Rahmetullah tarafından yazıldı ve çok alâka gördü: Geniş bilgi için: Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Kon-ya, 1989, s. 86-89; Rahmetullah Efendiye, reddiyesi için 7500 kuruş âtiye-i seniye itası hakkında irade: *BOA Dahiliye*, Nu. 37066 (20 Mart 1865); Ayrıca bkz: *İ. Du-hiliye*, Nu. 39249 (6 Haziran 1876).

MÜSTEAR ÇIKMAZINDA BİR KİTAP: “TURAN”

Matbuat hayatımızın henüz halledilmemiş dertlerinden biri de müstearlar meselesidir. Birçok kitabın ve mevkutenin üzerinde görülen müstearın altında saklanan gerçek isimler ya hiç bilinmemekte veya daha vahîmi yanlış tahminlerde bulunmaktadır. Bu şekilde meselelerin halli bir yana, aksine halledilmeyi bekleyen yeni meseleler yaratılmaktadır. Diğer taraftan edebiyat dünyamızın ön safında yer alan şahsiyetlerin müstearlarının tespit edilememiş olması, onlar hakkında yapılan araştırmaların da, en hafif bir ifade ile, eksik kalmaları neticesini doğurmaktadır. Bunun dikkate değer örneklerinden biri Cenap Şahabeddin’in Ahmet Peyman müstearıyla *Tanin*’de neşrettiği birçok yazının, hakkındaki biyografilerde hiç tedkik edilmemiş olmasıdır.¹ Bir başka örnek Şehbenderzâde Ahmet Hilmi’nin Özdemir müstearıyla neşrettiği *Türk ruhu nasıl yapıyor* isimli eserinin, hakkında yazılanlarda dikkate alınmamasıdır.² Örnekler daha da artırılabilir. Meselenin dikkate değer bir başka yönü ise hangi isimlerin müstear olduğunun bile tam mânasıyla bilinmemiş ve tespit edilememiş olmasıdır.

Sahipsiz müstearların bir mesele teşkil ettiği muhakkak ise de daha ciddi ve tehlikeli bir başka mesele müstearlara, üstelik de en küçük ve mütevazî bir araştırma bile yapılmaksızın, yanlış sahipler

- 1 Baha Tevfik, “Memurlara gazetede yazı yazdırılmıyor”, *Durbe*, No: 91-6 (25 Temmuz 1327), s. 4.
- 2 Darü'l-hilâfe, Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi. 1329, 37 s. İkaz-ı millet kütüphanesi, No. 1.

bulunmasıdır. Böyle bir durumda bir taraftan kitap veya basılı metinler; diğer taraftan ise müessirler, yani eser sahipleri hakkında yanlışlıklar veya haksız ve talihsiz değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu sahadaki en dikkate değer örnek, üzerinde durmak istediğimiz, *Turan* isimli bahtı kara ve kadersiz bir kitaptır. Tekin imzasıyla 1330'da neşredilen kitap, üzerinde pek fazla düşünülmeksizin, Tekin Alp müstearının sahibine, Moiz Kohen'e atfedilmiş, kütüphanesi³ ve kitapçı⁴ kataloglarına da bu yanlış bilgi ile girmiştir. Bu esnada ise hiçbir araştırmacı Moiz Kohen'in müstearını neden kısaltmış olduğu meselesi üstünde durmak ihtiyacı duymamıştır. Halbuki bu hususta cesurâne bir hüküm vermemek için elde kâfi işaretler vardı. Evvelâ müstear kısaltılmıştı, bunu niçin ve hangi gerekçe ile yapmış olabilirdi? M. Kohen, Tekin Alp yerine niçin Tekin'i tercih etmişti? İkincisi eserlerinin listesini verirken makalelerini bile zikrettiği halde, pek de küçümsenemeyecek hacimdeki (143 s.) bir kitabını niçin zikretmemiştir?⁵ Üçüncüsü, daha sonra aynı mesele etrafında yazmış olduğu *Kemalizm*⁶ ve *Türk ruhu*⁷ gibi kitaplarında *Turan*, bir satır halinde bile olsa, niçin hatırlanmamıştır?

Bu meselede araştırma yapanlar, yazarının bir Osmanlı Yahudisi olduğuna karar verdikten sonra kitap ve tabiatıyla M. Kohen hakkında mesnedsiz yorumlarda bulunmuşlardır. Bu yorumların, kitabın bir Türk tarafından kaleme alınmış olduğu gerçeğinden sonra nasıl bir muhtevaya kavuşacağı, çok dikkate değer bir mesele olarak, araştırmacıların gündeminde yeniden yerlerini alacağı muhakkaktır.

M. Kohen'i tetkik eden tafsillâtlı ilk yazılardan⁸ birinde Tu-

3 Millî Kütüphane, EHT 1949 A 288.

4 *Librairie de Péra Kataloğu* (Haz. Ayhan Aktar, Uğur Güraçar, Nedret İşli, Turgut Kut), İstanbul, (1990), sıra nu. 1465.

5 Tekin Alp, *Türkleştirme*, İstanbul, 1928 arka kapaktaki neşriyat listesi.

6 İstanbul, 1936. 347 s.

7 İstanbul, 1944, 287 s.

8 M. Ertuğrul Düzdağ, *Dünden Yarına İbret Aynasında Çehreler*, İstanbul, 1978, s. 249-300.

ran'dan yapılan bir iktibastan ("*Turan yaşıyor, fakat Çin'li pençesi ve Rus çizmesi altında yaşıyor: Turan, esir ve mahkûm; Turan hakir ve mazlun! Onu bu halde bırakmak, Türklük için en büyük zillettir. Gözünü açmış, milliyetini tanımış her Türk'ün en birinci, en mübrem, en mukaddes vazifesi, vazife-i milliyesi, onun imdadına koşmak ve onu Çin ejderi ile Rus kartalının kanlı tırnaklarından kurtarmaktır.*" s. 136) sonra yazar şu hükmü veriyor:

"Yukarıdaki satırları bir Türk yazsa "cahilâne millî heyecanına" verilir. Fakat saf Türk gençlerini tahrik edecek bu kışkırtmaları 1914'te bir Yahudi yazarsa, acaba neye yormak gerekir? Sarıkaş'ın, Rus esâretindeki Turan ülkesini kurtarmaya giden Enver Paşa'nın ordusundaki seksen bin müslüman evlâdının ölümünde, bu Yahudi, şu satırları ile suç ortağı değil midir?"

Bir diğer iktibasa ("*Devrimiz milliyet ve ırk devridir. Hatta milliyet devri bile geçiyor da ırk devri geliyor. Küçük milliyetler yaşıyamıyorlar. Her ırk aksâmını tefrik eden hudutlarını yıkarak birleşmeye doğru yürüyor.*" s. 138) dayanılarak yapılan yorum ise şöyledir: "*Bu sözleri de, o tarihte Filistin'de kurulmaya başlanan Yahudi devleti için söylüyor olmalı*"⁹

Bir başka kitabın¹⁰ "İslâm'ı yıkmak için her kalıba giren Yahudi" başlığı altında Moiz Kohen'e ayrılan bölümünde de aynı kitabı, yani *Turan*'a dayanılarak yapılan yorum şudur:

"Yine aynı tarihte yazdığı *Turan* adlı eserinde Türklerin Turan idealinde titreyerek ayılacaklarını yazmıştır. Bunun sonunda da sinelerinde Cengizlerin tahtı kurulmuştur. Yani açıkça barbar bir Türk kavmi isteniyor. Cengiz'in yolu salık veriliyordu. Kendi Yahudi ırkçılığından bütün çalışmasını Türkçülük üzerine teksif ederek asrın ırkçılık asrı olduğunu söylüyor, milleti bölmek için, daha doğrusu Müslümanların ümmet bağıını ko-

9 İktibasların metni için: *u.g.e.*, s. 266-267.

10 Sadık Albayrak, *Devrimin Çakıl Taşları*, İstanbul, 1979, s. 137-141.

parmak için bile bile diğer kavimleri de ırkî bağlara sarılmayı, ırkî ve kavmî gruplar teşekkül ettirmeyi planlıyordu".¹¹

Bir Osmanlı Yahudisine atfedilen Tekin müstearının hikâyesinden son senelerde bir Yahudi Türkiyatçı, Jacob M. Landau da yerini almış ise de yeni birşey söyleyememiş ve böylece bir Türk'e ait olup bir Yahudi vatandaşımıza atfedilen müstear meselesinde Türk araştırmacılarının yanlışına O da ortak olmuştur. Gerçekten de Landau önce *Pan-Turkism in Turkey* (London, 1981) isimli eserinin kitabiyatında (s. 192) eseri Tekin Alp'a atfetmiş, daha sonra hakkında yazdığı biyografide (*Tekinalp, Turkish Patriot 1883-1961*, İstanbul, 1984, 362 s.) meseleyi tartışmış ise de yine aynı kanaate varmıştır. Landau'nun meseleye ayırdığı paragrafı şudur¹²:

"1914 yılında İstanbul'da yayınlanan *Turan*, ağırlığın Turan'ı oluşturan bahtiyar topraklara hasredildiğini ve bu coğrafyanın Türk menşeli bütün halkların vatani olduğu, ayrıca istikbâle dair siyasî imâların gözönünde tutulduğu bir kitap olarak Pan-Türkist fikirlerin Türkçe'deki uzun bir izahını verir. Bununla birlikte, kitapla alâkalı olarak, önce yazarının kimliği meselesini çözmemiz gerekir: Hem bibliyografik çalışmalarda ve hem de değişik yazarların kitaplarıyla birlikte, içlerinde Millî Kütüphane'nin de bulunduğu Türkiye'nin en muteber kütüphanelerinin kataloglarında *Turan*, Tekinalp'a maledilmektedir. Bununla birlikte halledilmesi gereken iki mesele önümüzde duruyor: Evvelâ kitap Tekin imzasını taşımaktadır ki M. Kohen ne önceleri ve ne de sonraları böyle bir müstear isim kullanmamıştır; ikinci olarak ne sonradan yazdıkları ve ne de onun hâl tercümesi bu kitabın onun olduğuna dair bir atıf ihtiva eder. Buna rağmen *Turan*, onun tarafından yazıldığını iddia eden kaynaklarda söylendiği gibi, gerçekten de Tekinalp tarafından yazılmış olabilir. Üstelik, Türkiye'de Turancılığı afaroz

11 İktibasın metni: *a.g.e.*, s. 139.

12 *a.g.e.*, s. 11.

eden Kemalist idare devrinde Tekinalp'in böyle bir kitabın yazarı olduğunu ilân etmek istemeyişini daha iyi anlayabiliriz. Bu deliller tam bir kat'iyet ifade etmese de, bazı kayıtlarla, *Turan*'ın yazarının Tekinalp olduğunu kabul edebiliriz."

Görüldüğü gibi mesele Landau'nun katkılarıyla biraz daha içinden zor çıkılır hale getirilmiştir. Halbuki yazdığı eserler vesilesiyle *Türk Yurdu*'nu taramış görünen¹³ yazar müstearın, hiç değilse, M. Kohen'e ait olmadığını bulabilmeliydi. Gerçekten de *Türk Yurdu* Kütüphanesi neşriyatından olan kitabın okuyuculara şu veya bu surette duyurulmuş olması gerekirdi. Hiç değilse kitabı alâkaya değer bulan herhangi bir araştırmacının *Türk Yurdu*'nun 1330 senesi cildini şöyle birkaç dakika karıştırması bile onu bu yanıltan kurtarabilirdi. Bir yanlış bu kadar uzun ömürlü olabilmişse sebebi araştırmalarda en temel ve sade ilmî metod kaidelerine uyulmaması veya birçok kere methodsuzluğun, ne demeli, âdetâ tercih edilmiş olmasıdır. Bu tavrın zaman zaman ne kadar vahim neticeler doğurduğunu üzerinde durduğumuz örnek, izaha muhtaç olmayacak açıklıkta, göstermektedir.

Nitekim *Turan*'ın yazarı için de *Türk Yurdu*'nda çıkan tanıtma yazısında "*Tekin müstearı adı altında gizlenen Turan muharriri Osmanlı-Türk muharrir ve edipleri arasında şayan-ı dikkat bir mevki işgal etmiş olan bir zattır*" denilmektedir (Yıl. 3, C. 7, sayı. 5, 5 Şubat 1330, s. 2494). Mecmuadaki tarihin milâdî karşılığının 18 Şubat 1915 olduğu gözönüne alınacak olursa kitabın baskı tarihinin de 1915 olarak tashihi gerekmektedir. Mecmuanın aynı cildinde *Türkler bu muharebede ne kazanabilirler* kitabının yazarı ise "*Türkçülüğü anlayan ve takdir eden vatandaşlarımızdan M. Kohen Efendi*" olarak takdim edilmişti (Yıl. 3, C. 6, sayı. 12, 27 Teşrin-i sâni 1330, s. 2414).

Kısaca *Turan*'ın bir Türk'ün kaleminden çıktığı gerçeğinin de-

13 Landau'nun bibliyografyasında (*Pan-Turkism in Turkey*, s. 191) *Türk Yurdu*'nun 1911-1918 devresini taradığı kayıtlıdır.

lili onun neşredildiği günden, yani 1915 Şubat'ından beri *Türk Yurdu* mecmuasında bulunuyordu. Bu Türkün isminin Ahmet Ferit Tek (7 Mart 1878-25 Kasım 1971) olduğunu ise ölümü üzerine kızı Emel Esin tarafından yazılmış bulunan etraflı hâl tecrümesinden¹⁴ öğreniyoruz (*Türk Kültürü*, sayı: 110, Aralık 1971, s. 57-62).

Hal böyle iken tam üç çeyrek asra varan bir zamandan beri İkinci Meşrutiyet devri Turancılık düşüncesinin en dikkate değer beyannamelerinden biri sayılması gereken kitabın gördüğü alâkaya rağmen bu derece yanlış tanınmış olmasını, memleketimizde yapılan tarih -ve tabii diğer araştırmaların da- ilim metodu bakımından, en insafli bir ifade ile, ne büyük eksikliklerle malûl olduklarının çarpıcı ve aynı zamanda trajik bir delili olarak ifadeye şayan buluyoruz.¹⁵

Dergâh, sayı: 11, Ocak 1991, s. 16-17.

- 14 *Türk Ansiklopedisi*'nde bulunan "A. F. Tek" maddesi de (Ankara, 1982, C. 31, s. 28-29) yine Emel Esin tarafından yazılmıştır. *Yeni Türk Ansiklopedisi*'ndeki madde de bu maddenin hülâsasından ibarettir.
- 15 *Turan* hakkındaki yazının üzerine M. E. Düzdağ kitabının bu sayfalarını, yazımıza hiçbir atıfta bulunmadan, çıkarmıştır. S. Albayrak ise kitabın yeni baskılarında da aynı yanlışını muhafaza etmektedir.
A. Ferit Tek'in kitabı ise, garip bir şekilde, Necati Gültepe tarafından neşredildi. Bu yazımıza yeni bir isim verildi ("Ahmet Ferit Tek ve *Turan* kitabı üzerine") ve kitabı (s. 81-87) dercedildi. A. F. Tek'in ismi ise kapakta yer alamadı: Necati Gültepe, *Turan-Turancılık Tarihinin Kaynakları*, İstanbul, 1999, 182+143 s; *Turan* kitabının Jacob M. Landau'nun yeni kitabında da (*Tekinalp*, İstanbul, 1996, s. 50-54, 416) Moiz Kohen'e (Tekinalp) atfedilmesi yanlışın devamından başka bir şey değildir. Rıfat N. Bali, yazımıza atfen, bu yanlışla işaret etmiştir: "Tekinalp: Ateşli bir Türk yurtseveri", *Cumhuriyet-Kitap Eki*, sayı: 339 (25 Ağustos 1996).

HER DEVİRDE YASAKLANAN BİR RİSÂLE: “ŞEYH AHMET’İN VASIYETNÂMESİ”

Devirlerin kendilerine has ve münhasır yasaklara sahip olmaları tabiidir. Diğer bir ifade ile yasaklar, içinde doğdukları devrin hususiyetlerini ve izlerini taşırlar veya devrin şartlarının kaçınılmaz neticesi olarak ortaya çıkarlar. Hâkim zihniyetle ve siyasî tavırla çatıştıkları için herhangi bir devirde yasaklanmış olan bir kitap, risâle veya mevkutenin daha sonra yasaklanma hâlinin, resmen ifade edilmemiş olsa bile, kalktığı görülmektedir. Bu mânâda matbuat yasaklarının ne zaman bittiğine karar verebilmek pek mümkün olmamaktadır. Hele yeni bir devrin hâkim zihniyeti muvacehesinde eski yasaklardan hangilerinin mânâsını kaybetmiş olduğu, üzerinde durulacak bir diğer mühim meseledir. II. Meşrutiyet devrinde basılmış olan siyasî risâlelerin Cumhuriyet devrindeki yasaknâmelerde de hâlâ zikredilmelerinin gerçekçi ve makûl sebeplerini bulmak mümkün değildir. Meselâ Dr. Refik Nevzad’ın İttihat ve Terakki aleyhinde olan risâlelerinin 1975 yasaknâmesinde bile zikredilmeleri bunun en çarpıcı bir örneğidir.¹ Bu meyanda başka kitaplar da zikredilebilir.

Matbuat yasakları tarihinde az rastlanan hadiselerden biri de bazı neşriyatın hemen her devirde tartışmalara yol açması, hattâ lâ-

1 Refik Nevzad’ın (1873-13.8.1953) yasaknâmedeki iki risâlesi:

a) *Haraç-Mezad Satıyoruz*, Paris, 1913, 32 s.

b) *Siyaset-i Hazıra-ı Meş’ume*, Paris, 1911, 46 s.

Yurda Sokulması ve Elden Ele Geçmesi Yasak Yayınlar, Ankara, 1975, s. 224, 490.

netlenmesi ve tabîî yasaklanmış olmasıdır. Bu sahada en dikkate değer örneklerden biri ve belki de birincisi *Şeyh Ahmet'in Vasiyetnâmesi* ismiyle tanınan bir risâledir. Eski harflerle basılmış nüshası ise *Şerh-i Vasiyetnâme* (Dersaadet, 1314, 30 s.) ismini taşımaktadır. Vesikalarda veya değişik kayıtlarda sadece *Vasiyetname* ismiyle ifade edilen de yine bu risâledir. Yasağa rağmen Cumhuriyet devrinde *Vasiyetnâme* ismiyle de basılmıştır.

Bir risâle etrafındaki tartışmaların tarihçesi

Şeyh Ahmed'in Vasiyetnâmesi, elimizde bulunan nüshasına bakılırsa, ilk defa Hicrî 1314'te (Milâdî 1896) basılmış olmalıdır. Daha önce basılmış olabileceği ihtimalini uyandırabilecek herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Basıldığı andan itibaren kendisine gösterilen alâka günümüzde de devam etmektedir. Hemen ifade etmek gerekir ki bu alâkanın iki yönü bulunmaktadır. Birincisi resmî alâka olup, basıldığı günden itibaren, yani I. ve II. Meşrutiyet ile Cumhuriyet devirlerinde onun yasak neşriyat arasında tutulması şeklinde tezahür etmiştir. İkincisi ise avamî alâkadır ve neşredildiğinden bu yana Müslüman halkın veya diğer bir ifade ile halk İslâmı'nın en çok okuduğu üç-beş risâleden biri olmasıdır. Bu hüküm günümüz için de cârîdir. İtina ile saklanmakta, yıprandığında tamir ettirilip ciltlenerek sık sık okunmaktadır. Yeni harfli baskılarına rağmen eski harfli olanlarına rağbet edilmektedir. Risâleyi, henüz çocukluk çağında okuyan Yusuf Ziyaeddin Ersal (1880-15.11.1961) yazdığı reddiyede şunları söylüyor²:

“Risâle, bundan altmış sene evvel elime geçmişti. Okurdum, isteyenlere de okuyuverirdim. Çünkü çocuktum; münderecatını tedkik edemezdim. Bu gün onu edinip okuyanlar gibi beğ-

2 *Şeyh Ahmed'in Vasiyetnâmesinin Tenkidi*, Ankara, 1956, s. 12-13: Bu redkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarındandır. 1982'de Talat Karaçizmeli'nin sadeleştirme siyle ikinci baskısı yapılmıştır.

nirdim. Epey zaman sonra Mısır'da Câmîü'l-Ezher'de tahsilim esnasında Arapçası elime geçti. O vakit de okudum. Fakat, bu defa beğenemedim. Çünkü, az çok bozukluğuna vukuf peyda etmiştim. Mısır'da ele geçen nüshalar toplatıldı. Neşr ü tamimi men edilerek ortadan kaldırılmasına çalışıldı. Onbeş sene evvel yine Türkçesi elime geçti. Bu kerre elime geçişi, sıhhatinden ve münderecatının doğru olup olmadığından süal ve istiftâ suretiyle idi. Birçok noktaları İslâm usûl ve kavaidine uymadığından bahsile kimin eline geçerse yok etmesini tavsiye ettim. Bu defa birçok saf müslümanların elinde dolaştığını gördüm. Soruşturdum, men olduğunu fakat gizlice basılmakta ve satılmakta bulunduğunu öğrendim. Saf ve nezih din kardeşlerimi tenvir maksadiyle tenkidini münasip gördüm”.

Aynı şekilde Babaeskili Hüseyin Rahmi Apak da (1887-1963) çocukluk devrinden hâfızasında kalan hâtıralardan biri olarak *Vasiyetnâme*'nin elden ele dolaşmasını nakl ile onu şöyle hülâsa ediyor³:

“Benim ümmetim doğru yoldan saptı. Namaz kılanlar, oruç tutanlar, hacca rağbet azaldı. Gıybet ve zina yayıldı. Günah işleyenler çoğaldı. Kıyamet günü yaklaşmaktadır. Deccal at ile çekilmeksizin kendiliğinden yürüyen bir arabanın içinde gelecektir. Elindeki yüksek sesli bir horuyu öttürerek ümmetini arabasına çağıracaktır. Bu arabaya binenler doğruca Cehennem'e gidecekler vs. Görülüyor ki, tarif edilen atsız araba, o tarihte henüz Türkiye'ye girmemiş olan, fakat Amerika ve Avrupa'da yayılmağa başlayan otomobil idi. Türbedar cenapları, yani softalık, bu yeni medenî nakil aracı aleyhinde Müslümanları, bilhassa Türkleri tahrik ediyordu.”

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra tartışmalardan anlaşıldığına göre risâle İzmir'de de basılmıştır. Bu yüzden hakkında İzmir gazeteleri neşriyatta bulunmuş; bunu takiben İstanbul gazetelerinde

3 *Yetmişlik Bir Subayın Hâtıraları*, Ankara. 1957, s. 25.

de tartışılmış; bu vesile ile İttihatçılarla muhalifler bir kere daha karşı karşıya gelmişler; bu arada din-siyaset münasebetini bir kere daha tartışmak zorunda kalmışlardır.

İlk olarak Hüseyin Cahit⁴ *Vasiyetnâme*'nin "*asıl mânâsıyla ezhânı tahdiş edecek bir mahiyette yazılmış birtakım saçma sapan hezeyanlardan terekkiüp*" eylediğini ve "*böyle hezeyanâmiz rüyalarla halkın rahatını kaçırmak, zihinlerini bozmak ihtimâli*" üzerine dikkati çekerek "*o memlekette herkesin saçma sapan rüya görmeğe de hakkı olmamak iktiza eder*" hükmünü verdikten sonra şöyle devam ediyor:

"Cahil halkın hissiyat-ı diniyesini makâsıd-ı siyasiye uğrunda tahrik ile ondan istifade çaresini aramak bizce an'anât-ı tarihiyedir. Tarihimizin her karışık devresinde birtakım câniler halkın bu zayıf damarından istifade etmişlerdir. Bu itiyadın kökü sökülememiş olduğu, zaman zaman göze çarpan misâllerle sabit oluyor. *Mızraklı İlmihâl*'e mühür basarak bunu bir fırka-i siyasiyenin programı şeklinde halka dağıtanlara ve işte bizim istediğimiz budur, diğerleri buna muhaliftir diye propaganda yapanlara elân tesadüf edecek olursak bu memlekette selâmet-i içtihad nâmına, ıslahat ve teceddüdât nâmına herşeyden evvel yapılacak büyük bir vazife mevcut olduğuna bütün erbab-ı fikir ve iz'an iman etmelidir. Dört seneden beri dahilde mâruz olduğumuz müşkilâtın her biri tedkik edilsin, cümlesinin esasında halkın hissiyat-ı muazzeze-i diniyesini makâsıd-ı siyasiyeye âlet etmek ve taassubu tahrik ederek müstefid olmak emeli ve azmi göze çarpar. 31 Mart faciası bunun en kanlı bir delilidir."

Yine ona göre dinî hislerin siyasî maksatlar uğrunda tahriki memleketin çalışma ve azim yolunda bir tehlike teşkil etmektedir. İdare adamları bu gibi zamanlarda hareketli ve seyyal bir zemin; bazı kere de patlamaya hazır bir volkanın üzerinde bulundukları

4 "Düşünülecek mesele", *Tunin*, no. 1354 (25 Mayıs 1328), s. 1.

duygusuna kapılmışlardır. Yapılması gereken şey şudur: Ceza kanunnâmesi dinî hislerin siyasî tahriklere âlet edilmesini suç saymalı ve memleketin selâmetini, umumî asayişî tehdit eden bu suç en aşağı geçici kürek cezası ile cezalandırılmalıdır. Halkın vicdanı ancak bu sayede rahat edebilir. Ayrıca “*halkınıza kuvve-i maneviye, mehtanet, ümid, şevk ve neş'e vermek çaresini aramalıyız. Kendilerini her gün nevmid eden, aldatan hâinlerden onları kurtarmalıyız.*”

1912 seçimleri sonrasında Hüseyin Cahit'in bu sert hücumlarının muhatabı tabî ki Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ydı. Esasen bu tenkidlerin ikinci bir muhatabını bulmak mümkün değildi. Son seçimlerde ortadan tamamen silinen, daha doğrusu Meclis-i Mebusan'a sokulmayan Hürriyet ve İtilâf, buna rağmen İttihat ve Terakki'nin boy hedefi olmaktan kurtulamamıştı. Siyaset sahnesinden uzaklaşan fırka sadece gazeteli muhalefetini yürütmeğe çabalıyordu. Hüseyin Cahit'in târiz ve telmihlerine de iki gün sonra fırka matbuatının en büyük ismi ve II. Meşrutiyet Jöntürklüğü'nün en dikkate değer siması Lütî Fikri cevap verdi.⁵

İfadesine göre Meşrutiyet'in esasî olan fırkaların birbirleriyle mübahaselerinde ve münakaşalarında şekil ve mahiyet olarak cdeb, terbiye ve insaf haricine çıkmamaları gerektiğinde herkes hemfikir dir; ancak acaba yüzde kaç kişi bu kaideye uymaktadır? Bu hususta durum pek iç açıcı değildir. İzmir'de neşredilmiş olan rüya, karşı tarafın yazdıklarına bakılırsa, Hürriyet ve İtilâf lehine yazılmış gibi görünüyor. Fırka anlaşmazlıklarında bu gibi bayağı vasıtaları kullanmaya tenezzül edenlerin kendileri de aleyhindedir. Fakat muarızları da bu gibi hareketler kendi fırka mensuplarından geldiğinde karşı çıkmal ; onların hareketleri için farklı teraziye kullanmamalıdır.

Lütî Fikri şöyle devam ediyor:

5 “Gayrimeşru silâhlar”, *İfham*, no. 269-85 (27 Mayıs 1328), s. 1. Benzer tenkidler için: Ermenekli Mustafa Saffet (Aysu), “Şeyh Ahmed vasiyetnâmesi”, *Beyanü'l-huk*, VIII, sayı. 162, s. 2358-60.

“İtikâd-ı diniyeyi siyasî propagandalar için müsmir bir vasıta olarak kullanmak modasını Hürriyet ve İtilâf Fırkası çıkarmamıştır. Bizim fırkamıza mensup olanlardan bazı kimseler geçen intihabatta bu gibi vesait-i menfûre istimalinden kendilerini alamamışlarsa buna başka kimseler sebebiyet vermiştir. Yani o adamlar en evvel o silâhın muarızlar tarafından istimâl edildiğini görmüş ve hissiyatlarına mağlûbiyetle aynı sefil vâdiye düşmüşlerdir... Hâsılı âmâl-i siyasiyesinin tervici için halkın itikâd-ı diniyesiyle oynamak meslek-i sefilinin muhterîi İtilâfçılar değildir. Onlardan bâzıları şu hatâyı irtikab etmiş ve elân ediyorlarsa haklarında kullanılan rol bir silâha karşı aynı silâh ile mukabele etmek zaafını göstermiş olmaktan başka bir kusurları yoktur.”

Lütfi Fikri’nin, itiraflarını takiben meselenin hâlli için yaptığı teklifler şu şekilde hülâsa edilebilir:

Bu işi kimin başlattığı meselesi bir kenara bırakılsın. Halkımızın halet-i ruhiyesi gözönünde bulundurulacak olursa istikbâlde vahim bir şekil almasından korkulacak bu gibi münakaşaları âcilen ortadan kaldırmağa çalışalım. Çünkü Meşrutiyet idarelerinin eskiliğine rağmen böyle şeyler Avrupa’da da görülebiliyor. Meselâ Belçika’da bu hafta yapılan seçimlerde Katoliklerle Liberaller arasında böyle münakaşalar cereyan etti. Halen Amerika’da cereyan eden başkanlık seçimlerinde yapılan kabalıkları yazmaktan bile insan hayâ eder.

Diğer taraftan Hüseyin Cahit’in geçici kürek cezası teklifine katılmayan Lütfi Fikri halkın dinî hissiyatını siyasî maksatlarının gerçekleşmesi için tahrik etmek isteyen insafsızlar hakkında Ceza Kanunu’na ayrı bir madde ilâve etmeğe lüzum olmadığını ileri sürmektedir. O’na göre bu;

“Evveleminde bu bir terbiye-i siyasiye meselesidir. Memleketimizin bu bâbtaki seviyesi yükseldikçe bu fenalık kendiliğinden zâil olur. Sâniyen kavanin-i mevcudemiz bunun önünü al-

mağa kâdirdir. Fakat biz kanunlarımızı bilmiyoruz ve mahkemelere emniyetle uğradığımız haksızlıkların ref'ini ancak oradan beklemeğe alışkın değiliz. Bu gibi işler için Avrupa'da büyük zarar ve ziyan mahkûmiyetleri görülmektedir. Üç sene evvel yapılan Matbuat Kanunu'yla zarar-ı manevî esası memalik-i Osmaniye'ye idhâl olundu. Binaenaleyh bizde de şimdi aynı sebeplerden dolayı mehakime müracata hiçbir mâni yoktur ve bu suretle tedricen pek müessir olacağından da şüphe edilemez. Ancak elverir ki bu gibi şeyler için mehakime gitmeğe alışalım.”

Cumhuriyet devrinde de ilk defa Süha Zâhir müstearıyla ve “Vasiyetnâme” başlığıyla müstakil bir yazı neşreden Ahmet Talât (Onay, 1885-1956) *Vasiyetnâme* tartışmalarında yerini aldı.⁶ Onun verdiği bilgiler *Vasiyetnâme*'nin Anadolu'ya nasıl dağıldığını ve halk tarafından nasıl büyük bir alâka ile karşılandığını göstermesi bakımından çok dikkate değer muhtevadadır. Çankırı'da risâle ile ilk karşılaşmasını şöyle nakletmektedir:

“Çocukluğumda gülyağı, nane yağı, idris yağı (!) diye sokaklarda dolaşan itriyatçıların taş basması *Köroğlu*, *Âşık Garip*, *Mızraklı İlmihâl* gibi kitaplar da sattığını ve bâzı kadınların bunlardan gizlice *Vasiyetnâme* aldığını görürdüm. İhtiyar kadınların toplandığı bir mecliste idi. Ve tam 33 sene oldu. Mekteb-i idadî talebesi idim. Dindar ve abit bir kadın olan ninemin recası üzerine *Battal Gazi* okuyordum. Bir aralık kadının biri koynundan bir bezin balmumuna batırılmasıyla yapılmış muşamba içinde saklı sarı kâğıtlı bir risâle uzattı... On beş sahifelik bu hezeyannameyi ben merak sevkiyle okurken zavallı kadınlar ağlıyorlardı.”

Vasiyetnâme basıldığı günden beri hiçbir kesintiye uğramayan bir alâkanın mevzuu olmuştur. Nitekim Ahmet Talât'tan sonra on-

6 *Çankırı'da duygu*, no. 17 (31 İkinci Kânun 1931), s. 1, 3; Bu yazının fotokopisini lütfeden dostum Cemal Kumaz'a müteşekkirim.

dan bahseden yazarlar arasında Falih Rifkî da vardır. O, risâleyi okuyan Konyalı bir kadının “*üç yıla kadar kıyamet kopacakmış; ufak tefek malım, mülkiüm var. Şunları nereye bağışlayayım da sevaplı öleyim*” diye fikir sorduğunu bildirmektedir.⁷ Diğer taraftan 1955 senesinde Türk köylüsünü zehirleyen ve hurâfelerle dolu olan, üstelik eski harflerle basılmış olarak Anadolu’nun birçok köyünde satılmakta olan *Ebu Müslim Divanı, Battal Gazi, (Kitab-ı) Yıldıznâme* gibi kitapların yanısıra *Vasiyetnâme* de zikrediliyordu.⁸ Nihayet 21 Aralık 1990 tarihinde Cuma hutbesinde müslümanların hâlâ okuyup itibar ettikleri, ama gerçekte okumamaları gereken *Yıldıznâme* ve *Bal Tefsiri*’yle beraber yine *Vasiyetnâme*’ye de dikkat çekilmiştir.⁹

Şeyh Ahmet’in dedikleri

Basıldığı 1896 senesinden beri halk tarafından okunan, bahsedilen, hatta zaman zaman hararetli ve büyük tartışmalara sebep olan bu küçük risâle Peygamberimizin (s.a.v.), türbedarı Şeyh Ahmet’e (?) rüyasında görünüp, Müslümanların hâllerinden dolayı bildirdiği üzüntü ve şikâyetlerini ihtiva etmektedir. Ayrıca metnin içine dualar da konmuş bulunmaktadır.

Vasiyetnâme’nin¹⁰ ilk sayfalarında Şeyh Ahmet rüyasını şöyle anlatıyor:¹¹

“Cuma gecesi Ravza-i Mutahhara’nın sağ yanında Kur’an-ı Kerim tilâvet ederdim, bir kimse var idi. Nisfu’l-leylde fakir

7 *Pazar Konuşmaları, 1941-1950*, İstanbul, 1966, s. 146. Atay’ın yazısı 1947 senesinde yazılmıştır.

8 Niyazi Ahmet Banoğlu, *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, İstanbul, 1960, s. 22-23.

9 Dostum Fatih Gökteğ, Yıldız caminde (Çankaya) verilen bu hutbeden beni haberdar etti. Miteşekkirim.

10 *Şerh-i Vasiyetnâme*, 1314, s. 1-4.

11 s. 6-7.

Şeyh Ahmet dahi âlem-i hâba varmış iken bir gizli âvaz geldi, gördü(m) ki iki cihan fahri aleyhisselâm buyurdu ki;

- Ya Şeyh Ahmet benim hâlimden bilir misin? Ümmetimden ne çekerim.

diyu sadâ geldi. Aceb ne ola diye aklı(mı) başıma cem eyleyip ayak üzere durup el bağladım, divan ettim.

- Yâ Şeyh Ahmet Hak Taâlâ hazretlerine yüzüm kalmadı ve dahi melâikelerden hicâb eder oldum. Ziyade anaya, ataya rağbet kalmadı. Ganîler fakir hâlinden bilmez oldular. Çalgıya rağbet ederler, kalpleri karardı. Kur'an-ı Azim okumayıp heva-yı meclislerine tâbi oldular. Ulemaya itibar kalmadı. Şarab meclisini ilim meclisinden iyi gördüler. Günah-ı kebairden kaçmaz oldular. Yâ Şeyh Ahmet bundan evvel iki vasiyetnâme dahi gönderdim, kabûl etmediler. Allah Taâlâ katında yüzüm kalmadı. Hitap gelir ki senin ümmetin benim kahrımdan korkmaz ve ziyade günahkâr oldular. İzzim celâlim hakkı için yüzlerini tebdil ederim diye cevap eyledi. Bu vasiyetnâmeyi âsi ümmetime ver; imana geleler. Zinhar ve zinhar tedarik üzere olalar. Allah'ın emrine muti olsunlar; Allah Taâlâ'dan korkup utansınlar; tövbe edip ağlasınlar; tövbe kapısı kapanmazdan evvel günahlarına tövbe etsinler. Azâba müstahak olmasınlar; imansız gitmesinler, yüzleri karasıyla gelmesinler; vasiyetim tutup Allah'ın emrine mutî olsunlar, Rabbi'l-âlemine yüzleri kara gelmiyeler."

Vasiyetnâme'de onun yayılmasını sağlamak için de yine tavsiyeler bulunuyordu. Onun çok okunmasında bu mânevî baskı veya diğer yönden mânevî mükâfat vaadinin büyük payı olsa gerektir:

"Okunmayıp bir köyden bir köye, bir evden bir eve ulaştırılmasa Hak Taâlâ hazretlerinin mübarek yüzün görmeye. Hak buyurmuş ki kullarımdan her kim bu *Vasiyetnâme*'ye heves etmeyip yazdırmasa izzim celâlim hakkı için Habibin ümmeti değildir ve azâba müstahak olur ve eğer her kim ümmetinden

heves edip üç akçe verdirse, yazdırsa kalmış oruçlarını bağışlarım. Eğer dört akçe verip yazdırsa dünyası mâmur ola. Eğer beş akçe verip yazdırsa dünyası mâmur ola. Eğer altı akçe verip yazdırsa cehennemini yedi kapısı kapana. Eğer sekiz akçe verip yazdırsa cennetin sekiz kapısı açıla, nice bin rahmetler vere. Eğer dokuz akçe verip yazdırsa cümle halkın yanında makbûl, cümle vezir yanında kılına hata gelmeye. Eğer on akçe verip yazdırsa bin marazına şifa bula ve yetmişbin ağrısı olsa, gece ve gündüz hacet dilese kabul ola.”

Bir yasağın tarihçesi

Bir kesintiye uğramaksızın, nerdeyse bir asırdır, her devirde yasakların hedefi olan *Vasiyetnâme*’nin elde bulunan en eski baskısı (1896-Hicrî 1314) neşredildiği anda yasaklanmış olmalıdır. Muhtevası bir yana üzerinde onu basan matbaanın adının ve açık adresinin yazılmamış olması bile böyle bir yasaklanma için yeter bir gerekçedir. Ancak *Vasiyetnâme*’nin adına ilk defa 1318 yasaknâmesinde rastlıyoruz. *Vasiyetnâme* ve *Şerh-i Vasiyetnâme* adıyla iki defa kaydedilmiş bulunmaktadır.¹²

II. Meşrutiyet devrinde de, etrafında kopan münakaşalardan ve muhtevasından ötürü yine yasaklanmış olması mâkûl görünüyorsa ise de elimizde bir vesika, şimdilik, yoktur. Bu devrede birçok kere basıldığı anlaşıyor.¹³

Hüseyin Cahit-Lütfi Fikri münakaşasından anlaşıldığına göre İzmir’de de basılmıştır. Diğer taraftan kataloglara girenlerin dışın-

12 *Memalik-i Mahruse-i Şuhâneye Duhûl ve İntişarı Memnu Bulunan Kütüb ve Resâil-i Mucırranın Esamisini Mühbeyin Cedveldir*, Matbaa-i Âmire, 1318, s. 3, 94.

13 Kataloglara geçen baskıları:

1. *Vasiyetnâme*, İstanbul, 1329, Matbaa-i Ali Raif 31 s. taşbaskı.

2. *Vasiyetnâme*, İstanbul, 1333, Emniyet Matbaası 31 s.

3. *Şerh-i Vasiyetnâme*, 1334, 31 s.

4. *Vasiyetnâme*, İstanbul, (t.y), Matbaa-i Ahmed Kâmil, 31 s. taşbaskı.

da da başka baskıları olduğunu düşünmek gerekir.

Cumhuriyet devrinde yasaklar listesine, bilebildiğimiz kadarıyla, ilk defa 1929'de giren¹⁴ *Vasiyetnâme* 1975 yasaknâmesinde de yerini koruyordu.¹⁵ Bu arada yasağa rağmen bu devirde de basıldığını görüyoruz.¹⁶

1956 senesinde *Vasiyetnâme* hakkında, onu belki de basıldığı ilk sene okumuş olan Yusuf Ziyaeddin Ersal'ın reddiyesi neşredildi. 1982'de sadeleştirilerek ikinci kere basılan reddiyede *Vasiyetnâme*'nin kendisine inanmayanların imansız gideceklerini ve inananların imana kavuşacaklarını, oruç borçlarını kaldırıp daha birçok mükâfatlara kavuşacaklarını iddia etmesi İslâm âkaidine aykırı bulunuyordu.

Risâle hakkında hemen bütün münevverler aleyhte hüküm vermişlerdir. Katiyyen yaşamadığı ifade edilen bir kişinin dilinden yazılanlar hakkında Ahmet Talât'ın söylediği şudur: "*Halkınızdan badema İstanbul'da köşe bucakta bulunan ve acem düzmesi kitaplar basan matbaaları daimî bir kontrol altında tutmasını ve yağutların torbalarında behemehal bulunan bu hezeyannameleri toplatmalarını dileriz*". Ersal'a göre ise "*Vasiyetnâme, ya ne dediğini, ne yaptığını bilmeyen gûya dost bir câhilin uydurmasıdır; yahut Müslümanlığa, Müslümanlara ihânet kasdıyle düşman tarafından mahsus bu şekilde düziilmiş ve müstear nânla yazılmıştır. Bunun tarihte emsâli yok değildir. Tekrar îzâhı kelâl verir*". Apak, yorumlarını biraz daha sertleştirerek onun kimler tarafından ortaya çıkarıldığı hususunda şöyle yazmaktadır: "*Şimdiki kafamızla bu Vasiyetnâme'nin, o zaman Rus intelligence service'in ajanları tarafından uy-*

14 P.T.T. Umum Müdürlüğü'nün *Vasiyetnâme*'nin Samsun'da toplandığını bildiren yasaknâmesi 24. 3. 1929 tarihli ve 43/108 numaralıdır.

15 s. 520.

16 Görebildiğimiz tek Lâtin harfli baskı: *Vasiyetnâme*, İstanbul, 1957, T. T. Post. Mat., 22+8 s. Hediyesi 100 kuruş; Tek yaprak hâlinde Samsun'da (Nur Matbaası) Samsun'un Mutlukent köyünden Mustafa oğlu Hüseyin Anıl tarafından bastırılan (20 Ağustos 1965) nüshası Sahaf Nurettin Aslan tarafından (24 Kasım 1995) lûtfedildi.

durulup dağıtıldığından şüphe etmeyiz. Her devirde yayınlanan bu vasiyetnâmeler, takriben aynı meâlde olup, elden ele dolaştırılmakta ve nüshalarını çoğaltmakta müsamaha edenleri Peygamber'in lâneti ile tehdit ederlerdi."

Netice itibariyle her devirde yasaklanan ve diğer taraftan da lânetlenen bu risâle hâlâ Müslüman halk tarafından çok okunuyor ise başlı başına üzerinde durulması gereken dikkate değer bir vak'a bahis mevzuu demektir. Bu metni sadece yasaklayıp geçmek veya meseleyi bir reddiye ile geçiştirmekten daha fazla bir şey yapmak lâzımdır.

Vasiyetnâme'nin esas itibariyle İslâm'ı müdafaa eden bir risâle olarak hangi ümitlerin tercümanı olduğuna ve niçin bu derece çok okunduğuna cevap aramak halkımızın, her nedense bir türlü yaklaşılmamış olunan manevî dünyasını tanımanın ilk akla gelen yollarından biri görünüyor.

Dergâh, sayı: 13, Mart 1991, s. 16-18.

19. ASIRDA BİR KADIZÂDE: OFLU HOCA MEHMET EMİN EFENDİ VE YASAKLANAN “DUHAN REDDİYESİ”

Amerika kıtasının keşfiyle (1492) eski dünyanın tanıdığı tütün o zamandan beri milletlerin tartışma gündemindeki belli-başlı müş-terek maddelerinden biri, belki de birincisidir. İfade edildiğine göre¹ Kristof Kolomb (Cristopher Colombus, 1451-1506) ve tayfaları Küba adasına yanaştıkları zaman, yerlilerden kadın-erkek birçoğunun ağzında dumanı tüten sarılmış kuru yapraklar görmüşlerdi.

Yerliler Pétum adını verdikleri bu bitkiyi mukaddes sayıyorlar; dumanında bir hayır meleği bulunduğuna inanıyor ve düğün, bayram gibi günlerinde bilhassa içiyorlardı. Aşırı miktarda içilmesinden hâsıl olan başdönmesini ise Tanrı'nın kendilerini himayesi altına almış olmasından doğan bir cezbe hâli olarak görüyorlardı. Yine onlara göre bu bitki bin türlü hastalığın devâsıydı.

Tütünün ilk tiryakileri ise kıtanın diğer kısımlarını keşfeden Americo Vespucci, Magellan, Cortez ve arkadaşları olmuştu. Bunlar tarafından Avrupa'ya getirilen tütün aileleri ve akrabaları arasınca içilmiş ve bundan ötürü pek fazla yayılmamıştı.

Tohumu Antil adalarından getirilerek önce İspanya'da, daha sonra ise Fransa'da ilk zamanlar *kraliçenin otu* (herbe da la reine) ve *mukaddes ot* (herbe sainte) olarak isimlendirildi. Kısa bir müddet sonra içenler şiddetle cezalandırılmaya başlanmış ise de sayıla-

1 Salih Zeki, *Türkiye'de Tütün*, İstanbul, 1928, s. 9-10.

rı her geçen gün artmış ve bütün dünyaya yayılmıştı.²

Türkiye’de tütün: En kanlı hürriyet

Acı tütünün memleketimizdeki hikâyesi kelimenin tam mânâsıyla acıklı ve gerçekten kanlı bir şekilde yazılmıştır. Yeri gelmişken ifade edelim ki gerçekleşmesi için pahası en kanlı bir şekilde ödenen hürriyet tütün içme hürriyeti olmuştur. Bu mânâda onunla kıyaslanabilecek bir başka hürriyet hatıra gelmemektedir. İşin bir başka talihsiz tarafı ise zamane tiryakilerinin bu pahadan ve tütün mazlumlarından habersiz oluşlarıdır.

Bu kanlı hikâyenin başlangıcı hakkında kaynaklar değişik tarihler vermektedir. Muhakkak olan bir şey varsa o da tütünün 17. asrın ilk on senesi içinde İngilizler tarafından, deniz yoluyla, İstanbul’a getirildiğidir.³

Tütünün memleketimize girdiği andan itibaren dinen haram mı, helâl mi olduğu yolundaki tartışmalar da kendiliğinden başladı. Aleyhinde söylenenlere rağmen her geçen gün yayıldı. Tütün de, tıpkı kahve gibi (girişi 1554-1555) ilmiye zümresinin muhalefetiyle karşılaşmıştı. Ancak afyon, şarap ve kahveden sonra tütünün de zevk ehli tarafından içilmeye başlanmasıyla “âlem-i safa”nın “anâsır-ı erbaası” tamamlanmış oluyordu. İlk zamanlarda aleyhinde bulunan ulemâ bile, tıpkı kahve gibi, onun da tiryakisi kesildi.⁴

Tütün hakkındaki yasaklamalar, girişinden kısa bir müddet sonra başladı ve ilk defa Sultan Ahmet’in (1603-1617), daha sonra da Genç Osman’ın (1618-1622) saltanatları zamanında görüldü.⁵

2 Salih Zeki, *a.g.e.*, s. 10; Yani Hristaki, *Tütün*, İstanbul, 1327, s. 5.

3 Ahmed Refik (Altınay), *Eski İstanbul*, İstanbul, 1931, s. 30; Tütünün Türkiye’ye girişi hakkında değişik tarihler zikredilmektedir. Musa Kâzım (*Muhtıra-ı Ricâl ve Siyasiyyân*, İstanbul, 1326, s. 362), 1605; İbrahim Agâh (*Vekayi-i Tarihiye*, İstanbul, 1325, s. 332) 1603 tarihini veriyor. Naimâ (*Tarih*, İstanbul, 1280, c. 1, s. 422) 606’da girdiğini yazıyor.

4 İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1950, c. 3, s. 243.

5 “Tütün” *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1983, c. 32, s. 463; Salih Zeki, *a.g.e.*, s. 13-14.

Ancak tütünün hikâyesindeki en kanlı sayfalar IV. Murad'ın saltanatında (1623-1640) yazıldı.

2 Eylül 1633'de İstanbul'un beşte birini yakan Cibâli yangının ateşi, tam iki hafta sonra, 16 Eylül'den itibaren de nev-peyda zevkin yeni sevdalısı tiryakilerini yakmaya başladı ki bu ikinci yangının önceki kadar ocak söndürme bile ondan daha çok can yakıtığı anlaşılmaktadır.

Yangından sonra ortaya çıkan perişan manzara İstanbul halında büyük bir üzüntü yaratmış; kahvehanelerde toplananların herhalde bu arada Padişah aleyhinde de konuşmaları sebebiyle bütün kahvehaneler bir günde hâk ile yeksân edilip, yerlerine bekâr odaları, debbağ ve nalbant dükkânları yapılmıştı. Yangının tütün içenlerin lülelerinden etrafa düşen ateşten çıktığı dedikoduları ve bilhassa Ayasofya vâizi Kadızâde Mehmet Efendi'nin (1582-1635) tahrikleriyle IV. Murad tütünü yasakladı ve bu emrinin yerine getirilip getirilmediğini tebdil gezerek bizzat teftişte bulundu. Tütün içtiği tespit edilenler anında ölüm cezasına çarptırıldılar.⁶ İfade edildiğine göre yakalananların boyunlarına bir demet tütün bağlanıyor; ibret için mahalle mahalle dolaştırıldıktan sonra asılıyorlardı.⁷ Başka bir ifadeye göre ise tütünü lüle ile içenlerin dudakları yarıldı; enfiye gibi toz halinde burnuna çekenlerin ise burunları kesildi.⁸ Tütünün kağıda sarılarak içilmesi 19. asırdadır.

Yasağa rağmen gizliden gizliye içilen tütün aleyhindeki görüşler hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmadı.⁹ Bilindiği kadarıyla ilk defa Kâtip Çelebi (1609-1657) tütün konusunda kimseye sata-

6 Naimâ, *a.g.e.*, c. 3, s. 158-162, 329-330. Naimâ'nın verdiği bilgiler birçok kaynakta tekrar edilmektedir. Hammer, IV. Murad'ın saltanatında (1623-1640) 100 bin, sadece son yedi senesinde ise 50 bin kişinin idam edildiğini yazmaktadır. (*Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1837, s. 389); Danişmend, *a.g.e.*, s. 356-357.

7 Salih Zeki, *a.g.e.*, s. 13, 14.

8 Yâni Hristaki, *a.g.e.*, s. 5.

9 İlmihâl türünden bir yazmadaki tütün aleyhindeki sayfalar için: Necdet Sakaoğlu, "17. yüzyılda tütün haram, içenler idamlık ve cehennemlikti", *Tarih ve Toplum*, sayı: 83 (Kasım 1990), s. 18-23.

şılmamasını tavsiye etti. IV. Murat'ın ölümünden sonra tavsayan yasak "*mükeyyefat-âlûdedir. Elinden tütün çubuğu düşmez. İcra-yı ahkâm-ı şer'îye etmeğe şuuru yoktur*" sözleriyle aleyhinde bulunan Şeyhülislâm Mehmet Bahaî (1601?-1651) tarafından verilen bir fetva ile kaldırıldı.¹⁰ Bundan sonra tütün içenlerin sayısı büsbütün arttı ve ilk defa Rumeli'de, Kırcalı ve Yenice'de tütün ziraatı başladı. Uzayan seferler ve artan masraflardan ötürü II. Süleyman'ın saltanatında (1687-1691) ilk defa¹¹ tütünden de vergi alınmasına karar verilmişti (1690). Ancak 19. asrın ikinci yarısında bile devletin bu imkânı gereği gibi değerlendiremediği yolunda şikâyetler devran etmiştir.¹²

1873'de tütün imtiyazı Hristaki Zoğrafos'a verildi. 1874'de ise ilk ruhsatlı tütün kıyma fabrikaları açıldı. 1880'de tütün vergisi Düyûn-u Umumiye İdaresi'ne terkedilmişti. 22 Mayıs 1883'de Reji İdaresi'nin kurulmasıyla tütünün hikâyesinde yeni ve tıpkı IV. Murad devrinde olduğu gibi kanlı ve ızdırablı sayfalar açıldı.¹³ Reji İdaresi memleketimizde zulmün, mukatelenin, çalıp çırpmanın ve rüşvetin timsâli olmuştu. Tahsisat-ı mesturesinden her ay devletin her kademesindeki memurlarına rüşvetler vererek dâirelerde ve mahkemelerde hükmünü yürütüyor, rençberlerin tütünlerinden bir kısmına kıyyesi 20-30 para gibi cüz'î fiatla adetâ el koyuyor; geri kalanını ise ambarlarında çürüttükten sonra -tabîî parasını vermek-sizin- yakarak imha ediyordu. Tütün kaçakçılığına mâni olmak için belâlılardan ve eski sabıkâlılardan müteşekkil bir kolcu teşkilâtı kurulmuştu. Jandarmanın refakatinde çalışan kolcular herkesin şahsına ve aile mahremiyetine sorumsuzca tecavüz edebiliyordu.

10 M. Süleyman Saadeddin (Haz. Cahid Baltacı), *Devhatü'l-meşayih*, İstanbul, 1978, s. 55; Salih Zeki, *a.g.e.*, s. 14.15; Harun Tolasa, "Bahaî Mehmed", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1977, c. I, s. 288-289.

11 Raşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, s. 53; Salih Zeki, *a.g.e.*, s. 16.

12 "Menalîk-i Osmaniye'de tütün", *Levant Herald*'dan naklen *Hadikatü'l-Vekayi*, no. 284 (21 Haziran 1871), s. 1-2.

13 Hayri Mutluçağ, "Reji idaresinin satın alınması için II. Abdülhamid'e yapılan rüşvet teklifi", *BTTD*, sayı: 7 (Nisan 1968), s. 40.

1914'de, yâni kapitülâsyonların kaldırılmasına kadar Anadolu'da ayıngacı denilen tütün kaçakçıları ile kolcu ve jandarmaların çatışmalarında büyük kısmı ayıngacılar olmak üzere 50-60 bin vatan çocuğu hayatını kaybetmişti. Sadece 1901 senesinde ölenlerin 20 bini aştığı resmî vesikalarda ifadesini bulmuştur.¹⁴ Ancak hemen ifade edelim ki bu gibi acı hâdiseler Anadolu'nun tütün ziraati yapılan yerlerinde daha sonra da devam etmiştir.

Tütünün günümüzde de tartışılan maddelerden olduğu ve aleyhinde çok kuvvetli bir cereyan bulunduğunu ifade etmiştik. Ancak günümüzde tütün aleyhtarlığının hareket noktası münhasıran insan sağlığı bakımından taşıdığı tehlike ve tehditlerdir. Mâzide ise aleyhtarlığının hareket noktası sağlık meselesinden önce dinî bakımdan ne olduğu noktasında toplanıyordu. Sözün burasında, geçen asırda neşredilen ve bilâhare yasaklanan bu gibi reddiyelerin belki de sonuncusu olan bir risâleden bahs açmak istiyoruz:

Yazarı, risâlelerine bakılacak olursa, İslâm'ın katı ve lâfzî bir yorumunu yapan ve Kadızâdelilerin 19. asırda bir temsilcisi sayılabilecek olan Oflu Hoca Mehmet Emin hakkında bilinenler dikkate değer bir şahsiyet olduğunu göstermeğe kâfidir. Kitaplarındaki künyesi Mehmet Emin Efendi bin Hasan el-Ofî'dir. Of'ta (Trabzon) 1815'de (Hicrî 1230) dünyaya geldi. 1838'de (Hicrî 1254) İstanbul'a geldi. Kendi ifadesine göre Kırkların yedincisi Saçlı el-Hacı Mehmet Efendi'den icazet aldı (Hicrî 1270, Ekim 1853-Ağustos 1854). Bunu takiben irtihâline kadar Fatih Camii'nde cuma günleri, namazdan sonra, vaazda bulundu. Vaaz esnasında şeyhlerle, dervişlere, pîrlere, ricâl-i tarikate atar, tutardı. Celâli galip bir kimse idi. Ehl-i tarike dahlendazlık hin-i vaazda yegâne sevdiği şeydi. Hepsi, nezdinde ehl-i cehennem idi. Geçimini süt ve yoğurt satarak temin eden M. Emin Efendi 1319'da (1903-1904) ahirete göçtüğü zaman Fatih haziresine defnolundu. Mezar kitabesinin metni şudur: *Fatih Cami-i şerifinde - cuma günleri vaiz - Meclis-i*

14 Salih Zeki, *a.g.e.*, s. 16-17; Hayri Mutluçağ, "Düyun-u umumiye ve reji soygunu" *BTTD*, sayı: 2, (Kasım 1967), s. 35.

irşadiye - ve Necatü'l-müminîn vesair - risâlelerin müellifi - meşhur ulema-yı kiramdan- faziletli Oflu el-Hacc - Mehmet Emin Efendi'nin kabridir - el-Fatiha 1319.

M. Emin Efendi, Nakşibendîliğin İstanbul'daki çok hususî bir tezahürü olan ve Fatih Sofuları ismi verilen cemaatin müessisi idi ve M. Emin Efendi zamanında mensupları çok değildi ve pek gizli ve kapalı bir hâlde idiler. Fes yerine beyaz, ince dikişli takke giyerler, beyaz ve gayrimuntazam sarık sararlar; sakallarını uzatır, bıyıklarını dibinden denilecek kadar kısa keserler; ekseriyetle hacı yağı sürünürler; gözlerine sürme çekerler, cübbeleri beyaz ve gayet geniştir, şalvar giyerler. Kırmızı veya siyah yemeni ve siyah mest kullanırlar. Kendilerinden bîgâne olanlarla alış-veriş etmezler. Yolda, kendilerinden olmayana selâm vermezler. Hele fesli, kravatlı, kola-lı gömlekli şahısları gördükleri zaman başlarını aksi istikamete çevirip bakmazlar ve ezkaza bu gibiler selâm verecek olsalar iştizlikten gelirlerdi. Mekânları Fatih Cami ve çevresiydi. Namazda olanca kuvvetleriyle tâdil-i erkâna riayetle eda-yı salâta son derece düşkün olurlardı. Kendi cemaatleri haricinden kız almazlar, hizmet-i devlete girmezlerdi. Ecnebî lisan öğrenmek memnu idi. İmam-ı Rabbanî'ye nisbettardılar, İmam-ı Birgivî'nin *Tarikat-ı Muhammediye*'si onların mürşidiydi. Tabîî karşı oldukları en başta gelen şeylerden biri de tütün içmekti. Tiryakilerin bu cemaat içinde yeri olamazdı. Bundan dolayı 19. asırda tütüne yazılmış en mühim ve hâdiseli reddiye bu cemaatin müessisinin kaleminden çıkmıştı. Ancak bu arada M. Emin Efendi'nin yirmiden fazla Türkçe ve Arapça risâlesinin bulunduğu da işaret etmek gerekiyor. Bunların büyük bir kısmı ise birden fazla baskı yapmıştır.¹⁵

15 Mehmed Emin Efendi'nin doğum ve İstanbul'a gelişi, hocaları ve tahsil hayatına dair bilgiler kitaplarından *Necatü'l-Müminin Risâlesi*'nde (İstanbul, 1308, s. 3-4) kayıtlıdır. Fatih Sofuları ve kendisi hakkındaki diğer bilgiler için: Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, c. 5, s. 250-252 (Süleymaniye, Bağış Kitapları, Nu. 2309). Kızı Gül Hanım'ın ölüm ilânı: *Cumhuriyet*, Nu. 10439 (24 Ağustos 1953), s. 4. Risâlelerin bir listesi için *Mürşidü'l-İhvan'ı hakkı'd-İluhan* risâlesinin kapağına bakılabilir. Ayrıca bkz. *Nezaret-i Muarif-i Umumiye*, İstanbul, 1308-1310, s. 2.

Mehmet Emin'in tütün reddiyesi'nin yasaklanması hakkında ki resmî vesikalar mâlî 1282 senesine aittir. Ancak risâlenin kataloqlara ve kütüphanelere giren baskısı 1309 tarihini taşıyor. Her iki baskının da aynı metni muhtevî olduğu faraziyesiyle elde bulunan bu baskıdan hareketle risâleyi tanıtmaya çalışacağız. Derkenarında yine tütün aleyhinde metin bulunan taşbaskı risâlenin başlıktaki ismi *Duhan hakkında Mürşidü'l-ihvan risâlesidir*. Son sayfasından (24) hattatının Haddehâne-i Bahriye Mektebi'nin hüsn-ü hat mualimi Radoviçli Hüseyin Hüsnü olduğu kaydedilmiştir. Okunaklı bir nesihle basılan risâlenin gerçek ve tam isminin *Mürşidü'l-ihvan fî hakkı'd-duhan* olduğunu (s. 4) ve *Nuhbetü'l-ihvan fî hakkı'd-duhan* adıyla Arapça nüshasının da bulunduğunu (s. 5) öğreniyoruz. Müellif kendinden önce duhan aleyhinde bulunan ulemadan şu isimleri sayıyor: Mehmet Birgivî, Hadımî Said Mehmet, İsmail Osman, Mehmet Receb, Ahmet Rumî, İsmail Hakkı Burusevî ve İsmail Niyazî. Eserlerinden faydalandığını belirtiyor.

Üç bâb üzere tertib edilen risâlenin ilk bâbı (s. 4-11) "*duhanın mezmûniyetini ve hükmünü ve zarar ve belâlarını*", ikinci bâb (s. 11-19) "*duhanın âfât ve zarar ve belâlarını*", üçüncü bâb (s. 19-24) ise "*duhanın içmesini, tevbe edip terk edenlere faide ve menfaatlerini*" beyan ediyordu.

Mehmet Emin Efendi risâlesinin satılması ve okunması gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir (s. 2-3. derkenar):

"Malûm ola ki bu risâleyi okumak ve okutmak emr-i lâzımdır. Zira dinlemesi ve amel etmesi şer'an vâcib olan şeylerdendir. Bu risâleyi memleketlere ve karyelere dağıtıp neşri büyük sevab olur. Zira insanların duhandan tevbelerine sebep olur. Zira bu zamanın ulemaları duhan istimâlde olduklarından cahilleri duhandan men ve nehy etmezler. Halbuki men'i lâzımdır. Bunun için neşr etmek büyük sevaptır ve dahi bu risâleyi hangi kimse alıp memleketlere neşr edip insanların ıslâhına sebep olursa rabbimiz celle bu kimseyi iki cihanda aziz eyleyip hayırlı muradlarıyla müşerref eyleye ve dahi mâlûm ola ki bu du-

hanın bin on tarihinde zuhur etmesi duhanın dahi aklen fena ve kabih olmasına delil ve şahiddir. Zira ümmet fesada gitmiş vakitte zuhur etmiş, bunun gibi nice bid'atlar ve haramlar ve zulümler ve tuğyanlar zuhur etmiş. Böyle zamanda ihdas olan şey, böyle insanlar(ın) istimâl ettikleri şey(in) fena olmasına delil ve şahittir".

Risâlenin bu şekilde takdimi bile artık umumî kabûl görmüş bir iptilânın, ulemadan olsun, halktan veya resmî çevrelerden olsun birçok taraftarının bulunduğ u bir zamanda bu şekilde katı ve âdeta bir tekfir sebebi olarak yorumlanmasıydı ve bir tepki uyandırmaya kâfi gelebilirdi.

Birinci bâbın temel hükümleri ise ulemanın ve tütün tiryakilerinin katlanabilecekleri ölçünün çok fevkindeydi. Bunların, bir fikir verebilecek ve risâle hakkında kâfi bir kanaat teşekkülüne medar olabilecek kısmı, esas itibariyle müellifin cümleleriyle, şöylece sıralanabilir:

1. Duhan habistir ve her bir habis haram olmağ la duhan dahi haramdır.
2. İstimâl etmek israf olmağ la haramdır.
3. İstimâl etmekte eza vardır.
4. Nârdan cüz ve kıt'adır. Nâr haram olmağ la duhan dahi haramdır.
5. İstimâli ya oyun, ya eğlence yahut beyhude, boş bir şeydir.
6. Müskirat olduğ u için haramdır.
7. İstimâli Allah Taalâ'nın ibadetinden tehire ve men'e sebeptir.
8. İçmek dalâlet ve fena bid'atlardandır.
9. Misvak-ı şerifin kullanılmasının sebebini ve faydasını ortadan kaldırıyor, ağza verdiğ i güzel kokuyu gideriyor. Yani tütün koku su sünnet-i şerife olan misvaka zıddır ve tabiî haramdır.
10. İnsanlara azâb vasıtasıdır.
11. Duhan içmek insanlarda haram olan kibri peyda eder.
12. Onu içmek Cehennem'de muazzeb olanlara benzemektir.

Ayrıca tabiblerin reislerinden İbn Sina'nın (980-1037) dediğine göre eğer duhan, toz ve fena koku beynine girmese insan bin sene ömür sürerdi.

13. İçenlerin ağzı, bıyıkları ve sakalları ve bedenleri gayet ke-rih, fena ve kabih kokacağından camilere ve şer'an makbûl meclis-lere giremezler.

Bu şekilde tütün hakkında amansız mütalâalarla dolu olan ve içenlere nerde ise insan hakkı tanımayan risâle -tabîî ilk tabî- hak-kında bir tahkikat yapılması, "ifadât-ı muzırrayı hâvî" olduğu ge-rekçesiyle, Maarif Nezareti'nce 30 Ocak 1867 günü Zabtiye Müş-i-riyeti'nden istenmişti.¹⁶ Yapılan tahkikattan bu sırada Mehmet Emin Efendi'nin Bursa'da olduğu ortaya çıkmış, Hırka-ı Şerif ya-kınında bulunan evindeki aramada tütün aleyhindeki risâlesinin Türkçe ve Arapça nüshaları ve diğer sekiz risâlesinden ciltli veya ciltsiz bin kadar nüsha bulunmuş ve Zabtiye Nezareti'nce el konul-muştu. Tahkikata göre Hoca, risâleden on iki kadarını talebesi Ab-dullah vasıtasıyla Varna'ya göndermişti. Risâlelerin Şehzade Med-resesi civarında bulunan Tavuk Hanı'ndaki müderrislerden Bosne-vî Hacı Ali Efendi'nin matbaasında basıldıkları da tespit edilmişti. Ali Efendi müellifi hakkında hüsn-ü zanna sahip olduğu ve tedris ile meşgûl bulunduğu için bastığı dokuzbin sayfalık muhtelif risâ-lelerinde ifadât-ı muzırraya dair birşey bulunup bulunmadığını kontrol etme ihtiyacı duymaksızın onları basmıştı. M. Emin Hoca bunların bir kısmını elden satmış; haylisini ise talebeleri vasıtası-yla taşraya göndermişti.¹⁷

Bu arada risâlenin yüz para fiatla satıldığı ortaya çıkmıştı. Ni-hayetinde duhan reddiyesinin müellifi Mehmet Emin Efendi Ceza Kanunnâmesi'nin 138. maddesi mucibince iki sene müddetle Kü-tahya'ya sürgün edildi.¹⁸ Risâleyi basan Bosnevî Ali Efendi ise on

16 BBA, *İrade-Meclis-i Valû*, no. 25523. Diğer muharrerat için: BOA-Zabtiye Ayniyat Defteri, nu. 1056, s. 32, 35; Meşihat Ayniyat Defteri, Nu. 1077, s. 16.

17 Zabtiye Müşiriyeti'nin 21 Şubat 1867 tarihli tahkikat mazbatası. BBA, *İrade-Mec-lis-i Valû*, nu: 25523.

18 Ceza Kanunnâmesi'nin bu maddesinin metni şudur: "Devlet-i aliyenin emir ve ruh-

mecidiye altını nakdî cezaya çarptırıldı; matbaası bir ay müddetle kapatıldı. Meselenin en dikkate değer tarafı ise talebe Abdullah Efendi'nin "*hocasının emrini infaza mecburiyet-i tabiiyesi bulunmak hasebiyle onun şimdiye kadar olan müddet-i mahbusiyeti, hakkında ceza-yı kâfi add olunup*" tahliye edilmesiydi. Hoca sözünü dinlemiş olmak bir talebe için beraat sebebi sayılmıştı. Oflu Hoca Mehmet Emin Efendi'nin kaleminden çıkan ve belki de son reddiye olan risâlesinin hikâyesi 1867 Mart'ında bu sayfalarda kapanmıştı.¹⁹ 1309'da ikinci defa basılmasıyla açılan sayfaları okumak ise belki bir gün nasib olur.

M. Emin Efendi'nin tütün hakkındaki risalesinin aksisadasının hikâyesi hakkında yazılanlara ilâve edilecek fazla bir şey yoktur. O'nun bundan başka 19. asırdaki ıslahat hareketleri ve Garp'tan kültür unsurları iktibası karşısındaki tavrını ifade ettiği bir risâlesi de, hiç şüphesiz, dikkate değer bir vesikadır. *Risale-i irşadiye fi beyani'l-fabur ve'l-faburka ve't-tiligraf* isimli risâlesinde vapura, tren ve telgrafa karşı çıkan M. Emin Efendi bu tavrını açıkça ifade eden, belki de, yegâne Osmanlı münevveri, bir başka ifade ile tesilli ilk ve son teknik düşmanı olmaktadır. Son söz olarak söylemek gerekirse Oflu el-Hacc Mehmet Emin Efendi fikirleri ve risâleleriyle daha çok tedkiki gereken bir şahsiyet olarak görünmektedir.²⁰

Dergâh, sayı: 14, Nisan 1991, s. 16-17.

satıyla açılmış olan matbaalarda saltanat-ı seniye ve erbab-ı hükümet ve tebaa-i saltanat-ı seniyeden olan bir millet aleyhinde gazete veya kitap veya evrak-ı muzırta tab ve neşrine mütecasir olan, ibtida bastırmış olduğu şeylerin zabtıyla derece-i cürmüne göre matbaası muvakkaten veyahud bütün bütün kapatıldıktan sonra on mecidiye altından elli mecidiye alına kadar ceza-yı nakdî ahz olunur".

19 *Meclis-i Vâlâ mazbatası*, 4 Mart; İrade ise 11 Mart 1867 tarihini taşımaktadır. Meclisler için: *BBA-İrade-Meclis-i Vâlâ*, no: 25523.

20 M. Emin Efendi'nin bu risâlesi incelenmiş ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir: Rudolf Peters, "Religious attitudes towards modernization in the Ottoman empire", *Die Welt des Islams*, XXVI (1986) s. 76-105. Bu yazıyı Hocam Prof. Dr. Ercüment Kuran İttifak etmiştir. müteşekkirim.

BİR KADERİ DEĞİŞTİREN KİTAP: SELİM SABİT EFENDİ VE ESERİ “MUHTASAR TARİH-İ OSMANÎ”

Kitapların da, tıpkı insanlar gibi, kendilerine ait bir kaderleri vardır. Bunun hikâyesi acı veya tatlı sayfalarla dolu olabilir. Dikkate değer veya sıradan bulunabilir. Ancak bazan kitabın kaderi yazarının kaderiyle karışabilir veya bir mânâda onun kaderi haline gelebilir. Türk maarif tarihinin en kıymetli ve çığır açıcı isimlerinden Selim Sabit'in bir kitabı, hatta bu kitabın birkaç satırı onun kader çizgisini değiştirmiş; çok başarılı olan memuriyet hayatına hatime çekilmesine sebebiyet vermiştir. Bir ömrün hikâyesi, bir kitabın hikâyesinin başladığı yerde adeta mânen bitmiştir.

Bir kitabın ve bir ömrün içiçe olan ve birbirinin mütemmim cüz'ü sayılması gereken fasıllardan ilki o zamanlar Edirne vilâyetinin Kırkkilise sancağına tâbi bir kazada, Vize'de başladı. 1829 senesinde bu kazada rençber Mehmet Ağa'nın oğlu olarak dünyaya gelen Selim Sabit tahsil için İstanbul'a geldiğinde Çırçır civarında Darüssaade Ağası Gazanfer Ağa Medresesi'nde ikâmet ve Fatih Medresesi'ne devamla buradan icazet ve daha sonra Darülmualimin'den şahâdetnâme aldı (6 Ağustos 1855).¹

Hayatında yepyeni bir safha 25 Şubat 1857 tarihli Meclis-i Maarif talimatnâmesi gereğince² “mekâtib-i şahâne ile mahâll-i

1 Şahâdetnâmesinin metni için: Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcruatı*, İstanbul. 1338, s. 62.

2 Talimatnâmenin metni için: Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 64-65.

sâireden Paris'te tahsilde bulunan efendileri okutmak ve Hristiyan tebaa-i Devlet-i Aliye'den orada olanlara dahi Türkçe'yi öğretmek vazifesiyle" ünlü Hoca Tahsin (1812-1881) ile birlikte Paris'e gönderilmesiyle başladı.³ Bir taraftan Mekteb-i Osmanî'de, Muradyan Mektebi'nde ve sair mektebelerde Türkçe hocalığı yaparken, diğer taraftan da tahsiline devam ederek Fransızca, hesap, cebir, hende-se, müsellesat, cerr-i eskal, heyet ve hikmet-i tabiiye öğrendi ve şa-hâdetnâme alarak altı yıl sonra İstanbul'a döndü (1863).⁴

İlk memuriyetine 6. Belediye Dairesi (Beyoğlu) Rüsumat Kalemî'nde başladı. Bunu takiben Nafia Nezareti Turuk ve Maâbir Muhasebeciliği'ne (1864) ve Belediye Meclisi'nin talebi üzerine tekrar 6. Daire Muhasebeciliği'ne naklolundu.

Selim Sabit'in Türk maarifine hizmetleri ise Mekteb-i Sultanî (Galatasaray) müdür-i sânilîğine getirilmesiyle (13 Eylül 1868) başladı. Bir sene sonra Meclis-i Kebir-i Maarif Âzâlığı vazifesiyle birlikte (24 Eylül 1869) aynı zamanda Darülfünun'da Türk Edebiyatı dersleri vermeye başladı.

O'nun daha sonra bulunduğu vazifeler şöylece sıralanabilir: Meclis-i Kebir-i Maarif Reis-i Sânilîği (1872), Mekâtib-i Rüştîye Müdiriyyeti, tekrar Meclis-i Kebir-i Maarif Âzâlığı, Mekâtib-i Rüştîye Müdiriyyeti (22 Temmuz 1879) ve Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyaseti (27 Kasım 1886).⁵

Bu vazifelerinin yanı sıra o bilhassa ilk mektebler için ders ve hocaları için rehber kitapları yazmış; yeni görüşler ileri sürmüş ve bazı yenilikler getirmiştir.⁶ Bu cümleden olarak Süleymaniye İpti-

3 *Musavver Nevşâl-i Osmanî* (Tertib edenler: Ekrem Reşad-Osman Ferid), İstanbul, 1327-1329, s. 226. Maaşı, *Nevşâl*'e göre 400, Mahmud Cevad'a (s. 110, 6 nolu dip-not) göre 420 franktı; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1969, s. 1832.

4 Mahmud Cevad, a.g.e., s. 110.

5 *Nevşâl*'de verilen bazı tarihlerle Mahmud Cevad'ın inkileri birbirini tutmamaktadır. Daha çok ikinci kaynaktan bulunan tarihleri tercih ettik.

6 Bazıları defalarca basılmış olan kitaplarından tespit edebildiklerimizin künyeleri: 1. *Rehnüma-yı Muallimin*, (y.t.y), 48 s.; 2. *Tahvil-i Mikyas Levhaları*, İst., 1287, 47 s.;

daî mektebine sıra, hesap tahtası ve harita koydurmuştur. Hele yeni usûllere göre yazdığı “*elifbası başlı başına bir inkılâb*” sayılabilir. Yine *Rehnüma-yı Muallimîn* isimli eseri eğitim sahasındaki yeni görüşlerin dikkate değer tebliğleri arasındadır.⁷

Selim Sabit’in hayatındaki tek ve büyük bir felâket, Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyaseti’ne tayininden hemen hemen tam bir sene sonra ilk mektepler için yazmış olduğu *Muhtasar Tarih-i Osmanî* isimli ders kitabında⁸ bulunan Sultan Abdülaziz’in (1830-1876) hâlli ve ölümü hakkındaki satırların dikkati çekmesi üzerine meslek ve bir bakıma ilmî çalışmalarının da sona ermesi ile gerçekleşti.

Bu hâdisе onun hakkında kaleme alınan birçok yazıda ifadesini bulmuş ve ölümü üzerine, kitabındaki hâl kelimesinin hafiyeler tarafından jurnal edildiğinden azlolunduğu ve Zühtü Paşa’nın nezareti zamanına kadar ma’zul kaldıktan sonra tekaüd muamelesinin yapılabildiğine işaret edilmiştir.⁹

Hâl tercümesini ihtiva eden bazı kaynaklar ise “*nihayet istibdat hükiyeti tarafından tekaüd*” edildiğini ifade ile yetinmişlerdir.¹⁰ İ. A. Gövsa ise son vazifesinde iken “*Abdülhamid’in istibdadına uygun hareket etmediği için tekaüde sevk edildi*”ğini belirttiikten sonra “*mekteblere ait olan bir Osmanlı tarihi’nde Padişah’ın*

3. *Miyarü’l-kelâm*, İst., 1287, 46 s.; 4. *Muhtasar Hesab risâlesi*, İst., 1290, 32 s.; 5. *Muhtasar Tarih-i Osmanî*, İst., 1291, 38 s.; 6. *Elifba-yı Osmanî*, İst., 1292, 30 s.; 7. *Muhtasar sarf-ı Osmanî*, İst., 1297, 48 s.; 8. *Muhtasar Coğrafya Risâlesi*, İst., 1297, 53 s.; 9. *Nahv-i Osmanî*, İst., 1298, 63 s.; 10. *Sarf-ı Osmanî*, İst., 1307, 96 s.

7 M. Cevdet (İnançalp), “Selim Sabit merhum hakkında”, *Tedrisat Mecmuası*, No. 68 (1925), s. 360-361; Eğitim görüşleri hakkında geniş bilgi için: Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1989, s. 222-228, 234. Eğitim görüşleri hakkında yapılan son bir çalışma için: Fahri Temizyürek, *Selim Sabit Efendi ve Usûl-ü Cedid Hareketi içerisindeki yeri*, Ankara, 1999, 195 s. G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi.

8 Kitap, dört defa İstanbul’da (1291, 1295, 1299, 1301), bir defa da Mekke’de (Hicaz Vilâyeti Matbaası, 1305, 30 s.) basılmıştır. Biz 1295 baskısını gördük; Bir nüshası BOA-Yıldız Evrakı, Zarfı nu. 120, Karton nu. 5, Kısım nu. 11, Evrak nu. 1179’da bulunmaktadır.

9 *Musavver Nevâsîl-i Osmanî*, s. 226.

10 Murad Uraz, *Türk Edib ve Şairleri*, İst., 1939-1940, s. 76.

tahttan indirilmesi mânasına gelen hal kelimesini kullandığı için jurnal edilmiş ve bu yüzden hocalıklardan çıkarılarak uzun zaman maaşsız kalıp güçlükler çekmişti” diye devam etmektedir. Bu iki izahın telifi ise mümkün görünmemektedir.¹¹

Selim Sabit’in Darülmuallimin’den talebesi olan Muallim Cevdet’in yazısı¹² hâdisenin sebebi hakkında yanlış, ancak son zamanları hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir:

“Efendi’nin bir tarihî meseleden bahs ederken Ali Suavî’nin ismini kaydetmesi Abdülhamid nazarında otuz sene kadar menfur olmasına sebebiyet vermişti. Onun içindir ki kendisine hem Maarif Dairesi’ndeki vazifesinden el çektirdiler, hem de Sarıyer’den hiçbir yere gitmemesi için mecburiyet tahmil ettiler. Merhum 30 yıl kadar yalnız Sarıyer ile Darülmuallimin arasında harekete imkân bulabildi. Yani İstanbul içinde menfî (sürgün) kalmıştı. Esasen mektebe gelirken, çıkarken bir yere uğramaması için hafiye tayin edilmişti”.

Bu hâdise hakkında yapılan en son yorum ise “eğitimdeki yeni görüş ve uygulamaları, medreseye karşı olan fikir ve davranışları ile yalnızca medreselilerin değil... rejimin de baskı ve engelleri ile” karşılaştığı yolundadır.¹³

Bir kitabın ve bir insanın kader beraberliğinin başlangıcında şu satırlar¹⁴ bulunuyor: “*Abdülaziz(in) evâhir-i saltanatlarında umûr-u idareye bazı mertebe sekte geldiğinde müşarunileyh hal olunup yerine Sultan Murad-ı hâmis iclâs edilmiş ve bir ay sonra Abdülaziz kendi kendisini telef etmiş(tir)*”.

Bu satırların ilk defa kimin öfkesini davet ettiği ve saraya nasıl duyurulduğu hakkında bir bilgi bulunamamıştır. Vesikalara göre ilk defa 24 Kasım 1887 tarihli bir tezkire-i hususiye ile mesele Sa-

11 İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları*, İst., 1946, s. 350.

12 M. Cevdet (İnançalp), a.g.m., s. 362.

13 Yahya Akyüz, a.g.e., s. 228. Halbuki aynı kitabın diğer bir sayfasında (283) gerçek sebep veriliyor. İki yorum birbirini tekzip ediyor.

14 Selim Sabit, a.g.e., s. 37.

dâret'e duyurulmuştur.¹⁵ Başkâtip Süreyya Paşa (1845-1894) ma-arifin ve ilimlerin yayılması hakkında bütün Osmanlı sultanlarının yüksek fikirlere sahip olduğunu ifadeden sonra bilhassa Sultan Abdülhamid'in tahta geçmesinden itibaren himayesindeki tebaanın ve çocuklarının maarifin ve ilimlerin nimetlerinden hakkıyla faydalanabilmeleri için çalıştığının ve yardımda bulunduğunun, dost ve düşman, herkes tarafından teslim edildiğine dikkati çekiyordu. Tezkireye göre Padişah'ın bundan maksadı ise devlete faydalı hizmetlerde bulunmaya muktedir ve hayırlı bendegânın artması ve çoğalmasıydı. Bu sebepten ötürü mekteplerde okutulacak ders kitaplarının ve risâlelerinin mündericatı da bu yüce maksada hizmet etmeli ve gerçeklere dayanmalıydı. Hâl böyle iken Selim Sabit Efendi Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin saltanat zamanlarından bahsederken ulu sultanların şerefleriyle mütenasip olmayan tâbirlerle tas-hihe muhtaç bu fıkrayı yazmıştı. Halbuki cennetmckân Padişah'ın zamanında devletin şan ve şevketinin yükselmesi ve kara ve deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesi yolundaki gayretleri ve hususî mesaisi inkâr edilemeyeceğine göre saltanatının son senelerinde devlet işlerinin sekteye uğradığı sözünün onun düşmanları tarafından uydurulduğu açıktı. Üstelik kendi kendisini telcf ettiği hükmü de gerçeklere tamamen aykırıydı ve onu düşmanları şehit etmişti. Bu, cümlelerin malûmuydu. Daha sonra usûl ve kaidesine uygun olarak kurulan alenî muhakemede canilerin suçlarını itiraf eylemeleri üzerine Cinayet Mahkemesi ve Temyiz tarafından mahkûm edilmişlerdi.

Yine tezkireye göre daha sonra Mabeyn'de eski nâzır, vezir ve ulemanın ileri gelenlerinden defalarca kurulan hususî tetkik heyetlerinin etraflıca yaptıkları araştırmaların neticesinde ve canilerin cinayetlerini tekrar tekrar itiraflarıyla bu gerçek ispat edilmişti ve Padişah'ın intihar ettiği sözünün bir iftira olduğu ortaya çıkmıştı.

15 *BBA-İrade-Dahiliye*, no. 83132; Metnini Münir Aktepe neşretmiştir: "Abdülhamid'le ilgili belgeler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 5 (Şubat 1968), s. 12-13.

Bundan sonra söz kitabın Sultan V. Murad'a tahsis edilen son sayfasına (38) getiriliyor ve tahtından indirilmesinin izahı da reddediliyordu. Bu, kitaba yapılan bir başka itirazdı.

V. Murad'ın *"bazı esbab-ı mücbireden dolayı"* hâl olduğu şeklindeki ifade II. Abdülhamid'in tahta çıkışını gereği gibi ortaya koymuyordu. Halbuki Padişah'ın biraderi *"müptelâ olduğu illet-i dimağiyeden dolayı burada bulunan ve sûret-i mahsusada Avrupa'dan celp edilen en meşhur ve hâzık etibba marifetiyle üç mâh müddet kemâl-i itina ile muayene ve tedavi edildiği halde fîmâba'd kesb-i ifakat edemeyeceği(nin) ol-bâhta etibba tarafından bi'l-ittihat fennî raporlarla beyan kılınması üzerine mecnûn-ı mutbık olduğuna hükm-ü şer'î lâhik olarak binaenaleyh mütehalli olduğu resmen ilân edilmiş olduğu hâlde bu husus dahi esbab-ı mücbire gibi tâbirât-ı müphemme"* şeklinde ifade edilmişti. Cümlelerin malumu olan pek yakın zamandaki bellibaşlı hâdiseler hakkında gerçeklere bu derece aykırı tarihî bilgilerin ortaya konmuş olması Padişah'ın teessüflerine de yol açmıştı.

Sorulan bir diğer mesele de şuydu: Osmanlı çocuklarının zihinlerinin bu gibi yalan yanlış rivayetlerle yanıltılmaması için mekteplerde okutulacak kitapların mündericatlarının sıhhatine Maarif Nezareti'nce ve bilhassa alâkalı memurlarınca fevkalâde dikkat ve itina gösterilmesi hem vazifeleri ve hem de kulluk ve sadakatin bir gereği olduğu hâlde nasıl olup da bu kitabın tab'ına ve neşrine Nezaret tarafından izin verilebilmişti. Bu dikkate değer bir keyfiyetti ve Selim Sabit Efendi'nin ve kitabı bu haliyle görüp de göz yuman diğer memurların suiniyetlerini ispat ediyordu.

Tezkirenin sonunda kitabın hemen toplattırılarak hataların tasihinden sonra yeni nüshanın Padişah'a arz edilmesinin yanı sıra bu bâhta yapılacak mükemmel bir tahkikatla kitabın teftiş ve muayenesinde ihtimam ve dikkat göstermeyenler ve suiniyetleri ortaya çıkanlar hakkında gereken muamelelerin ikmâlî isteniyordu. Diğer taraftan ise bütün mekteplerde hâlen okutulmakta olan kitaplardan ve risâlelerden dine, mezhebe ve devletin ve memleketin menfaatine mu-

halif olanlarının toplattırılıp yok edilmek üzere ne gibi tedbirler alındığının arz olunması beklenmekteydi. Bundan sonra bu gibi kitapları tab' ve neşr edenlerin veya buna izin verenlerin memleket içinde ihtilâle teşebbüsten sorumlu tutulacaklarına dikkat çekiliyordu.

Bu tezkireden altı ay sonra gönderilen ikinci bir tezkire şimdiye kadar yapılan izahları tekzip etmekte, en azından Selim Sabit Efendi'nin tekaüde ayrılması ile Yıldız arasında var olduğu söylenen illiyet bağına şüpheye sokmaktadır.¹⁶ Yine Başkâtip Süreyya Paşa'nın imzasını taşıyan ve Maarif Nezareti'ne gönderilmiş olan 22 Nisan 1888 tarihli tezkirenin metni şudur:

“Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene reis-i sâbıkı Selim Sabit Efendi hazretlerinin şehri 1598 kuruş maaşla icrayı tekaüdü istizanına dair resîde-i dest-i tâzim olan 10 Şevval 305 tarihli tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri melfûflarıyla birlikte manzûr-ı âlî olup ânifen müşarunileyh mekteplerde okunmak üzere mukaddema bir kitap tertip ve tab' ettirmiş olduğu malûm olduğundan şimdi tekaüdünü istida etmesi bundan dolayı mıdır yoksa başka bir sebebe mebnî midir arz ve iş'âr olunması şeref-sâdır olan irade-i seniye-i hazret-i hilâfet-penâhî iktiza-yı âlîsinden bulunmuş olmağla olbâbta emr ü فرمان hazret-i veliyyü'l-emrindir.

11 Şevval 305-10 Nisan 304.”

Bu tezkireden iki sene sonra 17 Nisan 1890 tarihinde ve zikredilen miktar maaşla tekaüd edilen Selim Sabit Efendi'ye Darülmuallimin'de ilm-i ahvâl-i ruh (psikoloji) hocalığından başka bir vazife verilmedi. II. Meşrutiyet'in ilânını (24 Temmuz 1908) takiben memleketimizde ortaya çıkan yepyeni siyasî ve içtimaî değişiklikleri ömrünün son yıllarında bigâne nazarlarla seyrettikten sonra 5 Ocak 1911'de hayata veda etti. Eyüp'te Kaşgarî Dergâhı yanında defnolundu.¹⁷

16 *BBA-İrade-Dahiliye*, nu. 84692.

17 Mahmud Cevad, *a.ğ.e.* s. 111, 6 nolu dipnot. Ölüm tarihi bütün kaynaklarda 1910 olarak verilmektedir.

Kitabın, II. Abdülhamid'in cülûsundan (31 Ağustos 1876) üç ay önce, Sultan Abdülaziz'in hâlâ tartışılan ölümünün intihar olduğu yolundaki satırlarının gerek Sultan Abdülhamid'in ve tabîî Bâbîâlî'nin (yani bürokrasinin) ve hattâ İstanbul sâkinlerinin görüşleriyle tam bir tezat teşkil ettiği açıktır. Böyle bir muhalif siyasî içtihadın, hêle yakın bir zamanın hâlâ tartışılan kanlı ve üzücü bir hâdisesi hakkında ise, hoş görülebilmesinin mümkün olup olmadığı üzerinde düşünmek gerekir. Hakkında şarkılar bestelenen ve halk vicdanında derin yaralar açan ölümü (4 Haziran 1876) hakkındaki satırların, herşeyden önce, manevî bir tepki ile karşılaşmış olduğu düşünülebilir. Resmî tepki bu ilk tepkinin tercümanı olarak da yorumlanabilir. Diğer taraftan Sultan Aziz'in son zamanlarında devlet işlerinin bir miktar sekleye uğramış olduğu yolundaki görüşlerin Padişah muhaliflerinin ihtilalci hareketleri için bir mesned, daha doğrusu bir vesile olduğu açıktır. Umumiyetle ihtilâller için ileri sürülen delillerin, şeklen gerekçe gibi görünseler bile muhteva itibariyle vesile oldukları gerçeğini gözden uzak tutmamak gerekir. Kısaca ihtilâllerin vesileleri gerekçelerinden daha çoktur. Burada mesele bir tarihî hâdisenin haklılığı iddiasının umumî kabûle mazhar olmaması şeklinde de yorumlanabilir.

Diğer taraftan V. Murad'ın (1840-19. 8. 1904) hallinin “*es-bab-ı mücbire*” gibi çok muğlak bir ifade ile ortaya konmuş olmasının, onu yeniden tahta geçirme teşebbüslerinin kanlı hâtıraları hâlâ çok canlı ve niyetleri ortalıkta deveran etmekte iken, kabul edilebilmesi ve bu satırların görmezlikten gelinmesi mümkün olabilir miydi? Bu سوال üzerinde durulması gereken bir başka husus olarak ortadadır. Bu müphem ifadenin, Ali Suavî'nin V. Murad'ı tekrar tahta geçirmek isteyen kanlı Çırağan Vak'ası'ndan¹⁸ (20 Mayıs 1878) ve Kleanti-Aziz Bey Komitesi'nin teşebbüsünden¹⁹ (8 Tem-

18 Geniş bilgi için: İ. H. Uzunçarşılı, “Ali Suavî ve Çırağan vak'ası”, *Belleten*, Nu. 29 (1944), s. 71-118.

19 Geniş bilgi için: İ. H. Uzunçarşılı, “V. Murad'ı tekrar padişah yapmak isteyen K. Skalicri-Aziz Bey komitesi”. *Belleten*, Nu. 30 (1994), s. 245-328.

muz 1878) sonra, değil sadece II. Abdülhamid, bir başka padişah veya devletli tarafından dikkati çekmemesi mümkün müdür?

Sultan Abdülaziz'in halli ve ölümüyle²⁰ alâkalı satırların başlattığı, hâlâ nokta konulamamış, asırlık hikâyenin ortaya çıkardığı ilk netice, yakın veya bir başka ifade ile yaşanmakta olunan zamanın tarihini yazmanın ne derece güç, zor ve çoğu kere de imkânsız olduğudur. Daha mühimmi ise içinde yaşanan hâdiselerin, düşüncelerin veya siyasî emellerin tarihini yazdığı hüsn-ü zannı içindeki tarihçinin, zamanının bir parçası olduğunu unutup gözönünde bulundurmaması, şu veya bu tarafın en geniş mânasıyla içtimaî ve siyasî heyecanlarını ve taleplerini tarihî gerçekler olarak ifade ve nakl etmek gibi bir felâkete uğramasıdır.

Dergâh, sayı: 15, Mayıs 1991, s. 18-19.

20 Sultan Abdülaziz'in hâlâ tartışılan hâlli ve ölümü hakkında: İ. H. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkişlerine Dâir Vesikalar*, Ankara, 1946, 187 s.; *Midhat Paşa ve Yıldız Muhakemesi*, Ankara, 1967, 381 s.; Bu iki kitabı hülâsa eden bir kitap: Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, İst., 1987, 557 s.

MÜSTEHCENLİK TARTIŞMALARI TARİHİNDE “BİR ZANBAĞIN HİKÂYESİ”

Hiçbir siyasî hareket II. Meşrutiyet kadar büyük ümitlerle beklenmemiş ve kısa bir müddet içinde bu derece hızlı ve şaşkınlık verici gelişmelere ve tabii aynı zamanda büyük hayâl kırıklıklarına yol açmamıştır. Bu bakımdan II. Meşrutiyet’in ilânı sanki ilkinin bir tekrarı gibi intiba uyandırıyor da neticeleri bakımından aralarında derece farkı değil, mahiyet farkı bahis mevzuudur. Birincisinde sadece Kanun-u Esasî’nin kabûlü ve Meclis-i Mebusan’ın açılması neticesi ortaya çıkmıştır. Siyasî bünyedeki değişmelerin dışında dikkati çeken herhangi bir başka gelişme görülmemiştir. Ancak II. Meşrutiyet’in ilânına bağlı olarak ortaya çıkan içtimaî değişmeler, zaman zaman bir ihtilâl olarak isimlendirilebilecek derecede, çok köklü ve yepyeni şekil ve muhtevada gerçekleşmiştir. Bu husus henüz gerektiği derecede dikkate alınmamış ve irdelenmemiştir. Bu arada bir kitap etrafında yapılan münakaşalar vesilesiyle Türklerin edeb anlayışındaki ilk büyük değişikliklere bir küçük işarette bulunmak, bu mevzuda atılabilecek küçük adımlardan ilki olabilir ümidindeyiz.

Meşrutiyet devrinde ortaya çıkan yeni tavır ve telâkkileri anlayabilmek için edeb anlayışındaki temel değerlerden bir kısmını hatırlamak gerekir. Türk cemiyetinde esas itibariyle tasavvufî neşveye yoğrulmuş yumuşaklık (hilm), hoşgörü (tesamüh), teennî (ağırbaşlılık), tevâzu, mahviyet (alçakgönüllülük), hayâ ve benzeri gibi mefhumlarla anlatılabilecek bir ahlâk ve edeb anlayışı vardı. Hele

“edib”in hem edebli ve terbiyeli kişileri ve hem de edebiyatla uğraşan san’atkârları ifade etmesi; yâni edebiyatın edebten doğan bir isim olması bu bakımdan çok mânidardır. “*Edib olur kişi sermaye-i hayâsı kadar*”, “*Edeb bir tâc imiş nur-u Hüddâ’dan/Giy ol tâcî emin ol her belâdan*” ve nihayet hemen her yerde görülen “*Edeb yâ hû*” levhaları bir cemiyetin merkez beşerî değerinin edeb olduğunu gösteren sade ve muknâ delillerdi. Nihayet tekkelerin hedefi de edebli kişiyi yâni “*insan-ı kâmil*”i aramak ve bulmak değil miydi? Güzel ahlâk sahip olunması gereken ilk ve en büyük zenginlikti insanlar için. Bu olmadıktan sonra diğer maddî ve manevî zenginlikler insanlar için ancak bir yük ve fakirlikti. Dünya malı dünyadaydı ve kefenin de cebi yoktu.

Devletin başşehri İstanbul ise sadece ilmî ve siyasî merkez değildi; Türk terbiye ve nezaketinin de billûrlaştığı bir şehirdi.¹ İnsana terbiye ve nezaketi nisbetinde değer verildiği içtimâî vasatta ilim ve san’at beşerî gündemin daha sonra gelen maddeleri idi. İnsanın kendisinden bahsederken “*benliğime lânet*” diye söze başlaması usûldendi. İstanbul hanımları bedeninin bazı bölgelerinden “*affeder-siniz*”siz bahsetmezler, iç çamaşırlarının isimlerini, birşeyleri tedarik eder diye, hiç ağızlarına almazlardı. Genç kızların koca sözünü “*edeb erenlere*” telâffuz ettikleri görülmezdi. Anadolu’nun birçok yerinde bile kocanın ismi “bizimki”, “kendi” veya “uşakların babası” idi. Kocayı mahlûs gibi ikinci bir isimle anan eşler de vardı. Beylerbeyi gibi bazı semtlerin nezaketteki şöhretleri Bâbîâlî’yi bile geçiyordu. Yerden temennalar, kandilli selâmlar ve efendimsiz söze başlamamalar günlük hayatın tabîî bir gereği idi.

II. Meşrutiyet’in ilânı (24 Temmuz 1908) anahatları ile ifadeye çalıştığımız nezaket kaidelerinin birçoğunu ortadan kaldırdı. Daha önce “*fezahât-ı lisaniye*” suçu sayılan ayıp ve utanılacak sözler, söylenmek bir yana, yazılır çizilir oldu.² Kahkahanın hafiflik,

1 Geniş bilgi için: Malik Aksel, *İstanbul’un ortası*, Ankara, 1977, s. 170, 173.

2 Fezahât-ı lisaniye suçundan Maraşlı Ali b. Hacı Mustafa Rodos’ta muvakkaten kalebendlik cezasına çarptırılmış; cezasını üç seneden fazla bir müddet çektiikten son-

tebessümün olgunluk ve incelik sayıldığı bir cemiyette salonlar ve sokaklar konuşan insanlarla doldu. Hatip artık sadece minbere çıkan din adamlarını değil; bu gibi insanları da ifade etmek için kullanılmaya başlandı. İnsanların hususi hayatları en hurda teferruatına kadar gazetelere satır, mecmualara karikatür oluyordu.

Ağırbaşlılık ve çelebilik İstanbul'un meydanlarından caddelere, caddelerden sokaklara ve sokaklardan evlerin mahremiyetine adetâ iltica etmişti. Daha önce hatırdan bile geçirilemeyen ve çok az bir okuyucu kitlesi arasında dolaşan Bâhnâme türünden kitaplar matbaalarda basılıyor ve kapaşılıyordu. Diğer taraftan ismini doğrudan telâffuz etmemek için hususî gayret gösteren *Eşek* adıyla mecmua çıkarılıyor; kapatıldığında yine *el-Malûm* ve *Uzunkulaklı* gibi isimler ve uzun kulaklarla süslenmiş tasvirli yeni mecmualar boy gösteriyordu.³

Halbuki Meşrutiyet'e ne ümidler bağlanmış ve ondan neler beklenmişti. Hürriyet gelecek ve pür-hayat muazzam edebî eserler ortaya konacak; istibdat yüzünden yazılamayan eserler matbuat âlemine doğabileceklerdi. Heyhat ümitler boşa çıkmış, kendilerinden şahe-serler beklenen büyük ediplerin şöhreti yine Meşrutiyet öncesinde yazdıklarının omuzlarında kalmıştı. Devrin en dikkate değer münek-kidi Raif Necdet (Kestelli, 1880-1937) can-hıraş feryad ediyordu⁴:

“Hâmidlerimiz, Ekremlerimiz nerede? Fikretlerimiz, Cenablarımız ne oldu? Halid Ziya'yı artık ebediyen mi kaybettik? Mehmet Emin niçin sükût ediyor? Edebiyat-ı Cedide'nin en pür-ümid olan Cahid'i sade siyasî bir muharrir olarak mı görecektik? Nedir bu sükût-u âmâl? Nedir bu hayâl-i münhezim? Büyüklerimiz hücre-i inzivalarında, gençlerimiz sade aşk ve

ra ıslah-ı nefs eylediği anlaşıldıktan sonra tenbihât-ı müessire ifasıyla alfedilmişti (*Ceride-i Mehakim-i Adliye*, nu. 57, 17 Nisan 1318, s. 1). Başka misâller için aynı ceridenin başka sayılarına bakılabilir.

3 Bu hususa işaret etmek ihtiyacı duyanlar: Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul, 1339, s. 353; Malik Aksel, *a.g.e.*, s. 131, 170.

4 Raif Necdet, *Hayat-ı Edebiye, 1909-1922*, İstanbul, 1922, s. 14.

kadın terennümâtında”.

Raif Necdet’e göre Meşrutiyet’i müteakip siyasetin meş’um cazibelerine ve dalgalarına takılarak fikrî ve edebî hayatı büsbütün ihmâl eden Hüseyin Cahid’i tarih çok tenkit ve tekzip⁵ edecekti. Edebiyat bu derece ihmâle uğramamalı ve lâkaydiye mâruz kalmamalıydı. “*Otuz üç senedir müthiş bir pençe-i istibdat altında inleyen, maarifsizlikten, edebiyatsızlıktan, zulmet ve esaretten feryad eyleyen bir milletin akab-i inkılâbta heva-yı edebiyatını hep aşk, hep kadın ve şehvet teraneleri*” doldurmamalıydı.⁶ Üstelik bu millet “*hürriyet-i kalemiyeyi, realizmin mânâsını pek yanlış anlamış; birkaç lâkayd ve hevaî dimağın sahaif-i matbuata levsiyet ve şehvâniyet saçması için*” istememişti.⁷

Ne var ki bu gibi şikâyetlere rağmen o zamana kadar, daha çok yazma halinde ve pek az insanın elinde bulunan⁸ kitapların basılmağa ve alenen satılmağa başlanması Türk edebiyatında yeni bir safhanın bu güne kadar devam eden hikâyesinde ilk sayfaları teşkil etmiştir.⁹ Bu nev’iden dikkati çeken ve tenkide uğrayan ilk kitaplardan biri *İzdivaç Mektupları* adını taşıyordu.¹⁰ Yazar sebebini şöyle açıklıyordu:

“Memleketimizin teşkilât-ı içtimaiye ve medeniyesince mevcud nekayisinden biri de vesait-i izdivacımızın mahdudiyetidir. Teksir-i nüfûs ve selâmet-i millî nokta-i nazarından hâiz-i ehemmiyet olan bu noksanın mehmâemken telâfisine hizmet

5 A.g.e., s. 81 (dipnot).

6 A.g.e., s. 14.

7 A.g.e., s. 51.

8 Bâhnâmeler yazma halinde ellerde dolaşırdı. Bunlardan basılmış olan tasvirli bir nüshasının fotokopisi seneler önce Sahaflar’da bir müddet elden ele dolaşmıştı.

9 Bu gibi kitapların bir kısmını Zafer Toprak tanıtmıştır (“Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e müstehcen avam edebiyatı”, *Tarih ve Toplum*, nu. 38, Ocak 1987, s. 25-29). Ancak bu tür kitapların en ünlüleri *Zunbâk* ile *Kaymak Tabâğı*’nı ismen bile zikretmemiştir.

10 Osman Şefik, *İzdivaç mektupları*, İstanbul, 1326, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 59 s.

maksadıyla *İzdivaç Mektupları* namıyla birçok nümunelerin neşrine cesaret eyledim”.

Mektupların türleri şöyle takdim edilmişti:

1. Bir gencin mesirede beğendiği bir hanıma teklif-i izdivaç mektubu, 2. Hânesine gelip kerimesine görünmek için bir pederden müsaade talebine, rızalarını îtadan imtina eyledikleri takdirde ruhsat-ı kanunî istihsâl kılınacağını ebeveyne ihbara dair, 3. İnâs Sana-yi Mekteb-i Âlîsi müdiriyetine. Tahiru’l-Mevlevî’nin¹¹ ifadesine göre ayrıca “*leyle-i zıfaf da olanca üryanlığıyla tasvir*” edilmişti.

Risâle vesilesiyle bu gibi müstehcen neşriyata karşı yapılan en sert ve çıplak tenkidler Tahiru’l-Mevlevî’den gelmiştir. Ancak tenkidlerin arkasındaki bu öfke yumağına katkıda bulunan diğer yazı, tasvir veya kitapların neler oldukları hakkında, *Zanbak* hariç, bir bilgimiz yoktur.

Yakın zamanlarda edeb ve namusun asılsız ve esassız birer mânâdan ve adetâ birer müphem sözden ibaret olduğuna dair görüş ileri sürenler ve böyle bir mânevî cevher olsa bile bunun “*mevâzi-i süfliye ile mukarenet ve münasebeti olmayacağı hakkında felsefe (!) yürütenler görülüp iştirilmeye*” başlandığından bahisle meseleye temas eden Tahiru’l-Mevlevî rüşvet-i kelâm cinsinden birşeyler söylemek ihtiyacı duymaksızın tenkidlerini ortaya koyar. Onun tenkidleri günümüze kadar devam eden müstehcenlik tartışmalarında bu bakımdan hususi bir yere sahiptir ve ahlâk adına yapılmışlardır. Raif Necdet ise hem ahlâk ve hem de san’at ve edebiyat nokta-i nazarından yapmıştır ki bu büyük ve dikkate değer bir farklılıktır. Bir bakıma klasik kültürle Batı’ya açık kültürün tavırları için müstehcenlik meselesi bir mihenk taşı vazifesini görmüş oluyordu.

Tahiru’l-Mevlevî’ye göre “*muhabkak bir fahişe-i hezar-şeh-ver-i haramzâde-i bî-pederi bulunan birtakım soysuz, edepsiz herif-*

11 Ankara M. K.de bulunmayan kitap hakkındaki bilgileri Tahiru’l-Mevlevî’den aktardık (“Cinayet-i Tahrir”, *Sırat-ı müstakim*, Nu. 134, 17 Mart 1326, s. 52). Bu yazıya dikkatimi çeken dostum İsmail Kara’ya müteşekkirim.

ler asla yetişemeyecekleri zirve-i namusu yıkmak ve kendi seviye-i süfliyetlerine indirmek için esas-ı terbiyeyi dört el ile baltalamaktan, mebna-yı metin-i ahlâka fezâhat rahneleri açmaktan geri” durmuyorlardı. *“Bu namus haydutlarına, bu ahlâk canavarlarına karşı hitab ve itâba tenezzül terbiyeli bir kalem için hakikaten zül ise de, yüzlerine hasbetenillâh tükürmek kabilinden”* birşeyler söylemek niyetiyle Tahiru’l-Mevlevî şöyle devam ediyor:

“Âdi umumhanelerin müptezel sermayelerinin bile ağzına alamayacağı birtakım fezâyihî karalamaktan çekinmeyen kalem-ler Beyoğlu rehberlerinin âsâ-yı delâletini mi taklit etmek istiyor? Yoksa o kamış parçasını binlerce vücut-u namusu reng-i hacalete boyamak için badana fırçasına mı benzetmek emelini besliyor?”

Sözü II. Meşrutiyet devrindeki müstehcen edebiyatın alemi ve beyannâmesi olan *Zanbak*’a getirerek bu tür neşriyatın en büyük sebebine, bu inkâr edilse bile diğer bir değerlendirme ile en büyük neticesine, bu işin kazancına dikkati çekiyordu:

“Erbab-ı ihtirasın büzak-ı iştihasıyla bir aralık matbuat hâristanında fıskıran Zanbak rezilesinin kazandığı rağbet-i sefilâneyi görüp de onun muharriri gibi sıkılıp terlemeden para kazanmak hevesine mi düşüyor?”

Yazının devrana lânet ve idareye şikâyet bâbındaki son kısmı da yine aynı sertlikteki cümleleri ihtiva ediyordu:

“Lânet o kalem-i zehr-âmize ki yılan dişi gibi sumûm-u hıyânetinin mecra-yı mel’aneti oluyor... Efsûs o âlem-i matbuata ki böyle rezaletnâmelere âğûş-u kabûl açıyor... Yazık o idare-i matbuata ki teşviş-i ezhâna değil, tağşiş-i vicdana bâdî olan böyle hezeyanların sudûrundan gâfil bulunuyor... Acınır o namus ve ahlâka ki düşmen-i insaniyet olan canavarların savletine mâruz kalıyor... Fakat emin olsunlar ki kustukları herzelerin intişar-ı ufûnetine hükümet artık meydan vermeyecek veya yanlışlıkla üzerine basacak ayakların alûde-i levsiya-

tı olmasına müsaade etmeyecektir”.

Tahiru'l-Mevlevî'nin bu son temennisi, yazısının (30 Mart 1910) üzerinden üç ay geçmeden, gerçekleşmiş ve *Zanbak* 21 Mayıs'da yasaklanmıştır.¹²

Bu münakaşadan sonra 1911'de Türkçe'ye, kıdemli ve ünlü Jöntürklerden Ahmet Saib (1859-1920) tarafından Fransızca'sından tercüme edilen ve basılan *Kamasutra*¹³ dolayısıyla bu mesele etrafında bir yazı daha yazan Tahiru'l-Mevlevî, *Zanbak* ve *İzdivaç Mektupları*'nı zikrederek ilk yazısının ikinci risâle için adetâ reklâm yerine geçtiğini ve bu yazısından sonra fiatının 2 kuruştan 3 kuruşa yükseldiğini bildirmektedir.¹⁴ Bu kitabın basılmasına tepki gösteren bir okuyucusuna Ahmet Saib'in verdiği cevapta,¹⁵ tercümesinin gereğini ispat için, İslâm tarihinden örnekler getirmesine de karşı çıkmıştır. Gerçekten A. Saib bu gibi kitaplardan sayılabilecek *Binbir Gece Hikâyeleri*'nin Abbasîler devrinde yazıldığını ve hâlâ medreselerde okunduğunu, Sâdî'nin *Gülüstan* isimli eserinin 5. ve 6. bâblarının da bu türden metinler olduğunu ileri sürüyordu. Diğer taraftan bu gibi neşriyattan bir başka şikâyetin de uzaklardan, Selânik'ten, matbuat hayatının iki genç mensubu Nebizâde Ahmet Hamdi (Ülkümen, 1888-1969) ile M. Zekeriya Sertel'den (1890-1980) geldiğini görüyoruz. Onların görüşüne göre gençler “*temayülât-ı şehvaniye için her kelimesi bir taziye-i teşvik olan kitapları okumamalı, bir tesir-i münebbih icra eden resimlerin seyrinden*” kaçınmalıydı.¹⁶

12 Tahiru'l-Mevlevî'nin müstehcen neşriyat için bir türlü gerçekleşmeyen temennisi şudur: “Eğer onlarda zerre kadar his varsa hükümetin çarub-u tathirinden evvel levs-i münteşirlerini kendileri temizlemeye ve külhanların remâd-ı ateşini altında gizlemeye çalışsınlar... Bu hususta murdarlığını göz önünden kaldıran bir kedi, yani bir hayvan kadar eser-i terbiye gösterebilir”.

13 *Kamasutra-Kavâid-i aşk ve sevdâ-Sevînek san'atı*, İstanbul, 1329 (hicrî), I. kısım, 80 s., II. Kısım, 79 s.

14 “Yine habîs bir eser hakkında”, *Sırat-ı müstakim*, nu. 159 (8 Eylül 1327), s. 39-40.

15 “Yine sevmek sanatı”, *Alemdar*, nu. 132-41 (14 Eylül 1327), s. 3.

16 *Hayat ve Şebâh*, Selânik, 1327, s. 27; Sertel bu kitabının künyesini hatıralarında *Hayat ve Gençlik* şeklinde veriyor (*Hatırladıklarım*, İstanbul, 1977, s. 42).

Müstehcenliğe hem san'at ve hem de ahlâk bakımından ısrarla ve en çok karşı çıkan edebiyat münekkidi Raif Necdî bu türden birçok eseri tenkid etmiş, görüşlerini usanmadan tekrar tekrar yazmıştır. Tenkid ettiği eserlerden biri de Şahabeddin Süleyman'ın sevicilik temasını işleyen *Çıkmaz Sokak* isimli piyesi oldu.¹⁷ Herşeyden önce piyesin mevzuunu "*son derece muzır ve korkunç*" buluyordu. Çünkü ona göre:

"Hemen ilk hamlede hürriyetin verdiği fırsattan bu veçhile istifade etmek, bazı kadınların çirkin ve mülevves bir itiyadlarını bî-perva teşhir eylemek ve böyle bir levsden haberdar olmayan, böyle bir levsin mevcudiyetini ihtimâl son dakika-i hayatiyesine kadar işitmek ihtimâli bulunmayan birçok saf, asîl ve bütün vüs'at-i mânasıyla bâkir kızlarımızın enzâr-ı masumiyetlerini bu müstekrehat ile rencide etmek hiç de muvafık olmasa"

gerekti. Diğer taraftan istibdat yani kalemlerin zincire vurulduğu bir devirde yazdığı güzel *Eylül* romanından sonra "*serbest bir kalemle*" Mehmet Rauf'un yazdığı *Pençe* piyesi karşısında uğradığı şaşkınlığı ve hayâl kırıklığını ifade etmekten de kendini alamamıştır.¹⁸ Gayrimeşru ve bir kadının harem ağası ile sevişmesi gibi gayrıtabiî ilişkilerle dolu piyes vesilesiyle Raif Necdî adetâ çılgık çılgınlığa isyan etmekte ve şöyle demektedir:

"Bizim bulunduğumuz şu nazik devr-i teceddüt ve intibah, hemen böyle eserlere mi arz-ı ihtiyaç ediyordu? Biz dehamızı, san'atımızı, hünerimizi göstermek ve ispat edebilmek için hep böyle mevzulara mı müracaat edecektik? Artık dünyada yazılacak mevzular iflâs mı etti?"

Meşrutiyet sonrasında edebiyatımızın müstehcen neşriyatı arasında hiç şüphesiz en çok akis bırakanı ve bu türün en ünlü örneği kısaca *Zanbak* veya *Zambak* diye anılan *Bir Zanbağın Hikâyesi* is-

17 A.g.e., 25: Benzeri diğer piyesler için: Niyazi Akı, *Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1989, c. I, s. 221-222.

18 *Pençe* hakkında söyledikleri için: a.g.e., s. 46-47.

mini taşıyan kitaptır.¹⁹

Aşk, kadın ve cinsî arzuları eserlerinin temel mevzuu olarak işleyen Mehmet Rauf'un (1875-1931) kaleminden çıkan kitabın neşredildiği andan itibaren hiç paslanmayan bir şöhrete sahip olduğu görülmektedir. Kütüphanelere iki baskısı girmiştir. Birisi 1326 tarihini taşımakta olup, matbaa ismi kayıtlı değilse de o sırada yazarı Bahriye'de zabıt olduğu için Kasımpaşa'daki Matbaa-i Bahriye'de basıldığına inanılmaktadır. Bu bilgi ve tahminlere göre kitabın künyesi şu şekilde verilebilir: Mehmet Rauf, *Bir Zambakın Hikâyesi*, İstanbul, 1326, Matbaa-i Bahriye, 72 s. Kitabın diğer baskısı ise yine ilki gibi yazar ve matbaa adı taşımamaktadır. Üstelik bunda baskı tarihi ve yeri de, belki dış kapağı olmadığı için, belli değildir. Sayfa sayısı ise 44'dür. Bu yazıda bu ikinci nüshaya atıfta bulunulmuştur.

Zambak'ın müstehcen sayfalarından nakillerde bulunmak mümkün değildir. Ancak onun girişi bile o günün namus ve cinsî hoşgörüsü hudutlarını tecavüz eder muhtevadadır ve açık bir tehdittir²⁰:

“Bilmem ki herkes benim gibi midir? Hoşuma giden bir kadın görür görmez, ufak bir ceht ve tasavvurla, onun vücudunu çıplak olarak gözümün önüne getirebilirim ve bu manzara-i letâfet huzurunda bu vücudun en nazar-nüvaz, en arzu-engiz kısımlarını kemâl-i zevk ve şehvetle saatlerce seyr ve tamaşaya dalarım”.

Kitabın kahramanı benzeri cümlelerden sonra Naciye isimli bir kadına mektupla muaşaka teklifinde bulunur. Bu teklifi reddedilir. Ancak kadının erkeklerden nefretle bahseden satırlarını okuyunca “*onlardan*” olduğunu anlar. Reddolunmanın üzüntüsü ile bekâr evine dönmeye cesaret edemez ve bir arkadaşının evine gitğinde ona kapıyı dostunun akrabası bir genç kız açar; ismi *Zan-*

19 Bu ana kadar kitabın sadece ismini, hem de kısaltılmış bir şekilde *Zambak* veya *Zambak* olarak verenlerin onu görmedikleri hatıra geliyor. Bu uzun listeyi vermiyoruz. Kitabın aslı ismi yazdığımız gibidir.

20 A.g.e., s. 2.

bak'tır ve onbeş yaşındadır. Önce arkadaşının evinde birlikte olduğu kızı sonra kendi evine kaçar ve beraber yaşarlarken onun Naciye Hanım'la tanıştığını öğrenir. Naciye Hanım'a mektup yazarak ona tuzak kurarlar. Zambak'la Naciye Hanım'ın sevimlilerinin en hararetili anında ortaya çıkan kitabın -aynı zamanda müstehcen edebiyatımızın en ünlü- kahramanı meramına nail olur (s. 41-44). Çok teferruatlı sevimse sahneleriyle dolu olan kitabın Lâtin harfleriyle basıldığı hususunda bir kayda rastlanamamıştır.

Kitabı "*zina edebiyatının*" öncülerinden sayan Çapanoğlu, hakkında "*üslûbu tertemiz, lisanı renkli... Eğer içindeki açık saçık tasvirler, pornografik levhalar çıkarılacak olsa edebî bir roman numunesi olarak zevkle okunabilir*" hükmünü vermektedir.²¹ Kitap büyük bir alâka görmüş ve muhtemelen iki baskısı da kısa bir müddet içinde tükenmiş olsa gerektir. 21 Mayıs 1910'da da yasaklanmıştır. Daire-i Sadâret Tahrirat Kalemi'nden çıkan kararın kısa metni şudur:²²

Dahiliye ve Adliye Nezaret-i Celilerine

Ahîren tab' ü neşr edilmiş olan *Zambak* nâmındaki risâlenin mündericatı muhill-i âdâb olduğu anlaşıldığından mezkûr risâle hakkında matbuat ve matbaalar kanununun mevadd-ı mahsusası ahkâmına tevfikân muamele-i lâzimesinin ifası Meclis-i Mahsusa-i Vükelâ'ca bi't-tezekkür Adliye Nezaret-i Celilesi'ne tebligat ile ifa kılınmış olmağla nezaret-i celilerince de icabının icrasına himmet. Tarih-i tebyizi, 8 Mayıs 1326.

21 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde Parazitler*, İstanbul, 1967, s. 54.

22 BBA-BEO. *Dahiliye giden evrak*, dosya nu. 281404; Toplatmaya esas olan Matbuat Kanunu'nun 10. maddesi: "*Âdab-ı umumiyeye muğayir ve muhill-i ahlâk kütüb ve resâil ve makâlât ve tesâvir neşri memnûdur. Hilâf-ı inemnüyet neşr edilen âsâr ve resâil ve tesâvir zabıta tarafından derhul toplattırılır ve onbirinci maddede tevfikân mesuliyeti iktiza eden kimseler ile zabıtaca toplattırılan âsâr-ı mezkûreyi bey' ve tevzide devam edenler iki liradan on liraya kadar ceza-yı nakdî ile mücazat olunurlar.*" (*Düstur* 2, İstanbul, 1332, c. 5, s. 111). Matbaalar kanunu gereğince (m. 12) basılan kitap ve risâlelere matbaa ismini koymak mecburiyeti vardı. *Zambak* baskılarında bu yoktur.

Mehmet Âkif'in *Safahat*'ına "Heva-yı fuhşu kudurtan zehirli *Zanbak*'lar" mısraı ile giren kitap mevcudu kalmayınca kitapçılar tarafından elyazısı olarak çoğaltılmış ve geceliği on kuruştan yirmi, hattâ elli kuruşa kadar kiraya verilmiş; kadın-erkek birçok okuyucu tarafından hararetle aranmış,²³ bir diğer ifadeye göre de yine yazma nüshaları uzun yıllar genç erkek ve kadınların yastık altı kitabı olmuştu.²⁴

Diğer taraftan *Zanbak* kendisiyle beraber hatırlanan ve zikredilen *Kaymak Tabagı* isimli benzeri bir risâlenin de ilham kaynağını teşkil etmiştir. Onun gördüğü büyük alâka üzerine İranlı bir kitapçı Vezir Hanı'nda bu isimle ve Süleyman imzasıyla 15 sayfalık bir risâle bastırmış ve binlerce nüshasını İstanbul'da ve bizzat heybesine doldurarak seyahat ettiği Anadolu'da satmış; hakkında takibat yapılacağı sırada ise İran'a kaçtığı öğrenilmiştir.²⁵ Bu risâlenin de Mehmet Rauf'un kaleminden çıktığını kaydedenler varsa da doğru değildir.²⁶

Zanbak'ın toplatılma kararından sonra Mehmet Rauf'un yakalanıp mahkemeye verildiği ve hapis cezasına mahkûm edildiği ve askerlikle münasebetinin kesildiği ifade edilmektedir.²⁷ Diğer taraftan bu kitabını okuyan zengince bir aile kızından evlenme teklifi aldığı ve İzmir'e gelerek bu aileye içgüveysi olduğu ve bir müddet rahat bir ömür sürdüğü yine kaynaklara geçen hususlardandır. Bu ikinci eşi Besime Hanım'dan oğlu Cevval Rauf Gülergün dünyaya gelmiştir.²⁸

23 Çapanoğlu, *a.g.e.*, s. 54.

24 Hikmet Dizdaroğlu, "Mehmet Rauf ve edebiyat-ı cedide", *Varlık*, Nu. 841 (Ekim 1977), s. 9.

25 Çapanoğlu, *a.g.e.*, s. 54; Çapanoğlu, *Beyoğlu âlemi*, (G. R. İstanbul, try. İstanbul, Şark kütüphanesi, 43 s.) isimli benzer bir risâlenin de Divan-ı Harb-i Örfî'de muhakeme mevzuu olduğunu yazıyorsa da araştıramadık.

26 Vasfî Mahir Kocatürk, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1970, s. 740.

27 Tahir Alangu, *100 ünlü Türk eseri*, İstanbul, 1974, c. 2, s. 858; Erdoğan Coşkun, *Mehmed Rauf*, İstanbul, 1976, s. 18.

28 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve edebiyat hatıraları*, Ankara, 1969, s. 22-23; Erdoğan Coşkun ikinci eşinin memur kızı olduğunu (s. 18) söylüyor.

II. Meşrutiyet devrindeki müstehcen kitapların en ünlüsü olan *Bir Zanbağın Hikâyesi* ile başlayan san'at-ahlâk ilişkisi ve edebiyatta müstehcenlik meselesi tartışmalarında değişen bir şey yok.²⁹ Günümüzde de telif veya tercüme birçok müstehcen kitap ekseriya edebiyat adına, bu mümkün olmazsa, fikir ve düşünce veya basın hürriyeti gerekçesiyle basılmaktadır. Toplatılmaları hâlinde ise iktidarlar san'ata, edebiyata veya düşünce hürriyetine karşı olmakla suçlanmaktadır. Bu gibi kitaplar vasıtasıyla insanın cinsî duygularının edebî eser halinde mi işlendiği, yoksa edebiyat ve san'at adına istismar mı edildiği meselesi ise henüz gereği gibi tartışılamamakta; daha doğrusu çeşitli gerekçelerle müstehcenliği müdafa edenlerin velveleleri yüzünden karşı tarafın görüşleri bir mâkes bulamamaktadır. Dün diz ağrılarını "*affedersiniz*" gibi bir mâzerete ve nezakete sığınarak ifade edebilen hanımefendilerin yerini günümüzde kalemelerini çeşitli gayrimeşru ve gayritabiî (sevicilik gibi meselâ) ilişkilerin bol teferruatlı hikâyelerine hasreden hanım yazarlar almıştır ki nerdeyse bir insan ömrüne sığdırılabilecek bu büyük sosyo-kültürel değişimin bir tedkik ve muhasebesi henüz yapılamamıştır.³⁰

Dergâh, sayı: 16, Haziran 1991, s. 18-19.

29 Mehmed Rauf'un damadı Selâmi İzzet Sedes'in *Zanbuk*'ı zikretmemesi kayda değer bir keyfiyettir (*Aylık Ansiklopedi*, İstanbul, 1945, c. I, s. 278).

30 Ali Emirî şöyle diyor: "*Kaymak* ve *Zanbuk* gibi rezil kitapların ise binlerce baskıları pek yüksek fiatlarla satıldıktan başka yazmaları dahi bazı gençlerin koynunda nüsha-i can gibi mevcut imiş. Kabahat gençlerde değil, bu kitapları neşreden ahlâksızlarda" ("İfade-i mahsusa", *OTEM*, aded: 25, 31 Mart 1336, s. 615-636).

Bir Zanbağın Hikâyesi hakkında M. Rauf'a dair yazılan yeni eserlerde de bilgi bulunmaktadır:

1. Rahim Tarım, *Mehmed Rauf*, Ankara, 1998, s. 34-35,

2. Mehmet Törerek, *Hikâye ve Romanlarıyla Mehmet Rauf*, İstanbul, 1999, s. 84-85;

3. Rahim Tarım, *Mehmed Rauf*, Ankara, 2000, s. 64-69.

DİZİN

A

- Abadan, Yavuz, 203, 204
Abalıoğlu, Yunus Nadi, 23
Abasıyanık, Sait Faik, 215
Abbas Halim Paşa, 215
Abbasiler Devri, 283
Abdi Efendi (Saatçi Gacı), 12
Abdullah, 266
Abdullah Cevdet, 46, 51, 52, 124, 125, 218
Abdullah Efendi (Hoca), 182, 183
Abdullah Efendi, 267
Abdullah Mehdî Ef., 170
Abdullah (Kölemen) Paşa, 21
Abdullah Vehbi, 180
Abdurrahman Âlî (Yeniçerizâde), 184
Abdurrahman Efendi, 195
Abdurrahman Paşa, 134
Abdurrahman Rahmi Bkz. İbn Per-tev Tabibzâde, 190
Abdülaziz (Sultan), 229, 270, 271, 272, 275, 276
Abdülaziz, 38, 113, 228, 275, 276
Abdülhamit II., 23, 29, 31, 38, 101, 102, 120, 122, 125, 128, 129, 139, 228, 239, 261, 270-273, 275, 276
Abdülhamit II. Devri, 20, 134, 152, 228, 235, 236
Abdülhamit II. Devri Ricali, 21
Abdülhamit II. Sansürü, 236
Abdülmecit, 207
Abdürrahim Efendi (Şeyhülislâm), 237
Adalet, 54, 107, 112, 115, 116, 121, 128, 142, 152, 154, 157
Âdât-i Kadîme-i Osmaniye, 115
Adem-i İcra, 59
Adem-i İlânı, 97
Adem-i İştigal, 150
Adem-i Merkeziyet, 175
Adem-i Münasebet, 232
Âdil, Selâhattin, 213
Adıvar, Halide Edib, 15, 218
Adliye Nezareti, 286
Agâh, İbrahim (Paşa), 259
Ağaoğlu, Ahmet, 218
Ağaoğlu, Samet, 21, 211
Ahâlî Fırkası, 148, 154
Ahd-i Arik ve Cedit, 238
Ahmad, Feroz, 35
Ahmedî, 29
Ahmediye, 42

- Ahmet Ağa, 15
 Ahmet Âsım Efendi (Mütercim), 198
 Ahmet Bülend, 206
 Ahmet Efendi, 171
 Ahmet Hamdi (Başman), 191
 Ahmet Hamdi Efendi, 179
 Ahmet Hamdi (Serbestzâde), 179
 Ahmet Hamdi (Sürmeneli), 189
 Ahmet Hamdi (Asker), 145, 149, 150
 Ahmet Hilmi, 145
 Ahmet Hilmi (Şehbenderzâde), 240
 Ahmet İhsan Matbaası, 35, 280
 Ahmet İhsan (Tokgöz), 23, 136, 147, 214
 Ahmet Midhat, 139
 Ahmet Muhtar Paşa, 21, 150
 Ahmet Peyman bkz. Cenap Şahabeddin, 240
 Ahmet Rasim, 209, 213, 214
 Ahmet Refik (Altınay), 211, 214
 Ahmet Reşat, 206
 Ahmet Rıza, 53
 Ahmet Rumî, 264
 Ahmet Saip, 122, 139, 283
 Ahmet Sâki Matbaası, 47
 Ahmet Samim, 136
 Ahmet (Selanikli), 49
 Ahmet I. (Sultan), 259
 Ahmet Şerif, 218
 Ahmet (Şeyh), 246-257
 Ahmet Şükrü, 134
 Ahmet Tevfik, 212
 Ahrar Fırkası, 24
 Âhu, 214
 Akabe, 102
 Akarlı, Engin Deniz, 35
 Akbulut, Rükneddin, 211
 Akçura, Yusuf, 218
 Akdemir, Aziz Hüdayi, 25
 Akdeniz, 118
 Akdik, Muhittin, 213
 Akif Paşa (Bozoklu), 20
 Akın, İ. Behçet, 209
 Akıncan, Aziz, 206, 212
 Akıncı, İbrahim Ethem, 31
 Akkoç, Zeynel, 209
 Akmansü, Halit, 209, 218
 Akolu, Bahattin, 206
 Akpınar, Kemal Ünal, 212
 Aksal, Sabahattin Kudret, 215
 Akseki, Ahmet Hamdi, 41
 Aksel, Malik, 135, 278, 279
 Akstü, Ali Kemalî, 205, 209, 212
 Aktar, Ayhan, 241
 Aktay, Salih Zeki, 204
 Aktunç, Orhan Rıza, 204
 Akyavaş, A. Ragıp, 209, 210
 Akyurt, Yusuf, 210
 Akyürek, Celâl, 16
 Alaçam, Sabih İzzet, 30
 Aladağ, Osman Nuri, 209
 Alangu, Tahir, 204, 287
 Alasya, H. Fikret, 212
 Albata, Eşref, 22, 30
 Albayrak, Hüseyin, 175
 Albayrak, Sadık, 242, 245
 Alemdar, 283
 Âlem-i Hâb, 254

- Alem-i İslâm, 121, 128
 Âlem-i Matbuat, 179, 282
 Alem-i Nasrani, 121
 Âlem-i Safa, 259
 Alevilik, 212
 Ali Efendi (Bosnevî Hacı), 266
 Ali Emirî Efendi, 203, 205, 288
 Ali Fahri (Ağababa), 217
 Ali Hamdi, 209
 Ali (Hz.), 15, 16
 Ali Kemal, 124, 147, 218
 Ali Münif (Yeğena), 47, 48, 49, 50, 51
 Ali Necati (Trabzonlu Derviş Kap-
 tanzâde), 183, 185
 Ali Nihad, 139
 Ali Osman Efendi, 174
 Âlî Paşa (Sadrazam), 35, 38
 Ali Reşad, 188
 Ali Rıza Efendi Matbaası, 236
 Ali Rıza Seyfi Seyfioğlu, 209
 Ali Seydi (Mülkiye Müfettişi), 189
 Ali Suavî, 271, 275
 Ali Süha, 209
 Ali Şefkatî, 119
 Ali Şükrü (Trabzon Mebusu), 175
 Ali Ufkî Bey (Polonyalı), 238
 Alıçlı, Sırrı, 217
 Alişiroğlu, Osman, 213
 Alkan, A. Turan, 146
 Alkor, Haydar, 211
 Alman, 128, 145
 Alman Çakısı, 128
 Alman İktisadiyatı, 128
 Alman Kabiliyeti, 128
 Alman Sermayesi, 128
 Alman Siyaseti, 125
 Alman Teşkilâtı, 128
 Almancı, 15
 Almanlar, 15, 125
 Almanya, 121, 123, 125, 127
 Alp, Ali Rıza, 218
 Alp, Nihat, 209
 Alp, Sabahat, 219
 Alpagut, Ali Haydar, 215
 Alparslan, 220
 Alpaslan, Refik, 209
 Alpman, Hâfi Kadri, 212, 220
 Alptekin, Hayreddin, 206
 Alsan, Nebil Fazıl, 219
 Alsan, Zeki Mes'ut (Mustafa), 145
 Altay, Fahrettin, 21, 206, 217
 Altınay, Ahmet Refik, 203, 205, 212, 259
 6. Belediye Dairesi (Beyoğlu) Rüsu-
 mat Kalemi, 269
 6. Daire Muhasebeciliği, 269
 6. Kolordu, 149
 Altınçağ, Kazım Sevinç, 206
 Altunkaya, Kemal M., 211
 Alus, Sermet Muhtar, 204, 209, 210, 214, 220
 Âmâl-i Yunaniye, 233, 234
 Amca, Hasan, 123, 206, 211
 Amentü Şerhi, 195
 Amerika Kıtası, 258
 Amerika, 107, 248, 251
 Amerikan Araştırmaları Derneği, 6
 Amerikan Devleti, 126
 Anadolu, 13, 41, 53, 105-109, 121,

- 138, 139, 252, 253, 262, 278, 287
 Anadolu Evleri, 13
 Anadolu İhtilâli, 23
 Anadolu İlleri, 14
 Anadolu Vilâyetleri, 110
 Anâsır-i Erbaa, 259
 Anday, Kadri Raşit, 22, 30, 144
 Anhegger, Robert, 19
 Anıl, Hüseyin (Mustafa Oğlu), 256
 Ankara, 13, 16-19, 28, 31, 33, 34, 39, 45, 47, 48, 62, 64, 117, 118, 126, 137, 146, 147, 160, 173, 175, 194, 202, 221, 235, 237, 245-259, 270, 276, 278, 281, 288
 Ankaralının Defteri, 25
 Ansiklopedik Mizah Dünyası, 207
 Antep, 12, 13
 Antil Adaları, 258
 Apak, Hüseyin Rahmi (Babaeskili), 248
 Arabistan, 24, 109
 Arabistan'da Osmanlı İmparatorluğu Nasıl Yıkıldı?, 24
 Aral, Namık Zeki, 213
 Arap, 120
 Arapça, 53, 189, 248, 263, 264, 266
 Arar, İsmail, 216
 Arayan, Hakkı bkz. Konyalı İ.H., 211
 Arıbal, Celâl Davut, 208
 Arıcan, Ali Semih, 209
 Arıkoğlu, Damar, 217
 Arısoy, Sunullah, 215
 Arif Hikmet Ef., 170
 Arif Şems (Demirci), 162, 164, 165
 Arkeoloji Mecmuası, 202
 Arnavutlar, 157
 Arnavutluk, 154
 Arnavutluk Prensi, 230
 Arseven, Celal Esat, 23, 209
 Arslan, Ahmet Turan, 194
 Arsunar, Ferruh, 211
 Artam, Nurettin, 215
 Artuk, Cevriye, 206
 Artuk, İbrahim, 219
 Âsım, 198
 Âsım Efendi, 198, 199
 Asım (Gündüz) Paşa, 220
 Âsım Tarihi, 197, 198, 199, 200
 Asker, 21, 29, 111, 113, 115, 117, 118, 120, 142, 145, 148, 150, 151, 194, 195, 230, 232
 Askere Din Kitabı, 41
 Askerî, 196
 Askerî (Militarist) Devletler, 127
 Askerî Bir Hareket, 144
 Askerî Bir Yapılanma, 65
 Askerî Ceza Kanunu, 150
 Askerî Devletler, 127
 Askerî Düzen, 117
 Askerî İnzibat, 146
 Askerî Kulüpler, 145, 149
 Askerî Kumandan, 135
 Askerî Kuvvet, 127
 Askerî Tahakküm, 127
 Askerî Tıbbiye, 45
 Askerîleşme, 144
 Askeriye, 87, 111, 115, 165

- Askerler, 22, 31, 136, 144, 145, 149, 150
 Askerlik, 116, 162, 287
 Aslan, Nurettin (Sahaf), 256
Astir Tou Pontou, 173
 Asya-yı Vusta, 106
 Aşair-i Kürd, 111
Aşık Çelebi Tezkiresi, 36
Aşık Şair Padişahlar, 206
 Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî, 29
 Ataer, Yusuf Fahir (Baba), 206, 207, 212, 215, 216, 221
 Atak, Sadık, 215
 Ataker, Mehmet, 209
 Atalay, Ahmet Besim, 184, 185, 186, 213, 218
 Ataoğlu, Ömer, 210
 Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, 18
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 27
 Atatürk Kütüphanesi, 23
 Atatürk Özel Sayısı, 212
 Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, 175, 238
 Atatürk ve Devri, 216, 220
 Atatürk, 23, 173, 215, 217, 220
 Atatürkçü, 219
 Ataullah Efendi (Şânîzâde), 118
 Atay, Falih Rifkî, 23, 119, 148, 205, 215, 216, 253
 Ateş, Ahmet, 211
 Ateşlikan, Şefik, 212
 Atilhan, Cevdet Rifat, 218
 Atis, İ. bkz. İ. H. Konyalı, 205, 210
 Atis, Mediha, 210
Atlas-ı Cedid, 195
 Atlı, Lem'i, 22, 30
 Attilâ, Osman, 215, 216
 Avarlı, Arif, 209
 Avrupa, 49, 50, 59, 101, 105, 107, 108, 113, 117, 124, 138, 139, 144, 154, 156, 229, 248, 251, 252, 258, 273
 Avrupa Devletleri, 102, 106, 110, 123
 Avrupa Gazeteleri, 105, 111
 Avrupa Hükûmetleri, 123
 Avrupa Hülyası, 154
 Avrupa Payitahtları, 107
 Avrupa Seyahati, 154
 Avrupalılar, 154, 157
 Avusturya, 117-119, 123, 125
 Ay. An., 209
 Ayanoğlu, Fazıl, 206, 211
 Ayastefanos (Yeşilköy), 106, 119
 Ayastefanos Anlaşması, 118
 Ayastefanos Muahedesi, 106
 Aybars, Ergun, 26
 Ayberk, Zafer Hasan, 206, 209
 Aydar, Orhan, 219
 Aydemir, Talat, 21
 Aydın (Şehir), 169
 Aydın, 41, 42, 125, 153, 154
 Aydın Tipi, 33
 Aydın, Mehmet, 239
 Aydınlar Zümresi, 120
 Aydınlar, 31, 37, 38, 120, 123, 126, 129, 153, 154, 155
 Aygün, Abdurrahman, 209

- Aykaç, Fazıl Ahmet, 215
 Aykut, M. Şeref, 25
Aylık Ansiklopedi, 208, 288
 Aynî, Mehmet Ali, 22, 30, 139
 Ayoğlu, Ferruh Niyazi (Dr.), 218
 Aysu, Mustafa Saffet (Ermenekli), 250
 Âzâ-yı Cedide, 73
- B**
 Bâbiâlî, 22, 109, 111, 140, 142, 201, 203, 208, 275, 278
 Bâbiâlî Ressamlığı, 222
 Babinger, Franz, 194
 Babür, 208
Bâbü'r'ün Vekâyii, 19
 Bağdad, 119
 Bağdatlıoğlu, Behçet Adil, 204
 Baha Tevfik, 240
 Bahçekapı, 136
 Bahçekapusu, 199
Bâhnâmeler, 280
 Bahr-i Hazer, 106
 Bahriye, 285
 Bahriye Nâzırları, 21, 144
 Bahtiyar Cemil (Göker), 209
 Bakırköy, 136
Bal Tefsiri, 253
 Balcı, Refik, 204
 Bali, Rifat N., 245
 Balkan Harbi, 15, 21, 154
Balkan Türklerinin Tarihi, 101
 Balkan, Ethem Ruhi, 22, 30, 218
 Balkanlar, 106, 149
Balkanlarda Akan Kan, Kırmızı-Siyah Kitap, 32
- Balkanlı, Ali Kemal, 206
 Balkanlı, Aziz Tahsin, 216
 Banarlı, Nihat Sâmi, 216
 Banoğlu, Anna, 211, 216, 219
 Banoğlu, Deniz, 215
 Banoğlu, Niyazi Ahmet, 205, 211, 212, 214-216, 219, 220, 222, 253
 Barbaros Hayrettin Paşa, 19
 Bardakçı, Cemal, 217
 Barkan, Ömer Lütfî, 34
 Barutçu, Faik Ahmed, 33, 175
 Başakıncı, Bedri, 218
 Başar, Ahmet Hamdi, 213
 Başgil, Ali Fuat, 213
 Battal Gazi, 15, 252, 253
 Batur, Muzaffer, 212, 219
 Batur, Suphi, 213
 Bayar, Celal, 23
 Bayatlı Mahmud Oğlu Hasan, 29
 Baykal, Bekir Sıtkı, 169
 Baykal, Cevdet Yakup, 215
 Baykal, İsmail, 206, 207, 210, 217
 Baykara, Resûhî (Rusuhi), 206, 210, 212, 215
 Baykara, Tuncer, 221
 Baylav, Naşit, 205, 212, 220
 Bayrak, M. Orhan, 198
 Bayramoğlu, Kâzım, 192
 Bayrı, Mehmet Halit, 206, 207, 212, 215
 Baysal, Mevlüt, 218
 Baysun, Receb, 206
BBA, İrade-Meclis-i Valâ, 266
BBA-BEO - Dahiliye Giden Evrak, 171, 286

- BBA-İrade-Dahiliye*, 272, 274
BBA-İrade-Meclis-i Vâlâ, 267
 Be. Se. (Midhat Sertoğlu). 205
 Bedri Paşa (Erkân-ı Harbiye Miralâ-yı), 145
 Behçet Cemal, 23, 209
 Beken, Süheyla, 215
 Bekir Efendi (Sahaf), 199
 Belçika, 176, 251
 Belediye Meclisi, 269
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 261, 262, 272
 Belger, Nihat Reşat, 213
 Belin, Maurice, 199
Belleten, 19, 20, 202, 275
 Bellisan, Hâzım, 22
 Bengü, İhsan, 16
 "Benliğime Lânet", 278
 Berber, 136
 Berkem, Süreyya Sami, 23, 216
 Berker, Şekip, 206
 Berkes, 198
 Berkes, Niyazi, 23
 Berlin Anlaşması, 118
 Berlin Kongresi, 105, 106
 Berlin Muahedesi, 107
 Berlin Muahedesi, 108, 121
 Bersis, İ. Ziya, 208
 Beşiktaş Karakolhanesi, 114
 Beyhan, Mehmet Ali, 195
 Biga, 83
 Biga Sancakları, 79
 Bilâd-i Osmaniye, 57
 Bilâloğlu, Aziz, 212
 Bilge Kağan, 19
Binbir Gece Hikâyeleri, 283
 1960 İhtilâli, 21
 1909 Kongresi, 146
 1909 Manevraları, 145
 1908 Seçimleri, 138, 141, 145
1975 Yasaknâmesi, 246, 256
 Bingazi, 79, 83, 109
1318 Yasaknâmesi, 236, 255
1736-1737 Seferine İştirak Eden Bir Türk Denizcisinin Hatıraları, 20
 1787 Seferi, 117
 Birgen, Muhittin, 217
 Birgivî bkz. Mehmed Efendi, 194
 Birgivî Risâlesi, 5, 193, 194-196
 "Birinci Millet Meclisi", 25
 Birinci Şube Müdüriyeti, 166, 230, 231, 232, 233
 Bitlis, 103, 105, 112
 Bıyıklıoğlu, Tevfik, 209, 215
 Bleda, Mithat Şükrü, 21, 206, 215, 218
BOA - İrade - Dahiliye, 239
BOA Dahiliye, 239
BOA-BEO. Dahiliye Gelen Evrak Defteri, 145
BOA-Dahiliye Nezareti İradeler Defteri, 132
BOA-Yıldız Evrakı, 270
BOA-Zaptiye Ayniyat Defteri, 266
 Bolayır, Ali Ekrem, 209
 Borak, Sadi, 206, 212, 215, 216, 220
 Boran, Celal Tahsin (Dr.), 204
 Bordeaux, Henry, 206
 Bosna, 109

- boutmy, Emile, 125
 Bozkurt, Mahmut Esat, 215, 217
 Bölükbaşı, Rıza Tevfik, 23
 Bromage, Bernard, 206
 Buğra, Tarık, 39-41
 Buhara, 106
 Buharî, 192
 Bulca, Nüzhet, 215
 Bulgar, 119
Bulgar Tarihi, 181
 Bulgaristan, 106-109, 113, 123, 127, 162
 Bulgarlar, 107, 119
 Bumin, Atuf, 206
 Burçak, Rıfkı Salim, 21
 Bursa, 266
 Burusevî, İsmail Hakkı, 264
"Büyük Harb'e Nasıl Girdik?", 25
- C**
 Câbî Ömer Efendi, 195
 Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa, 208, 213, 216, 218
 Cambazoğlu, Hicret, 209
 Camcı, M. Hüsnü, 209
 Câmîü'l-Ezher, 248
 Can, Fahri (Dr.), 206, 213, 215-217
 Can, Mesut, 209
 Canbolat, İsmail, 144, 219
 Canik, 135
Canlı Tarihler, 22, 29, 30
 Cavit Bey, 147, 213
 Cebesoy, Ali Fuat, 21, 215, 217
 Celâl, 262
 Cemal Paşa, 23
 Cemaleddin Efendi, 214
 Cemil (Mehmet)(Dr.), 122, 125, 135, 140
 Cenap Şahabettin, 123, 240
 Cengiz'in Yolu, 242
 Cengizler, 242
Ceride, 124, 139, 145
Ceride-i Havadis, 199, 200
Ceride-i Havadis Matbaası, 198
Ceride-i Mehakim-i Adliye, 279
 Cevdet (Diyarbakırlı Dr.), 51
 Cevdet Paşa, 214
 Cevrî Bkz. Mehmed Reşid, 45
 Ceza Kanunnâmesi, 250, 251, 266
 Cezar, Mustafa, 209, 210
 Chateaubriand, 187
 Cibâli Yangını, 260
 Cinayet Mahkemesi, 272
Coğrafya, 176
Coğrafya Dünyası, 207, 214
 Coğrafya Mecmuacılığı, 205, 222
 Coğrafya Mecmuaları, 207
 Conk, Cemil Cahit, 217
 Cortez, 258
 Coşkun, Erdoğan, 287, 288
 Cumbur, Müjgân, 215
Cumhuriyet, 263
 Cumhuriyet Devri, 22, 64, 196, 239, 246, 247, 252, 256
Cumhuriyet-Kitap Eki, 245
Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar, 174
- Ç**
 Çağan, Nazmi, 215

Çağdaş, Tevfik Nevzat, 219
 Çağlar, Behçet Kemal, 215
 Çağlar, Eşref (Dr.), 16
 Çalışkan Kardeşler Cemiyeti, 160,
 161, 163, 164, 166
 Çamlıdağ, A. Rifat, 212
 Çanakkale Boğazı, 112
 Çankaya, Ali, 47, 49
 Çankırı, 16, 252
 Çapanoğlu, Münir Süleyman, 204,
 206, 209, 210, 213, 216, 219,
 220, 286, 287
 Catalca, 79, 83
 Çavdarlı, Rıza, 204, 209, 210
 Çavdaroğlu, Mehmet Şerif, 209, 212
 Çavlı, Emin Âli, 209, 211
 Çavuşoğlu, Şeref, 218
 Çelik, Özgül, 220
 Çelikbaş, Fethi, 213
 Çelikkol, S., 215
 Çiğ, Kemal, 206, 219, 220
 Çiğ, Muazzez, 211, 215, 220
 Çığıracan, İbrahim Hilmi (Tüccarza-
 de), 22, 161, 163
 Çıknaz Sokak, 284
 Çırağan Vak'ası, 275
 Çırçır, 268
 Çin Ejderi, 242
 Çin'li Pençesi, 242
 Çobanoğlu, M.S., 211
 Çocuk Oyunları, 16
 Çolak Salih, 40
 Çolban, Tan, 204, 206
 Çorum, 13, 202
 Çorumlu, 202

D

Dabbağolu, M. Tayyar, 221
 Dağistanî, Ömer Ziyaeddin, 192
 Dağlarca, Fazıl Hüsnü, 215, 216
 Dağlı, Muhtar Yahya, 206
 Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, 204
 Dahiliye Nâzırı, 147
 Dahiliye Nezareti, 132, 162, 164,
 171, 234
 Dahiliye ve Adliye Nezaret-i Celile-
 ri, 286
 Daire-i Sadâret Tahrirat Kalemî, 286
 Dalkılıç, Nuri, 209
 Damacı, Raci, 216
 Danış, Naci Sadullah, 220
 Danışman, Zuhurî, 209
 Danışmend. İsmail Hami, 31, 215,
 259, 260
 Darü'l- Muallim, 12
 Darü'l-Hilâfeti'l-Âliye, 227, 236
 Darülfünun, 269
 Darülmualim, 183, 184, 189, 190,
 268, 271, 274
 Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Al-i Os-
 man, 29
 Daver, Abidin, 209, 220
 Dayıoğlu, İlhan N., 221
 Delice, Naci, 221
 Delilbaşı, Nizameddin, 22, 30
 Deliorman, M. Necmettin, 101, 219,
 220
 Demirağ, Nuri, 213
 Demiray, Tahsin, 22, 29, 222
 Demirci Akıncıları, 31
 Demircioğlu, Aziz, 169

- Demirkan, Selâhaddin, 204, 206
 Demiroğlu, (Demircioğlu) Faiz, 211, 215, 219, 220
 Denge Politikası, 118
 Denker, Arif Cemil, 218
 Derin, Fahri Çetin, 20
 Dersaadet Meclis-i İdaresi, 57, 58, 59, 101
 Dersaadet Merkez Meclis-i İdaresi, 58
 Dersaadet, 47, 57-59, 61, 87, 179, 229, 239, 247
 Dersaadet Zenne Caket İşçiler Cemiyeti, 161
 Derviş Kemaleddin Bey (Mevlevî Ali Paşazâde), 138
 Devlet-i Âliyye, 128, 165, 237, 266, 269
 Devlet-i İslâmiye, 120, 121
 Devlet-i Nasraniye, 120, 121
 Devlet-i Osmaniye, 106, 128
Die Welt Des Islams, 267
 Diehl, Charles, 206
 Dikmen, Halil, 215
 Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 28
 Diler, Ali, 12
 Diler, Hanelî, 12
 Din-i İslâm, 121, 239
 “Diplomatlar Meclisi”, 135
 Dirimtekin, Feridun, 204, 206, 209, 219
 Divan-i Harb-i Örfî, 287
 Divan-i Harb-i Örfî Riyaseti, 230, 231, 232
 Diyarbakır, 103, 105, 112
 Dizdaroğlu, Hikmet, 287
 Doğanay, Y. Bahri, 206
 Doğruer, Sedat, 208
 Doğrul, Ömer Rıza, 209, 214, 220
 Doğruöz, Özcan, 215
 Doğu Anadolu, 103
 93 (1877-78) Harbi, 21, 102, 119, 216
 Doktor Nâzım, 65, 141
 Dora, Celal, 213
 DP, 21
 Düşünler, 16, 258
 Dülger, Bahadır, 215
Dûn ve Bugün, 212, 213, 216, 222
 Dursunoğlu, Cevad, 218
 Duru, Kâzım Nami, 21, 140, 144, 213, 215
 Dünya Harbi (I), 15, 40, 126, 127
 Düyûn-u Umumiye İdaresi, 180, 261
 Düyun-u Umumiye Mufettişliği, 145
 “Düyun-u Umumiye ve Reji Soygunu”, 262
 Düzdağ, M. Ertuğrul, 241
 Düzgören, Seyfî, 213
 E
Ebu Müslim Divanı, 253
 Ebumüslîm el-Horasanî, 15
 Ebuzziya Tevfik, 33
 Ecnebî Devletler, 113, 116
 Ecnebî Lisan, 263
 Ecnebî Memleketi, 104, 105, 237
 Ecnebî Müdahalesi, 110, 113, 122
 Ecnebî Yazarlar, 220

- Ecnebîler, 104, 110
 Eczacı Mehmed, 51
 Edebiyat Fakültesi, 28, 202, 220
 “*Edebiyat ve Tarih Serisi*”, 29
 Edebiyatçılar, 22
 Edebiyat-ı Cedide, 279
 Edgüer, Rıdvan Nafiz, 209
 Edime, 106, 119, 122, 158, 165, 268
 Ediz, Hasan Âli, 215
 Edward (Kral), 122
 Efe, Necdet Rüşti, 204, 206, 212
 Egeli, Münir Hayri, 208, 215
 Ekalliyet Cemiyetleri, 138
 Eken, Cüneyt, 213
 Ekicigil Tarih Yayınları, 23
Ekicigil Yayınları, 213
 Ekicigil, Eşref, 213
 Ekicigil, Recep, 213
 Ekmel Molla, 206
 Ekrem Reşat, 35
 El-Cezire, 109
 Elif Naci (Elif), 210, 219, 220
 “Elifbası Başlı Başına Bir İnkılâb”,
 270
Elifba-yı Osmanî, 180, 270
 El-Malûm, 279
 Emin Arslan (Beyrutlu), 49, 50
 Emlâk-i Hümâyûn, 115
 Emniyet-i Umumiye, 232, 234
 Emniyet-i Umumiye Mütüriyeti,
 159, 164, 166, 230
 Emre, Ahmet Cevat, 2332, 220
 Encümen-i Teftiş Ve Muayene, 269,
 270, 274
 Engin, Arın (M. Saffet), 215
 Engin, Fahri, 217
 Enünlü, Muzaffer, 220
 Enünlü, Orhan, 220
 Enver Paşa, 23, 242
 Erbab-ı Kalem, 115
 Erden, Ali Fuad, 21
 Erden, Turgut Fethi, 216, 219
 Erdinç, Erol Şadi, 66
 Erdoğan, Abdülkadir, 215
 Erdoğan, Muzaff'er, 215
 Erel, Saadeddin, 215
 Erel, Şerafettin, 220
 Eren, A. Cevat, 221
 Eren, Abdurrahman Adil, 212, 218
 Erer, Hüseyin Nihat, 206
 Ergenekon, Şeref, 215
 Ergiç, G., 209
 Ergin, Osman, 206, 220, 235, 236
 Ergin, Süreyya, 209
 Ergün, Sadettin Nüzhet, 173
 Ergüç, Aslan, 215
 Eriçok, Taci, 212
 Erim, Necmeddin (Dr.), 206
 Erim, Nihat, 118
 Erimsel, Necip, 206
 Erkan, Hamza Osman, 208, 209,
 210, 213, 219
 Erkân-ı Harbiye Mektebi, 230, 233
 Erkân-ı Harp, 48
 Erkanlı, Orhan, 21
 Erkilet, H. Hüsnü, 218
 Erkins, Ziya, 206, 212, 219
 Erkmén, Hüsnü Oğuz, 213
 Erksan, A. Cemal, 205, 206
 Erksan, H. Nezihi, 205

- Erkul, Emin, 213
 Erman, Azmi Nihad, 219
 Ermeni, 107, 109
 Ermeni Ahalisi, 105, 109, 110
 Ermeni Hâdisesi, 100
 Ermeni İhtilâli, 111
 Ermeni İsyanları, 53
 Ermeni Katliâmı, 102
 Ermeni Kıyamı, 111
 Ermeni Komiteleri, 112
 Ermeni Krallığı, 229
 Ermeni Meselesi, 102
 Ermeni Patırdısı, 51, 100
 Ermenice, 172, 173
 Ermeniler, 103, 107-109, 111
 Ermenilik, 102
 Ersal, Yusuf Ziyaeddin, 247, 256
 Ersoy, Mehmed Âkif, 109, 287
 Ersoylu, Şerafettin, 209
 Ertan, A. Bedî, 212
 Ertaylan, İsmail Hikmet, 211
 Ertuğ, Hasan Refik, 193
 Ertuğrul, İsmail Fennî, 22, 30
 Ertürk, Hüsametdin, 23, 24
 Ertürk, Sami, 213
 Erus, F., 219
 Erzen, Afif, 204
 Erzurum, 103, 105, 110, 112
 Erzurum Kongresi, 175
 Es, Hikmet Feridun, 209
Esami-i Küüh, 236
 Esarette Bulunanlar, 22
 Esat (Bülkat) Paşa, 209
 Esat Hoca (Mebus, M. E. İleri), 213
 Esatlı, Mustafa Ragıp, 204, 220
 Esbab-ı Mücbire, 273, 275
 Esbab-ı Mucibe, 50, 72, 94
Eşek, 279
 Esen, Muzaffer, 204, 206
 Esenbel, Aziz, 206
 Esenbilge, Erdoğan, 204
 Esenkova, E., 220
 Eski Bir Atatürkçü (Münir Hayri Egelî), 219
 Esmer, Ahmet Şükrü, 218
 Eti, Osman Nuri, 206
 Evkaf Nezareti, 105
 Evkat-ı Hanse, 194
Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 15
 Eygi, Mehmed Şevket, 196
Eylül, 284
 Eyüb Sabri (Dr. Hâfız), 191
 Eyüboğlu, İsmet Zeki, 204
 Eyübzâde Osman Nuri, 186
 Ezgü, Fuat, 205, 211
 F
 F. - N., 189
 Fahir Baba (bkz. Ataer, Yusuf Fahir)
 Fahrettin (Türkkan) Paşa, 217
Faik Ahmet Barutçu, 33
 Farisî, 237
 Fatih (Sultan Mehmed), 206, 262
 Fatih Camii, 262, 263
 Fatih Medresesi, 268
 Fatih Sofuları, 263
 Fazıl Murat bkz. Sertoğlu, Mithat
 Fazlı Necip, 33, 218
 Felek, Burhan, 147, 148, 213
 Ferace Giyme Âdeti, 16

- Ferhat Ağa, 171
 Ferik Mahmut Şevket Paşa (I.), 146
 Ferit Ağazade, 206
 Feyz, 173, 174, 181
 “Fezahât-i Lisaniye”, 278
 Fındıkoğlu, Z. Fahri, 49, 204, 220
 Fındıkzade Hanı, 162, 165
 Filibe, 162, 165
 Filistin, 242
 Fransa, 104, 120, 123, 125, 126, 258
 Fransa İnkılâb-ı Meşhuru, 104
 Fransız İhtilâli, 101
 Fransız Ordusu, 118
 Fransız Vatanseverleri, 101
 Fransızca, 101, 126, 172, 187, 232, 269, 283
 Fransızlar, 102, 106, 109
 Fromkin, David, 120
Fuat Balkan'ın Hatıraları, 217
 Fuat (Keçecizade M.) Paşa, 35
 Furgaç, Ahmet İzzet, 21
 Fuzulî, 42, 181, 183
- G**
 Galanti, Avram, 206, 218
 Galip (Pasiner, Eminiyet U. Müdü-
 rü) Miralay, 218, 234
 Gallia Savaşı, 19
 Gazanfer Ağa Medresesi, 268
Gazâvât-ı Hayreddin Paşa, 19
 Gazeteciler, 22
 Gazi Osman Paşa (Serasker), 107
 Gediz, 202
 Genç Aydınlar, 139
 Genç Osman, 259
 Genç Osmanlılar, 38, 48, 53
 Genç Türkler, 230
 Gençosman, M. Nuri, 204
 Genof (Makinist), 162, 164, 165
 Gerçek, Selim Nüzhet, 204, 212, 215
 Gerede, Hüsrev, 218
 Germeyanoğlu, Celâleddin, 217
 Gezgin, Hakkı Süha, 214
 Giray, Muharrem, 206, 217, 220
 Giray, Muzaffer, 206
 Girid, 102, 119
 Giz, Hasan Adnan, 204, 205
 Gladstone, 108, 120, 122
 Gökbilgin, Tayyib, 206, 210
 Gökçek, Yaşar, 206
 Gökman, Muzaffer, 216, 220
 Göktoğa, Fahri Celal, 205
 Gökürk Kitabeleri, 19
 Gökürk, Hulûsi, 204
 Gökay, Orhan Şaik, 30, 32, 34, 215, 237
 Gölpınarlı, Abdülbâki, 215
 Gönülal, İsmet, 206
 Göztepe, Tarık Mümtaz, 209, 213
 Grigorios Fener Patriği, 231
 Gücü, Remzi, 221
 Güleç, Fazlı, 220
 Güleklî, Nureddin Can, 211, 215
 Gülergün, Cevval Rauf, 287
 Gülergün, M., 221
Gülistan, 283
 Gülmez, Mesut, 160, 161
 Güloğul, Faruk Rıza, 211
 Gültepe, Necati, 245
 Gümüşhane, 135

- Günaltay, Şemsettin, 213
 Günday, A. Faik Hurşit, 135, 140
 Gündem, Naci, 13
 Güneren, Hüseyin Şems, 210
 Güneş, Rıdvan, 209
Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 35
 Güngör, Kemal, 216
 Güngör, Salâhaddin, 206, 209, 211
 Günlük (Rûznâme), 18
 Güntekin, Reşat Nuri, 209, 215
 Güraçar, Uğur, 241
 Güralp, Şerif, 149
 Gürer, Cevad Abbas, 215, 219
 Gürkan, Turhan, 207
 Gürler, Şahap, 213
 Gürpınar, Hüseyin Rahmi, 209, 214
 Gürtunca, M. Faruk, 211
 Gürün, 13
 Güvemli, Zahir (Sıtkı), 212
 Güven, Ferit Celal, 209
 Güvendik, Hakkı, 215, 216
 Güz, Nurettin, 202
Güzel Trabzon, 175
- H**
 H. Nâzım bkz. Rey, Ahmet Reşit
 Hacı Hüseyin Matbaası, 172
 Hacı Karşılama, 16
 Haddehâne-i Bahriye Mektebi, 264
 Hadice Sultan, 195
 Hadımî Said Mehmed, 264
 Hâkkâklar, 199
 Hakkı Tarık (Us), 215
 Hakverdi, H. Fehmi, 221
 Halâskâr, 128
 Halâskârân-î Zabitan Hareketi, 149
 Haleb, 79, 83, 101
 Halil Hüseyin Efendi, 199
 Halit (Deli) Paşa, 216
 Halkevi Mecmuaları, 202
 Hamamioğlu, İhsan, 173, 176, 182, 190
 Hamid Bey, 48
 Hammer, J. von, 208, 260
Hançer, 149
 Hanedan Odaları, 13
 Hânedân-î Al-î Osman, 112, 207
 Hanhan, Ziya, 219
 Hanioglu, M. Şükrü, 45, 46, 51, 52, 53, 100, 101
 Hapishane, 135, 154, 157
 Hapishane ve Sürgünde Bulunanlar, 22
 “Harb-i Umumi”, 15
 Harbiye, 48, 49, 53, 144
 Harbiye Nezareti, 145, 146, 148
 Harbiyeliler, 51
 Harbiye-yi Cedide, 117
 Hareket Ordusu, 146
 Hariciye Mensupları, 22
 Harita, 87, 176, 270
 Hartamaszâde Bakî, 187
 Hasan Ağa (Kabasakal), 162, 165
 Hasan Ef., 171
 Hasan Fehmi, 136
 Hasan Hicabî, 174
 Hasan Rami Paşa (Bahriye Nazırı), 21, 139
 Hasan Said, 27

- Haşim Paşa (Maârif Nazırı), 21, 122, 133, 134
 Hasırcıoğlu, Talât, 209
 Hatab Kıraathanesi Toplantıları, 46
 Hatemi, Hüseyin, 160
 Hâtırat, 11-13, 16-27, 29-32, 51, 215, 217
 Hâtırat Tefrikaları, 24, 201, 223
 Hâtırat Yazarı, 19
Hatırladıklarım, 283
 “Hatib-i Şehîr”, 153
 Hatiboğlu, Mehmed Ubeydullah, 23, 122
Hayat Tarih Gazetesi, 221
Hayat Tarih Mecmuası, 33, 47, 49, 221
Hayat ve Gençlik, 283
 Haydaranlı, H.S., 217
 Herevî, 211
 Hersek, 109, 113
 Hesap, 88, 95, 109, 133, 137, 139, 146, 176, 177, 269
Hesap Dersleri, 186
 Hesap Tahtası, 270
 Heyet-i Osmaniye, 59, 101
 Hıdırellez, 16
 Hınçer, İhsan, 215
 Hristiyan, 102, 109, 113, 115, 117, 118, 269
 Hristiyan Devletler, 117
 Hristiyanlık, 121, 238
Hırka-i Saadet Dairesi Ve Emanat-i Mukaddese, 207
 Hırka-i Şerif, 266
 Hidiv, 125
 Hidiviyet, 121
 Hikmet Emin (Konyalı), 46
 Hilâfet, 54, 274
 Hilâl, İrfan, 213
 Himmetoğlu, Hüsnü, 213, 216, 218
 Hindistan, 106, 118, 125, 239
 Hizbü'l-Vatanî, 126
 Hoca Hayret Efendi, 100
 Hoca Kadri bkz. Mehmet Kadri Nâsîh
 Hoca Tahsin, 269
 Hokand, 106
 Hristaki, Yani, 259, 260
 Huban Sokağı, 136
 Hukuk Mektebi, 147
 Hukuk Müşavirliği, 165
 Hukuk Reisi, 170
 Hukuk Talebesi, 147
 Hukukçular, 22
 Hukuk-u Hümayun, 67
Hukuk-u Umumiye, 123, 149
 Hukuk-u Umumiye, 62
 Hulûsî, 230, 231, 233
 Humbaracı, 194
 Husrevyan, Hamayak, 147
 Hükümet-i Osmaniye, 55, 108
 Hünerman, Ziya, 214
Hürriyet, 23, 48, 220
 Hürriyet, 54, 55, 67, 102, 121, 124, 135, 140, 158, 229, 259, 284, 288
 Hürriyet Maskeleri, 140
 Hürriyet Ve İtilâf Fırkası, 121, 138, 161, 185, 250, 251
Hürriyet Yayınları, 33

Hürriyetin İlânı, 123
 Hüseyin Hüsnü (Radoviçli), 264
 Hüseyin Kâmi, 135, 136
 Hüseyin Kâzım Kadri, 23
 Hüseyin Rifat (Işıl), 215, 220
 Hüseyin Vassaf, 263
 Hüsnü (Başkâtib), 180
 Hüsnü (Selanikli), 48

İ

İlgar, İhsan, 215, 219, 220
 İrmak, Sadi (Anadolu), 213
 Islahat Hareketleri, 117, 195, 196, 267
 Islahat Lâyhahları, 37
 Isparta, 202
 Işık, İclâl, 215
 Işıksal, Turgut, 206, 209
 Işılay, Necati, 204

İ

İbn Kemal, 30
 İbn Pertev Tabibzâde, 190
 İbnü'z-Ziya, 124
 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, 47, 198, 200, 269
 İbrahim, 192
 İbrahim (Sultan), 207
 İbrahim Atis Bkz. Konyalı, İ.H., 218
 İbrahim Cudî (Trabzon Sultanîsi Arabî Muallimi), 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189
 İbrahim Edhem (Ohrili, Temo), 46
 İbrahim Zeki Ef., 171

İdareciler, 22
 İdare-i Hazıra-i Osmaniye, 230
 İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanunu, 169
 İdare-i Umumiye-i Vilâyat Nizamnâmesi, 169
 İdiz, Bekir Fahri, 49
 İhsan Cemal, 190
 İhsan Ef., 171
 İhsan Gümtüşayak Matbaası, 13
 İkbâl, 172-174, 177, 184-188, 190-192
 İkbâl Matbaası, 172, 173, 177, 184-188, 190, 191, 192
 İkdâm, 122, 124, 125
 II. Aleksandr, 106
 II. Dünya Harbi, 203
 II. Grup, 175
 II. Viyana Kuşatması, 20
 İleri, Celal Nuri, 215
 İleri, M. Esat, 213
 İleri, Tevfik, 215
 İlhan, Ahmet, 216
 İlim Adamları (İlmiye), 151
 İlim Adamları, 22, 204
 İlim Meclisi, 254
 İlk Aşk, 163
 İlmen, Süreyya, 213
 İlmiye, 115, 150
 İlmiye, 59, 101, 151, 259
 İmam Birgivi bkz. Mehmed Ef. (Birgivi), 194
 İmânet ve Hilâfet Risâlesi, 100, 102

- İmam-i Birgivî, 263
 İmam-i Rabbanî, 263
İmlâ ve Kıraat, 182
 İmparatorluk Yolu, 118
 İmtiyazlar, 121, 152
 İnan, Y.Z., 220
 İnançalp, M. Cevdet (Muallim), 270, 271
 İnci, Tevfik, 206, 209, 211, 214
 İncil, 176
 İnciraltı İhtimai, 46
 İngiliz/ler, 15, 41, 105-109, 115, 120-125, 128, 129, 259
 İngiliz Arşivleri, 51, 100
 İngiliz Çakısı, 128
 İngiliz Devlet Adamları, 125
 İngiliz Donanması, 106
 İngiliz Dostluğu, 102, 120-122, 124-128
 İngiliz Düşmanlığı, 124
 İngiliz Kabiliyeti, 128
 İngiliz Kardeşler, 122
İngiliz Kavmi, 125
 İngiliz Lirası, 52
 İngiliz Parlamentosu, 108
 İngiliz Parmağı, 107
 İngiliz Politikası, 120, 122
 İngiliz Ricâli, 108
 İngiliz Sanayii, 128
 İngiliz Sefareti, 51
 İngiliz Sefiri, 122
 İngiliz Simsarları, 122
 İngiliz Siyaseti, 120, 122, 127
 İngiliz Taraftarı, 145
 İngilizce, 267
 İngilizperestlik, 5, 120, 126, 129
 İngiltere, 102, 106, 109, 111, 118, 120-128, 238
 İnkılâb-ı Osmanî, 45
 İnönü, İsmet, 21, 139, 140, 149, 213
 “İnsan-ı Kâmil”, 278
 İran, 119, 287
 İranlı, 287
 İrtem, Süleyman Kâni, 209, 214, 216, 220
 İsfandiyar Esat (Kadaster), 215
 İshak Süikûî, 46, 50, 51
 İskender, 16
 İskit, Eroğul R., 209
 İskit, Server, 208, 209, 214, 218, 222
 İskit, Temel, 214
 İskora, Muharrem Mazlum, 48
 İslâm, 120, 127, 129, 152, 194, 238, 239, 242, 248, 256, 257, 262, 283
İslâm Ansiklopedisi, 178, 198
 İslâm Felsefesi, 33
 İslâmiye, 237
 İslâmiyet, 115
 İsmail Hakkı, 172
 İsmail Hakkı (Babanzâde), 147
 İsmail Hakkı Matbaası, 172, 179
 İsmail İbrahim (Dr.), 51
 İsmail Niyazî, 264
 İsmail Osman, 264
 İsmail Safa, 188
 İsmail Suphi (Soysallıoğlu), 35
 İspanya, 258
 İsparis Ermeni Klübü, 153, 156, 159
 İstanbul, 12, 13, 15, 16, 18-20, 24,

- 26-35, 39-41, 45, 47-49, 51, 52, 55-58, 64, 66, 79, 83, 99-103, 105, 111-113, 115, 117-127, 132, 134-136, 138-141, 144, 145, 147-149, 152, 154, 156, 160, 161, 164, 169, 173-179, 185, 188, 189, 191-195, 198, 203, 205, 207, 208, 210, 214, 217, 231, 235, 237, 238, 241-243, 245, 253, 255, 256, 258-263, 268-271, 278-280, 283-288
- İstanbul Ahâlisi, 157
- İstanbul Gazeteleri, 248
- İstanbul Gençliği, 147
- İstanbul Halkı, 152, 260
- İstanbul Hanımları, 278
- İstanbul Kitapçılar Cemiyeti, 161
- İstanbul Kütüphaneleri, 173, 193
- İstanbul Polis Müdürlüğü, 159, 162, 163, 164, 166
- İstanbul Sâkinleri, 275
- İstanbul Umum Kasap Esnafı Cemiyeti, 161
- İstanbullu Hoca, 40, 41, 42
- İstanbullu Hocalar, 42
- İstibdat Hükümeti, 270
- İstibdat İdaresi, 122
- İstikbâl, 6, 38, 40, 42, 46, 149, 175, 243, 251
- İstikbâl Gazetesi*, 175
- İstikbâl Matbaası, 173, 177, 191, 192
- İstiklâl Harbi, 21, 23
- İstiklâl Mahkemeleri*, 26
- İstiklâl Mahkemesi, 26
- İstiklâl Savaşı, 217
- İşadamları, 22
- İşçi Cemiyetleri, 161
- İşkodra Valiliği, 144
- İşli, Nedret, 241
- İT, 38, 65, 124, 125, 126, 134, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 174
- İtalya, 119, 184
- İtilâfçılar, 251
- İttihadçılar, 128, 129
- İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, 46
- İttihat ve Terakki, 38, 46, 62, 100, 120, 124, 127, 133, 134, 138, 140, 144, 154, 155, 246, 250
- İttihat ve Terakki Cemiyeti, 45, 67, 71, 81, 95, 132, 139 (Bkz. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti)
- İttihat ve Terakki Fırkası, 88
- İttihat ve Terakki Matbaası, 64, 99
- İttihat ve Terakki Mektepleri, 144
- İttihatçı, 122, 139, 140, 142
- İttihatçılar, 38, 124, 148, 249
- İyd-i Millî, 82, 88, 90
- İz, Fahir, 19
- İzahlı Osmanlı Tarihi*, 259
- İzbudak, Veled, 22
- İzdivaç Mektupları*, 280, 281, 283
- İzgi, Rifat, 211
- İzmir, 13, 24, 26, 45, 114, 141, 248, 250, 255, 287
- İzmir Gazeteleri, 248
- İzmit, 79

- İzmit Sancağı, 83
İzzeddin (Trabzon Sultanîsi Coğraf-
ya Muallimi), 191
İzzet Fuat Paşa (Keçecizâde), 145,
211, 217
İzzet Molla, 20
- J**
Jön Türk Neşriyatı, 101
Jön Türkler, 38, 100, 101, 102, 122,
228
Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, 45
Jön Türkler ve İttihat Ve Terakki, 45
Jön Türkler, 48, 103, 139, 283
Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 45
Jön Türklik Âlemi, 48, 100
Jöntürk, 152
Jöntürk Neşriyatı, 119, 121
Jöntürk Risâleleri, 138
Jöntürklük, 120, 144
Josef Kostantin, 165
Journal Asiatique, 199
Jozef Kostantin, 162, 165
Jumal, 123, 157, 270, 271
Jumalci, 111, 137
- K**
Kabacalı, Alpay, 26, 193
Kaçar, Halit, 22, 30, 135
Kadester, İ. Esat, 215
Kadın Edebiyatçılar, 22
Kadizâde, 258
Kadizâde Mehmed Efendi (Ayasof-
ya Vaizi), 260
Kadizâdeliler, 262
Kadirî Tekkesi, 13
Kadiroğlu, Mehmet, 210
Kadri Ef., 171
Kadri Mesud, 187
Kafalı, Mustafa, 221
Kafalı, Sevgi, 221
Kafesoğlu, İbrahim, 221
Kafkasya, 106
Kafılı, Kadircan, 204, 206, 209, 212,
215, 216, 219
Kâğıtçı, Mehmet Ali, 212, 218
Kahire, 52, 100
Kahkaha, 174
Kahvehaneler, 93, 135, 136, 162,
165, 260
Kalaç, Ahmet Hilmi, 147
Kaldırmacı Esnafı Cemiyeti, 161
Kaloyorgi, 162, 165
Kamasutra, 283
Kâmil Paşa, 11, 21, 114, 122, 123,
124
Kâmil, S., 212
Kâmus-ı Osmanî, 18
Kâmus-ı Türkî, 18
Kandemir, Feriðun, 23, 206, 209,
210, 211, 213, 214, 216, 217,
218, 222
Kanun-ı Esasî, 67, 102, 131, 133,
140, 145, 149, 277
Kapitülâsyonların Kaldırılması, 262
"Kara Bir Gün", 25
Karabekir, K., 218
Karadağ, 109, 113
Karadağ, Raif, 218
Karadeniz Seferi, 20

- Karadoğan, İsmet, 218
 Karagil, Hasan Nevzat, 212
 Karaköy, 122
 Karal, Enver Ziya 235, 236, 237
 Karaman, Sami Sabit, 126, 175, 218
 Karamanoğlu, Derviş bkz. Konyalı
 İ.H., 205, 210
 Karan, Enver, 213
 Karanis, Fikri, 21
 Karaosmanoğlu, Fevzi Lütî, 213
 Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, 23,
 213, 288
 Karaoyvat, Hüsametî (General),
 22, 30, 144, 145
 Karay, Refik Halid, 23, 125, 136,
 215
 Karayel, Sami, 212
 Kardaşko Hasan, 213
 “Karşı Tarafı da Dinle” (Audi Alte-
 ram Partem), 27
 Kasımpaşa, 285
 Kastamonu, 12, 169
Kastamonu’da Basılan Eserler, 169
 Katerina (Büyük), 125
 Kâtip Çelebi, 34, 235, 236, 237, 239,
 260
 Katircioğlu, M. Muhtar, 21
 Katolik, 107
 Katolikler, 251
 Kavukçuoğlu, F., 211
 Kaya, Şükrü, 213-215
 Kayacan, Ali (Dr.), 209
 Kayal, Seyfettin, 209
 Kaygılı, Osman Cemal, 204
Kaygu., 174
Kaymak Tabağı, 280, 287
 Kâzım Karabekir Paşa, 21, 191
 Keçeoğlu, Mehmet Kadir, 216
 Kelekyan, Diran, 147
 Kemal, Ahmet, 16
 Kemalettin Sami Paşa, 218
 Kemalist İdare, 244
 Kenber, Lütî Arif, 213
 Kepeci, Kâmil, 210, 214
 Kerimoğlu, Ferit, 209
 Kerimoğlu, Sahahattin, 206
 Kesim, Firuz, 215, 218
 Kesim, N., 212
 Kesim, N.C., 206
 Kesim, Nurcihan, 215
 Kestelli, Raif Necdet, 103, 279, 280,
 281, 284
 Kıbrıs, 118
 Kıbrıs Muahedesi, 105
 Kılıç Ali, 215
 Kılıç, Ali, 23
 Kılıç, Muzaffer, 215
 Kiraat, 80, 83, 92, 176
 Kiraathane, 89, 199
Kiraat-ı Edebiye, 183
Kiraat-ı Türkiye Yahud Ahlâk Kitabı,
 180
Kiraat-ı Türkiye Yahud Ahlâk Kitabı
 (2. Kitap), 183
 Kırcalı, 261
 Kırım, 106, 117
 Kırım Harbi, 102, 106, 118, 121
 Kırkkilise, 268
 Kırzioğlu, M.Fahrettin (Çelik), 23,
 204

- Kız Mektebi, 159
 Kızılay, Ayhan, 220
Kızılırmak, 174
 Kızılyay, Hatice, 212, 215
 Kirişçioğlu, Nusret, 21
 Kitabî Hamdi (Başman), 173, 176, 182, 183, 187
 Kitab-ı Miftahü'l-Esrar, 238
 Kitab-ı Mizanü'l-Hakk, 238
Kitab-ı Mukaddes, 238
Kitabu'l-Ahdi'l-Cedid, 238
 Kleanti-Aziz Bey Komitesi, 275
 Kocagüney, Vehbi, 215
 Kocamemi, Şemseddin Sabri, 212
 Kocaoğlu, Osman, 218
 Kocatürk, Vasfi Mahir, 287
 Koçuş, Sadi, 209
Koçi Bey Risâlesi, 238
 Koçu, İbrahim, 206
 Koçu, R. Ekrem, 204, 206, 207, 209-211, 215, 216, 219
 Kohen, Moiz, 241-245
 Kohen, Nesil İlyazar, 204
 Koloğlu, Orhan, 174
 Koman, Mesut, 204
 Konrapa, M. Zekâî, 204, 209, 214
 Konukçu, Enver, 221
 Konya, 20, 127, 138, 141, 143, 202, 239
"Konya İsyanı'nın İçyüzü", 24
 Konyalı, İbrahim Hakkı, 29, 205, 210, 211, 218, 222
 Konyar, M. Ali, 213
 Koraltan, Refik, 213
 Koray, Enver, 33
 Kosova, 103, 107
 Kozanoğlu, Abdullah Ziya, 203
 Köprü, 136
 Köprülü, Mehmed Fuad, 28, 126, 198, 203, 211, 213
 Kraliçe, 108
 Kraliçenin Otu (Herbe Da La Reine), 258
 Kristof Kolomb (Cristopher Columbus), 258
 Kuds-ü Şerif, 79
 Kumbaracılar, S., 220
 Kumkapı, 153, 156, 159
 Kumkapı Polis Merkezi Memurluğu, 159
 Kumpanya, 162, 163, 165, 166
 Kuntay, Mithat Cemal, 33, 139, 220
 Kur'an, 133, 238, 239, 253, 254
 Kuran, Ahmed Bedevî, 45, 52, 206, 209
 Kuran, Ercümend, 117, 267
 Kurdoğlu, Faik, 214
 Kurnaz, Cemal, 252
 Kurtoğlu, Fevzi, 20, 204
 Kuşçubaşı, E., 208
 Kut, Turgut, 241
 Kutay, Cemal, 26, 207, 208, 213, 218, 222
 Kutlu, Şemsettin, 26, 33
 Kutluk, İbrahim, 204
 Kuzey Irak, 20
 Küba, 258
Küçük Ağa, 37, 39, 41, 42
 Küçük Kaynarca Anlaşması, 117
 Kürdler, 109

Kütahya, 266

L

Labiche, Eugène, 180

Lağımçı Ocakları, 194

Landau, Jacob M., 243-245

Lâtin Harfleri, 34, 35, 286

Lâtin Harfleri Kanunu, 177

Lâtin Harflerinin Kabulü, 28

Lâtin Harfli Baskı, 256

Lâtin Hikmeti, 38

Lâz Vilâyeleri, 109

Lâzım, 143

Lâzistan, 135

Lebib, 181

Lehistan, 124

Levant Herald, 261

Levendoğlu, T., 211

Lexicon English And Turkish, 238

Leylâ Saz'ın "Harem Hatıraları",
214

Liberal Parti, 120

Liberaller, 251

Ligor, 231, 233, 234

Limni Adası, 112

Londra, 108, 156, 238

Lowter, Gerard (Sir), 122

Lugât-ı Cudî, 176, 190

"Lüks Lâmbası", 14

Lütfi Fikri, 150, 250, 251, 255

M

M. Celâleddin (Hacı Ali Hâfızzâde),
180

M. Emin Efendi, 262, 263, 267

M. Hilmi, 212

M. N., 214

M. Said, 183

M. Tayyar, 206

M. Tevfik Paşa, 101

M. Z., 209

Maarif Dairesi, 271

Maarif Nezareti, 176, 237, 266, 273,
274

*Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-
I Teşkilât Ve İcraatı*, 268

Maarif-i Umumiye, 54

Mabeyn, 110, 115, 272

"*Macuncuzade Mustafa'nın Malta
Anıları*", 19

Madanoğlu, Cemal, 21

Magellan, 258

Mağmumî, Ş., 218

Mahallî Tarih Araştırmaları, 202

Mahmud Cevad, 268, 269, 274

Mahmud Ef., 171

Mahmud Esad (Seydişehri), 48

Mahmud II. (Sultan), 207

Mahmud İmameddin Ef., 170

Mahmud Nedim (Akdilek, Yemen
Valisi), 24

Mahmud Şevket Paşa (Sadrazam),
145, 146, 152, 174

Mahmut Ağa, 133

Mahmut Nef'i, 206

Makedonya, 103, 107, 157

*Makedonya Eşkiyalık Tarihi Ve Son
Osmanlı Yönetimi*, 31

Malazgirt, 220

Mamureti'l-Aziz, 103, 105

- Manastır, 103, 107, 149
 Manisa, 202
 Maraşlı Ali B. Hacı Mustafa, 278
 Mardin, Şerif, 45, 53
 Marmara Denizi, 106, 112
 Matbaa-i Amedî, 35
 Matbaa-i Âmire, 169, 227, 236, 255
 Matbaa-i Bahriye, 285
 Matbaa-i Ebuzziya, 236
 Matbuat, 59, 101, 103, 105, 131, 136, 137, 148, 228, 237, 250, 280, 282
 Matbuat Âlemi, 197, 198, 279
 Matbuat Hayatı, 23, 137, 173, 240, 228, 283
 Matbuat Kanunu, 252, 286
 Matbuat ve Matbaalar Kanunu, 286
 Matbuat ve Neşriyat Hayatı, 169, 172, 177
 Matbuat ve Neşriyat Yasakları, 5, 6, 225, 227, 228, 235, 236, 246
Matbuat Yasaknâmesi, 239
 MEB, 29
 Meclis, 15, 35, 56, 61, 115, 158, 266
 Meclis-i Âyân, 150
 Meclis-i Fevkalâde-i Umumi, 116
 Meclis-i İdaresi, 55-62, 101
 Meclis-i Kebir-i Maarif Âzalığı, 269
 Meclis-i Kebir-i Maarif Reis-i Sâni-liğî, 269
 Meclis-i Maarif Talimatnâmesi, 268
 Meclis-i Mahsusa-i Vükelâ, 286
 Meclis-i Mebusan, 24, 64, 102, 131, 132, 145, 150, 166, 174, 250, 277
Meclis-i Mebusan - Üçüncü Devre-i İntihabiye, 174
 "Meclis-i Mebusan Ve Ordu", 145
 Meclis-i Umumi, 115, 116
Meclis-i Vâlâ Mazbatası, 267
Medrese Hâtıraları, 20
 Megamez, Zeki, 173
 Mehmet Ağa, 268
 Mehmet Ali Paşa (Kavalalı), 118
 Mehmet Arif, 21, 214
 Mehmet Âsaf (Borsacı), 136
 Mehmet Bahaî (Şeyhülislâm), 261
 Mehmet Birgivi Efendi, 193, 194, 263, 264
 Mehmet Efendi (Saçlı El-Hacı), 262
 Mehmet Emin Hilmi, 178
 Mehmet Emin (Ofî Hoca), 258, 262-267
 Mehmet Enis, 209
 Mehmet Halife (Selçirili), 204
 Mehmet Hilmi (Adanalı), 49
 Mehmet Kadri Nasih (Hoca), 41, 100, 102, 120-122, 139, 206
 Mehmet Paşa (Nişancı), 29
 Mehmet Rauf (Kırçak, Leskovikli), 21, 47-51
 Mehmet Rauf, 137, 218, 284-288
 Mehmet Recep, 264
 Mehmet Reşat, 29
 Mehmet Reşit (Dr.), 21, 45, 46
 Mehmet Reşit (İstanbul Hoca), 40
 Mehmet Rifat, 215, 216
 Mehmet Salih (Yeşil İmamzâde), 188, 189
 Mehmet Samih Fethi bkz. Tan, M.

- Turhan, 203
 Mehmet Tahir Efendi (Adana Müf-tüsü), 129
 Mehmet Tevfik Paşa, 101, 120
 Mehmet Ubeydullah (Hatiboğlu) bkz. Hatiboğlu, M. Ubeydullah
 Mehmet Ziya Efendi, 170
 Mehmet Zühdi (Hafız Tayyib Efen-dizâde), 181, 187
 Mekatib-i Âliye Kulübü, 147
 Mekâtib-i Rüştiye Müdiriyyeti, 269
 Mekâtib-i Şahâne, 268
 Mekke, 270
Mekteb ve Şakirdânı, 182
 Mekteb-i Osmanî, 269
 Mekteb-i Sultanî (Galatasaray), 269
 Mekteb-i Tıbbiye, 46
 Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, 46
 Mektep Hayatı, 16
 Mektubî-i Vilâyet, 170
 Melek, Ziya, 209, 214
 Melzig, Herbert, 211
 Memalik-i Osmaniye, 58, 59, 87, 101, 108, 128, 230, 252, 261
Memalik-i Osmaniye Haritası, 180
 Memduh Paşa (Dahiliye Nâzırı), 147
 Memuriyet Devir Hızı, 142, 151
 Menafi-i İslâmiye, 121
 Menâfi-i Umumiye, 54
 Menderes, Adnan, 213
 Mengü, İrfan, 211
 Mengü, Naşit, 216
Meram, 35
 Meramlı, Server Ziya, 215
 Merkez-i Umumî, 65-73, 79-92, 94, 96, 97, 99
 Merkez-i Umumîye (İT), 65, 68, 69; 71, 72, 75-77, 80, 81, 94, 95, 97, 98
 Meryem Ana, 176
 Mesih, 238
 Meşayih, 22
 Meşrutiyet, 38, 64, 65, 98, 121-123, 125, 132-135, 138, 140, 145, 146, 151, 152, 158, 160, 161, 220, 250, 251, 279, 280, 284
 Meşrutiyet (I.), 22, 24, 247
 Meşrutiyet (II.), 18, 22, 24, 28, 35, 63-65, 101, 131, 132, 144, 146, 151, 153, 155, 160, 163, 219, 231, 246, 247, 255, 277, 282, 288
 Meşrutiyet Devri, 277
 Meşrutiyet Devri (II.), 245
 Meşrutiyet Jön Türkleri, 38, 101, 250
 Meşrutiyet Maskeleri, 140
 Meşrutiyet'in İlânı, 64, 122, 125, 126, 132, 134, 136, 138-140, 142-144, 149, 160, 171
 Meşrutiyet'in İlânı (I.), 131
 Meşrutiyet'in İlânı (II.), 20, 21, 23, 63, 103, 131, 132, 137, 148, 153, 160, 161, 172, 173, 175, 201, 228, 230, 248, 274, 277, 278 (Bkz. Meşrutiyet)
 Meşrutiyetçiler, 139
Meşveret, 48, 174
 Meşveret Matbaası, 173, 181, 182, 183, 184, 186, 189

- Meşveretçi Naci Bkz. Yamaç, Hasan Naci, 174
- Mevlânâ, 220
- Mevlânâde Rifat, 123, 127
- Mevlevî Ali Paşazâde Derviş Kemalledin Bey, 138
- Mısır, 41, 45, 51, 100, 107, 118, 120, 121, 125, 130, 145, 248
- Mısır Meselesi, 108, 109
- Mısır Şubesi (İT), 52
- Mısırlılar, 41, 121, 126
- Mısırlıoğlu, Kadir, 175
- Mızraklı İlmihâl, 249, 252
- Midhat Paşa Ve Yıldız Muhakemesi, 276
- Midhat, Ali Haydar, 123, 124, 213
- Mihailidi Matbaası, 172, 180-186, 189, 191
- Mihnet-Keşan, 20
- Milar, Kerim, 213
- Millî Kütüphane, 221, 238, 239, 241, 243
- "Millî Mücadele Hâtıraları", 25
- Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruşlar, 126
- "Millî Mücadele'de İzmir", 24
- Millî Mücadele, 39, 40, 41, 175
- Millici (Mahmud Soydan), 25
- Milliyet Yayınları, 33
- Milliyet, 23, 24, 25
- Milliyet, 54, 242
- Milliyetçi Mısırlılar, 125
- Mimar Koca Sinan'ın Eserleri, 211
- Miras, Kâmil, 220
- Mirkoviç Matbaası, 173, 182, 184, 185, 187, 188, 189, 190
- Mirmiroğlu, Vladimir, 209
- Misafirlik, 16
- Misak-ı Millî, 126
- Mithat Paşa, 122, 169, 276
- Mithat Rebiî, 186
- Mizanî'l-Hakk, 34, 235-239
- Mollalar, 146
- Morcali Mescidi, 13
- Mordtman, A.D., 214
- Moskof, 119, 120, 129
- Muallim Cemiyetleri, 138
- Muallimler, 22
- Muallimlere Rehniına, 180
- Muammer, Lebib (N.A. Banoğlu), 205, 220
- Mufasssal Osmanlı Tarihi, 222
- Muhafazakâr Parti, 120
- Muhalipler, 38, 65, 124, 125, 174, 249, 275
- Muhammed (Hz.), 238, 239
- Muhammediye, 42
- Muhib Efendi (Küçük Tezkireci), 195
- Muhtasar Sarf-ı Osmanî, 270
- Muhtasar Tarih-i Osmanî, 268, 270
- Mukaddes Ot (Herbe Sainte), 258
- Murad IV. (Sultan), 260, 261
- Murad V. (Sultan), 273, 275
- Muradyan Mektebi, 269
- Murat Bey (Mizancı), 139
- Murat Fuad, 48
- Musa Kâzım, 217, 259
- Musavver Nevşâl-I Osmanî, 35, 269, 270

- Mustafa Efendi (Şeyhülislâm Hamidizâde), 118
 Mustafa Fazıl Paşa, 198
 Mustafa Hulûsî, 48
 Mustafa Nuri Paşa, 30
 Mustafa Paşa (Alemdar), 206
 Mustafa Reha (Batumlu), 48
 Mustafa Said, 190
 Mustafa Şevket (İzmirli), 49
 Mustafa III. (Sultan), 195
 Mustafa Zeki Paşa (Mekâtib-i Askeriye Nazırı), 21
 Muş, 109
 Mutedil Hürriyet-Perveran Fırkası, 154
 Mülkiye, 109, 111, 113-115, 150
Mülkiye (Mecmua), 170
 Mülkiye İdâdisi, 47, 49
 Mülkiye Mektebi, 47-53, 147, 150, 170
 Mülkiye Memurları, 110, 111, 147
 Mülkiye Müfettişi, 189
 Mülkiyeliler, 47, 48, 50
 Müller, Edwin, 206
 Müller, Max, 51
 Mümtaz Bey, 171
 Mümtaz, Semih, 16, 22, 30, 208, 209, 210
 Münevverler, 150, 151, 256
 Münif (Tarsusîzade), 49
 Münif Fehim Bkz. Özarnan, M.F., 222
 Münif Paşa, 48
 Münir Sirer Bkz. M. Sertoğlu, 209, 214
Mürşidü'l-İhvan Fi Hakkı'd-Duhan Risâlesi, 263, 264
 Müsavat, 48, 54, 154, 157
 Müslüman/ılar, 109, 115, 127, 242, 247, 248, 253, 257
Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, 239
 Müslümanlık, 121
 Müstearlar Meselesi, 240
 Müşavir Paşa, 208
 Müşir Şakir Paşa, 110
 Mütarcke, 126, 173, 175
 N
 Naci (Muallim), 6, 18, 20
 Naciye Hanım, 285, 286
 Nadi, Doğan, 213
 Nadir Şah, 188
 Nadiî Fevzi, 137
 Nafia Nezareti Turuk Ve Maâbir Muhasebeciliği, 269
 Nahabaş, Hayriye, 220
Nahv-i Osmânî, 270
 Nakkaş ve Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti, 161
 Nakşî Halifesi, 12
 Nakşî Tarikatı, 12
 Nalbandoğlu, Ayhan, 210
 Nalbandoğlu, H., 211, 218
 Namık Kemal, 48
 Namık Necib, 182
 Namus-ı Askeriye, 114
 Napolyon, 118
 Napolyonlar, 16

- Nazif, S., 140
 Nazmi Fuad (Marîlzâde), 186
 Necatü'l-Müminin R sâtesi, 263
 Necmeddin Molla (M. Muhtar Kocataş), 134
 Necm-i Âîf, 174
 Necm-i İstiklâl Matbaası, 180
 Neriman Hikmet (Öztekin), 212
 Netayicü'l-Vukû'at, 30
 Neyzen Tevfik (Kolaylı), 215
 Nezaret-iMaarîf-i Umumiye, 263
 Nikola Anastas, 162, 165
 Nizam-i Cedid, 194
 Nizâm-nâme Umumîsi bkz. Osmanlı, 67
 Moyan, Tevfik, 218
 Nuhbetü'l-Ihvan Fî Hakkı'd-Duhan, 264
 Numan Sabit, 191
 Nutku, Seyfi, 218
 Nutuk-Söylev, 31
 Nüzhet Sabit, 126
- O
- O. A., 209
 Odabaşıoğlu, 175
 Ofraz, Nurettin, 206
 Ogan, Aziz, 204
 Oğuzcan, Lutfi, 216
 OİT Cemiyeti, 45, 47, 48, 52, 53, 64, 65
 Okay, Orhan, 19
 Oktay, Emin, 204
 Okur, Hâfız Yaşar, 216
 Olgun, Tahir, 206
 Onay, Ahîmet Talât, 252, 256
 Operatör Cemil Paşa, 30
 Operatör Hâzım Paşa, 30
 Orbay, Rauf, 213, 217
 Ordu-Siyaset Münasebeti, 145, 146, 148
 Orgun, Zarf, 214
 Orhan Rahmi (Gökçe), 215
 Orhon, Orhan Seyfi, 215
 Orhon, Oral, 207
 Orkun, Hüseyin Namık, 209
 Orta Asya, 119
 Orta Hisar, 170
 Ortekin, Cemal E., 209
 Ortodoks Mezhebinin Talimi, 176
 Oscanyan, 206
 Osman (Selânikli), 49
 Osman Ağa (Temaşvarlı), 20
 Osman Ağa, 171
 Osman Ef., 171
 Osman Ferit., 35
 Osman Nuri (Eyübzâde), 173
 Osman Nuri, 208
 Osman Şefik, 280
 Osmanlı, 60, 62, 102, 108, 112, 244
 Osmanlı Akvamı, 107
 Osmanlı Askeri, 20, 117
 Osmanlı Çocukları, 273
 Osmanlı Demokrat Fırkası, 154
 Osmanlı Devlet Yapısı, 131
 Osmanlı Devleti, 117, 118, 120, 122, 124, 126, 149
 Osmanlı Devri, 32, 169, 193, 195
 Osmanlı Donanması, 112
 Osmanlı Geleneği, 136

- Osmanlı Gençleri, 105
 Osmanlı Hakimiyeti, 20
 Osmanlı Hanedanı, 207, 212
 Osmanlı Hükümeti, 108, 128
 Osmanlı İdaresi, 24
 Osmanlı İkâmet Elçilikleri, 117
Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele, 45
 Osmanlı Islahat-ı Esasiye Fırkası Beyannâmesi, 149
 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, 33, 34, 45-104, 119, 120, 133, 134, 138-146, 162-166, 175
 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Matbaası, 100
 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizâm-nâme-i Umumîsi, 67-99
 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizâm-nâmesi, 54-62
Osmanlı Müellifleri, 36
 Osmanlı Münevverî, 239, 267
 Osmanlı Orduları, 106
Osmanlı Ordusunun Esbâb-ı Mağlubiyeti, 145
Osmanlı Özel Sayısı, 62
 Osmanlı Sadrazamları, 35
 Osmanlı Sosyalist Fırkası, 154
 Osmanlı Sultanları, 272
Osmanlı Sultanları Tarihi, 29
Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 203
Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, 194
"Osmanlı Tarihçileri", 207
Osmanlı Tarihi, 29, 31, 146, 214, 237, 270
 Osmanlı Tarihi, 210, 235
Osmanlı Tarihi Yazarları, 198
Osmanlı Tarihinde Yasaklar, 206
Osmanlı Tarihleri, 29
 Osmanlı Tebaası, 102, 162
 Osmanlı Vatandaşı, 65
 "Osmanlı ve İngiliz Dostluğu", 124
 Osmanlı Veliahdı, 207
 Osmanlı Yahudisi, 241, 243
 Osmanlı Zabıtları, 117
 Osmanlıca, 176
Osmanlıca Sarf ve Nahiv Dersleri, 189
 Osmanlılar, 15, 54, 67, 109, 111, 114, 117, 123, 124
 Osmanlılık, 112
Osmanlı-Prusya Anlaşması, 118
 Osmanlı-Rus Harbi bkz. 93 Harbi, 21, 118
 31 Mart Vak'ası, 24, 31, 137, 139, 146, 152, 228, 231, 233, 249
 Ozan, Aziz, 212
 Ozan, Yüksel, 212
 Ozankan, Cenap, 215
 Ö
 Öke, M. Kemal, 215, 219
 Öktem, M., 204
 Ömer Fevzi (Eyübzade), 175
 Ömer Fevzi, 119
 Ömer Hz., 16
 Ömer Naci, 65, 153
 Ömer Seyfettin, 209

- Ömer'in Çocukluğu, 20
 Önder, Mehmet, 209, 216
 Öner, Ferdi, 206
 Örgcevre, Süreyya, 23
 Örik, Nahit Sırrı, 27, 140, 206, 207,
 209, 210-212, 215, 218, 221
 Öz, Tahsin, 205-207, 209, 210, 212,
 219
 Özalp, Kazım, 21, 217
 Özarmın, Münif Fehim, 221
 Özdemir, 240
 Özdemir, Yakup, 209
 Özden, Celâl Muhtar, 22, 30
 Özdilek, 174
 Özege, M. Seyfettin, 64, 176, 178,
 180-191, 238
 Özerdim, Sami Nabi, 215
 Özgen, M. Rasim, 206, 210, 215
 Özkan, Nuri, 206
 Özler, A. Baha, 206, 215
 Öztalay, A.H., 208
 Öztoprak, İzzet, 175
 Öztuna, T. Yılmaz, 204
 Öztürk, Kadri, 212
 Öztürkmen, Ali Galip, 209
- P**
 P. S., 209
 Padişah, 103, 106, 107, 111-116,
 128, 133, 210, 228, 260, 270,
 272, 273, 275
 Pakalın, Mehmet Zeki, 206, 208
 Parker, Esat Cemal, 23, 214, 216
 Paksoy, Ali Rıza, 213
 Palmerston, Henry J. Temple, 128
 Pamir, Tahir, 212
 Parnirli, Osman Turgut, 216
 Pamukçıyan, Kevork, 219
 Pan-Türkism In Turkey, 243, 244
 Pan-Türkist Fikirler, 243
 Paroe, Julia (Miss), 206
 Paris, 21, 41, 51, 100-102, 120, 121,
 139, 149, 156, 230, 238, 246,
 260, 269
 Parmaksızoğlu, İsmet, 20
 Pars, M. Baha, 218
 Paşaoğlu, Muhtar bkz. Alus, S. M.,
 210
 Patrikhane, 231
 Payitaht, 104, 105, 107
 Pek, Nuri, 209
 Peker, Nurettin, 218
 Pekmen, Mahir Said (Ankaralı), 24
 Pençe, 284
 Pepeyi, Halûk Nihat, 215
 Perin, Mithat, 21
 Perk, Kadri, 215
 Pertev Tevfik, 101
 Petrol Lâmbası, 14
 Peyami Safa, 213
 Peygamber (s.a.v.), 238, 253
 Peygamber Sülâlesi, 12
 Peygamber'in Lâneti, 257
 Peygamberimizin Gölgesinde Son
 Türkler, 217
 Peygamberler Tarihi, 210
 Pirali, Sadettin, 212
 Piremehmetoğlu, Tevfik Pars, 219
 Pirisküs, 208
 Piroğlu, Sırrı, 209

- Pulat, Ali Becil, 175
 Polisler, 22
 Popov, P., 204
 Poroy, İhsan Namık, 65
Posta Ve Telgraf Mecmuası, 171, 230
 Poyraz, Orhan, 221
 Protestan, 107
 Prusya, 117
 Prusya Andlaşması, 118
- R**
 Râci Efendi (Zağra Müftüsü), 21
 Rado, Şevket, 209
 Ragıp Ziya (Mağden), 192
 Rahmi (Arslan, Selanikli), 48
 Raif Necdet (Kestelli), 284
 Ramazan Eğlenceleri, 16
 Ramazanoğlu, Muzaffer, 209, 210
 Ramsaur JR., 45
 Rasol, Sabur, 204
 Raşid (Tarihçi), 261
 Rauf Ahmet (Hotinli), 25
 Redhouse, James W., 33, 238
 Redif Zabita, 113
 Redif Zabıtalari, 113
 Refik Nevzad (Dr.), 246
Rehniüma-yı Muallimin, 269, 270
 Reisoğlu, Anber, 210
 Reji İdaresi, 261
 Reklâm, 177, 283
Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, 214
Resimli Tarih Haftası, 221
Resimli Tarih Mecmuası, 208, 209, 214, 223
Resimli ve Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi, 214
 Reşit Âkif Paşa, 150
 Reşit Paşa, 128, 199
 Revnakoğlu, Cemaleddin Server, 206, 211, 212, 215, 219, 220, 221
 Rey, Ahmet Reşit, 22, 30, 132, 139, 151
 Ricâl-i Devlet, 108, 115
 Ricâl-i Ekrem, 114
Risâle-i Birgivi bkz. *Birgivi Risalesi*, 193, 195, 196
Risale-i İrşadiye Fi Beyani'l-Fabur Ve'l-Faburka Ve'l-Tiligraf, 267
 Rıza Nur, 16, 125, 154
 Rıza Paşa (Serasker), 21, 134
 Rıza Tefvik (Bölükbaşı), 132, 153, 154, 156, 159, 213
 Rıza Zeki (Azerbaycanlı), 191
 Rodos, 278
 Rodoslu, Sami, 209
 Romanya, 45
 Rum İhtilâli, 231
 Rum Vatandaşı, 172
 Rumca, 172, 173, 174
 Rumca Gazeteler, 174
 Rumca Kitaplar, 176
 Rumeli Hisarı, 50
 Rumeli, 103, 109, 132, 138, 149, 158, 186, 261
 Rumlar, 177
 Runciman, Steven, 204, 211
 Rus Askeri, 117

- Rus Çizmesi, 242
 Rus Esâreti, 242
 Rus Intelligence Service'in Ajanları, 256
 Rus İstilâsı, 102
 Rus İşgâli, 172, 174
 Rus Kartalı, 242
 Rus Ordusu, 119
 Rus Türkleri, 176
 Rusça, 173, 174
 Ruslar, 20, 102, 106, 109, 120, 173
 Rustov, Dankwart A., 35
 Rusya, 102, 106, 117-120, 125, 127, 190
 Rusya Çarı, 106
 Rusya İstilâsı, 106
 Rusya Muharebesi, 106, 113
 Rusya Orduları, 105
 Rusya'daki Türkler, 176
 Rûznâme, 18
Rûznâme-i Ceride-i Havadis, 199
 Rüştü Paşa (Mütercim), 276
- S
- S. B., 220
 Saadeddin, M. Süleyman, 261
 Saba, Ziya Osman, 215
 Sabahaddinciler, 147
 Sabis, Ali İhsan, 220
 Sadak, Necmeddin, 204, 215
 Sadettin Nüzhet, 173
 Sâdî, 283
 Safa, Peyami, 216
Safahat, 287
 Safiyeddin (Manço) Bey, 145
- Sağman, H. Ali Rıza, 206, 209
 Sahra-yı Cedid, 174
 Sâi, Mustafa, 206
Said Efendi Tarihi, 194
 Said Paşa (Küçük), 198
 Said Paşa (Sadrazam), 11, 106
 Said Paşa, 21, 114, 125
 Sait Halim Paşa, 213
 Sait Paşa, 218
 Sakaoğlu, Necdet, 260
 Salâh (Mehmet), 18
 Salih Münir (Çorlu) Paşa, 21, 220
 Salih Zeki (Ekimci), 258-262
 Salim (Merkez Rüsumat Tahrirat Kâtibi), 174
 Salnâme, 35, 170-173, 176
Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1327, 35
Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 170, 172, 176, 177
 Saltanat, 54, 259-261, 267, 271, 272
 Samancıgil, Kemal, 219
 Samatya, 163, 166
 Samih Rifat, 173
 Samsun, 172, 256
 Sandalcı Esnafı Cemiyeti, 161
 Sanders, L. von, 208
 Sansür, 136, 228, 235
 Saraçoğlu, A. Cemaleddin, 219
 Suran, Hasan Basri Paşa, 21
 Saray, 52, 103, 132, 147, 195, 196, 207, 271
 Saray Çevresi, 22
Sarf, 176
Sarf-ı Osmanî, 270

- Sarıkamış, 242
 Sarım, T'arık, 204
 Sarıyer, 271
 Sarol, Mükerrerem, 21, 213
 Sayar, Malik, 204
 Sayman, Ahmet Nesimî, 147
 Saz, Leylâ, 214
 Sazlıdere, Şükrü, 209
 Sedes, Halil, 206, 211
 Sedes, Selâmî İzzet, 206, 209, 214, 288
Sefine-i Evliya, 263
 Seignobos (Charles), 188
 Sel Yayınları, 23
 Sel, Haldun, 23
 Selâhattin Âdil Paşa ,33, 218
Selâmet, 174, 175
 Selâmet (Kurtuluş), 37, 105, 108, 112, 115, 116, 157, 250
 Selanik, 35, 47, 64, 99, 103, 106, 107, 119, 139, 149, 283
 Selçuk Üniversitesi, 20
 Selçuk, İlhan, 32, 220
 Selek Yayınları, 23
 Selek, Sabahattin, 23
 Selen, Azmi, 220
 Selim III., 37, 196, 206
 Selim III. Devri, 194, 195
 Selim Melhame Paşa, 21
 Selim Sabit, 268-274
 Selimiye Camii, 195
 Serasi Dimitraki, 172
 Serasi Matbaası, 172, 176, 180-183, 187, 190
 "Serbest Bir Kalem", 284
 Serez, 149
 Serezli, Esat, 210
 "Sergüzeşt-i Zaif", 19
 Sertel, M. Zekeriya, 283
 Sertelli, İskender Fahrettin, 203, 204, 222
 Sertoğlu, Mithat, 205, 209, 214-216, 219, 220
 Servet İskit (S. İ.), 209
 Sevengil, R. Ahmet, 209, 212
 Sevgen, Nazmi, 206, 207, 215, 219, 220
 Sevin, Nureddin, 215, 216
 Sevük, İsmail Habib, 212
 Seydi Ali Reis, 208, 220, 239
 Seyfî, Ali Rıza (Seyfioğlu), 209, 220
 Seyhan, Dündar, 21
 Seyit Ahmet Hüsamettin Efendi, 12
 Seyyid Muradî Reis, 19
 Sezar, 19
 Siegfried, 15
 Sıfır, M. bkz. Yalkın, M. Razi, 24
 Silâh, 101, 104, 111, 113-115, 117, 128, 230, 251
Silâh, 149
 Silan, N. Sahir, 219
 Simavî, Lütî, 33, 218
 Sir, İhsan Nuri, 206, 212
 Sırbistan, 109, 123
 Sirel, Ziya Arif, 217
 Sırrı Paşa, 179
 Sıtkı, Şahap, 215
 Sivas, 13, 103, 105, 184
 Siyasî Cemiyetler, 47, 138
Siyasî Vasiyetnâme, 35

- Siyasîleşme, 137, 142, 144, 146-149
 Siyasîleşme, 141, 148
 Sofuoğlu, M. Cemal, 194
 Sofya, 162, 165
 Somar, Ziya, 216, 218
Son Asır Türk Şairleri, 47, 269
 Soyak, Hasan Rıza, 215
 Soykut, Leyla, 206, 209
 Sökmen, Tayfur, 212
 Söylemezoğlu, Galip Kemalî, 22, 23, 30, 211-213, 218, 220
 Sözmen, Asım Neş'et, 218
 St. George, 15
 Suchloşka, Caroline, 206
 Sudan, 120
 Sultan, 139, 262, 272
 Sun, Zeynel Besim, 213, 218
 Sungeni, İhsan, 214
 Sunman, Ali Kemal, 209
 Suvla, Hasan, 209
 Süerdem, Rasim, 209
 Süha Zâhir (A. Talât Onay), 252
 Sülâle-i Necibe-i Osmaniye, 54
 Süleyman, 287
 Süleyman Fahir, 211
 Süleyman II. (Sultan), 261
 Süleymaniye İptidâî, 269
 Sülker, Kemal, 216
 Sümbüllük Esat Sezaî, 206
 Sümer, Faruk, 209
 Sümbül, 20
Süngü, 149
 Sünnîlik, 212
 Süreyya (İlmen) Paşa, 217
 Süreyya Paşa (Başkâtip), 272, 274
 Sürgün, 266, 271
 Ş
 Şahabeddin Süleyman, 284
 Şahin Taki, 47
 Şakir Şevket, 178
 Şakir, Ziya, 209, 215
 Şakiroğlu, Mahmut H., 203
 Şam, 135, 145
 Şamlı, S., 204
 Şapolyo, Enver Behnan, 30, 137, 204
 Şapolyo, Orhan (Av.), 137
 Şarab Meclisi, 254
 Şark Demiryolları Kumpanyası, 164
 Şark Matbaası, 173, 177
 Şark Politikası, 106
 Şark Şimendifer Kumpanyası, 161, 162, 166
 Şark Şimendiferler, 165
 Şarkî Anadolu, 207
 Şarkî Rumeli, 106-109
 Şarl Ef., 171
 Şefik El-Müeyyed, 145
 Şehsüvaroğlu, B.N., 219
 Şehsuvaroğlu, Halûk Y., 209, 214, 215
 Şehzade Medresesi, 266
 Şemseddin Sâmî, 18
 Şemsioğlu Ahmet Kemal (Şenkıl), 211
 Şentürk, Ahmet Tufan, 215
 Şeref, Abdurrahman, 213, 279
 Şeref-i İslâmiyet, 239
Şerh-i Vasiyetnâme, 247, 253, 255

- “Şeriatçı”, 233
 Şerif Paşa, 21, 38, 149
 Şerif, Mardin, 48
 Şeyh Ahmed’in Vasiyetnâmesi, 247
 Şeyh Bødrettin, 207
 Şeyh Galip, 42
 “Şeyhü’l-Münâfıkın”, 139
 “Şeyhülislâm Feyzullah Efendi’nin
 Arapça Kaleme Aldığı Hatıraları”, 20
 Şinasî, 237, 239
- T
 T. A., 211
 T. N. bkz. Yorulmaz, Haydar Rifat,
 162
 Tabibler, 22
 Tabsıra, 20
 Tahiru’l-Mevlevî, 281-283
 Tahirü’l-Mevlevî (Olgun), 188, 281-
 283
 Tahsin Uzer, 31
 Takvim, 176
 Takvim-i Vekâyi, 132
 Talât Paşa, 38
 Talâtî, 20
 Talebe Cemiyeti, 220
 Talebe Cemiyetleri, 138
 Talebe-i Hukuk Cemiyeti, 147
 Talman, İsmail, 209
 Talu, Ercüment Ekrem, 209, 210,
 217
 Tamer, Cahide, 210
 Tan, M. Turhan bkz. Mehmet Samih
 Fethi, 203, 220
 Tanin, 123-126, 142, 145, 146, 149,
 154, 162, 174, 240, 249
 Tanrıkut, Asaf, 212
 Tanrıöver, H. Suphi, 213, 217
 Tansel, F. Abdullah, 237
 Tansu, S. Nafiz, 24, 204, 220
 Tanyeli, Ahmet Hamdi, 206, 210,
 211
 Tarancı, Cahit Sıtkı, 215
 Tarcan, Selim Sırrı, 22, 30, 132, 133,
 134, 141
 Tarı, R. Haşim, 213
 Tarık Gazetesi, 174
 Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan, 66,
 99
 Tarım, Rahim, 288
 Tarih, 182, 199, 227, 259, 261
 Tarih Araştırmaları, 18, 22, 24-27,
 35, 39, 40, 201, 217, 222, 235
 Tarih Aynası, 211
 Tarih Dergisi, 20, 202
 Tarih Dünyası, 205, 206, 208, 211,
 214, 220, 222, 223
 Tarih Enstitüsü Dergisi, 30
 Tarih Hazinesi, 210, 223
 Tarih Kaynakları, 30, 34
 Tarih Kılavuzu, 210
 Tarih Konuşuyor, 218
 Tarih Kurumları, 28
 Tarih Lûgati, 210
 Tarih Mecmuacılığı, 222
 Tarih Mecmuaları, 202, 203, 208,
 212, 213, 218, 220, 222, 223
 Tarih Musahabeleri, 279
 Tarih Orduya Sesleniyor, 207, 208,

- 222
Tarih Semineri Dergisi, 202
Tarih Sesleniyor, 207, 208, 211, 212, 216
Tarih ve Toplum, 62, 63, 116, 120, 166, 174, 193, 203, 234, 260, 280
Tarih Yolunda, 5
Tarih'in Tekerrürü, 128
Tarihçi, 27, 39, 220
Tarihçiliğimiz, 29, 30, 33, 34, 222, 223
Tarih-Coğrafya Dünyası, 214, 216, 220
Tarih-Coğrafya Mecmuası, 214
Tarih-i Cevdet, 193, 231
Tarih-i Meşruiyet, 122, 139
Tarih-i Osmanî Encümeni, 28, 202
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 202
Tarihin Gölgesinde, 203, 208
Tarihin İbret Aynası, 219
Tarihin Sesi, 219
Tarihte Bugün, 221
Tarihte Güzel Kadınlar, 207
Tarihten Sesler, 203, 205, 221, 223
Tarikat-i Muhammediye, 263
Tasvir-i Efkâr, 24, 237
Tasvir-i Efkâr Matbaası, 236
Tâtil-i Eşgâl Kanunu, 165
Tayanç, Memduh Muin, 211., 219
Tayfur, Şahap, 209
TBMM, 21, 175
TDK, 29, 32
Tebaa-i Osmaniye, 91
Tedrisat Mecmuası, 270
Tek, Ahmet Ferit, 245
Tekçe, İsmail Hakkı, 215
Tekdal, M., 221
Tekelioğlu, Sinan, 213
Tekin, 241, 243
Tekinalp, 241, 243, 244, 245
Tekindağ, M. C. Şehabettin, 204, 219, 221
Temizyürek, Fahri, 270
Temo, İbrahim, 21, 45, 46, 51, 52, 100
Temyiz, 272
Tensikat, 103, 142
Tepedelenlioğlu, N.N., 213, 220
Tepeyran, Ebubekir Hâzım, 12, 22, 29, 218
Tersane, 112
Terzioğlu, Said Arif, 219
Teselya, 119, 229
Tevârih-i Al-i Osman, 29
Tevfik Nadir Bkz. Yorulmaz, Haydar Rifat, 162
Tevfik Paşa (Ahmet T. Okday), 31
Tıbbiye, 47, 49, 50, 51, 53
Tıbbiyeliler, 50, 51, 53
Ticaret ve Nafia Nezareti, 166
Til, Enis Tahsin, 209
Tilgen, Nurullah, 212
Times Gazetesi, 124
Tiyatrocular, 22
Tiz, Sırrı, 209
Togan, Zeki Velidi, 204
Toker, Tarhan, 206, 215
Tolasa, Harun, 20, 261

- Tongsir, H. Semih, 206
Top, 149
 Top Fabrikası, 165
 Topçu Fırkası, 165
 Topçu İhsan (Eryavuz), 209
 Topkapı Sarayı, 196
 Toprak, Sait (Derviş Oğlu), 12
 Toprak, Zafer, 280
 Topuzlu, Cemil, 22, 140, 216, 218
 Toydemir, Sait, 205, 206, 211
 Tönbeki Dükkanları, 136, 199
 Törenek, Mehmet, 288
 Trablus, 109, 119
 Trablus, Süleyman, 208
 Trablusgarb, 79, 83
 Trabzon, 110, 112, 135, 143, 169-173, 175-192, 262
Trabzon Askerî Ceridesi, 175
Trabzon Basın Tarihi, 175
 Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 175
 Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, 175
Trabzon Tarihi, 178
Trabzon Ticaret Gazetesi, 177
Trabzon Ve Kars Hâtıraları, 175
Trabzon Vilâyeti Salnâmesi, 170
 “Trabzon’da Meşveret”, 174
Trapezuntskiy Vavenny Listok, 174
 TTK, 29, 34, 194, 195
 Tugay, Asaf, 52, 135, 139, 149
 Tugay, S.S., 209
 Tuğrul, Nuri Hüseyin, 209
 Tuna, 169
 Tuna, Orhan, 204
 Tunalı Hilmi, 217
 Tunaya, Tarık Zafer, 45, 52, 63, 64, 175, 204
 Tunçay, Mete, 63
 Tunçay, Rauf, 206
 Tunus, 120
 Tur, S., 206
 Tura, M.S., 206
 Tura, Vefik, 206
 Turabî Efendi, 238
Turan, 240-245
 Turan İdeali, 242
 Turan Muharriri, 244
 Turan Ülkesi, 242
 Turan, Osman, 3
 Turanbek, Lütfî, 211
 Turancılık Düşüncesi, 243, 245
 Turan-Turancılık Tarihinin Kaynakları, 245
 Turgay, Hasan Aşır, 209
 Turgenief, İvan, 163
Turkish Patriot 1883-1961, 243
Turkish-English Lexicon, 33
 Türek, Ahmet, 20
 Türk, 3, 126, 128, 153, 191, 195, 241, 242, 243, 244, 245, 278
Türk Ansiklopedisi, 245, 259
 Türk Araştırmacılar, 243
 Türk Aydınları, 119, 125
 Türk Cemiyeti, 277
 Türk Dil Kurumu, 18
Türk Dili, 40
Türk Dili Ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 261
Türk Dünyası, 212

- Türk Dünyası* 1954 Yıllığı, 212
 Türk Düşmanı, 122
 Türk Edebiyatı, 269, 280
Türk Edib ve Şairleri, 270
 Türk Efkârı, 205
Türk Eğitim Tarihi, 270
 Türk Folklor Kongresi, 17
 Türk Folkloru, 11, 17
 Türk Hanlıkları, 119
Türk Hukuk Ve İktisat Mecmuası, 202
 Türk Hükümeti, 108
 Türk Kavmi, 242
 Türk Kitapçıları, 22
 Türk Köylüsü, 253
 Türk Kültürü, 28, 197
Türk Kültürü, 245
 Türk Maarif Tarihi, 268
 Türk Maarifi, 269
 Türk Matbaası, 173, 190
 Türk Matbuatı, 201
Türk Meşhurları Ansiklopedisi, 101, 120, 271
 Türk Meşrutiyeti, 125
 Türk Neşriyat Kongresi (I.), 28
 Türk Resim Sanatı, 222
Türk Romanında Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı, 40
 Türk Ruhu, 240, 241
 Türk Siyasî Düşüncesi, 5, 117
Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, 202
Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 202
 Türk Tarih Kurumu, 27, 28, 30
 Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, 194
 Türk Tarihçiliği, 28, 32, 35
 Türk Tarihi, 36
Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi, 284
Türk Yurdu, 42, 196, 223, 244, 245
Türk Yurdu Kütüphanesi, 244
 Türk, Cezmi, 213
 Türkçe, 19, 29, 31, 32, 34, 36, 65, 69, 101, 172-174, 176, 194, 239, 243, 248, 263, 266, 269, 283
Türkçe Eserler Kataloğu, 64, 176, 178, 238
Türkçe Sözlük, 32, 33
 Türkçü, 65
 Türkçülük, 242, 244
 Türker, Şefik, 204
 Türkgeldi, Ali Fuat, 214
 Türkioğlu, Mehmet, 206
 Türkiyat Enstitüsü, 28
Türkiyat Mecmuası, 202
 Türkiyatçı, 243
 Türkiye, 6, 28, 33-37, 102, 120-122, 124, 125, 193, 196, 203, 207, 222, 227, 231, 243, 248, 259
Türkiye'de Çağdaşlaşma, 198
Türkiye'de Çalışma İlişkileri Tarihi, 160
Türkiye'de Matbuat Ve Neşriyat Yasaıkları Tarihi, 229
Türkiye'de Siyasal Partiler, 64, 175
Türkiye'de Tütün, 258, 259
 Türkler, 41, 121, 127, 129, 228, 229, 242, 244, 248, 277

- Türklük, 242
 Turnagöl, Adnan, 204
 Tütün, 258-267
 Tütüncübaşı Şükrü, 213
Tüfenk, 149
 Tülbentçi, Feridun Fazıl, 174, 209, 214
 Tümay, Kerim R., 209
 Tümertekin, Erol, 212
 Tür, Nurettin, 209
- U
- Uçman, Abdullah, 117
 Ulay, Sıtkı, 21
 Ulema, 22, 114, 115, 118, 263-265, 272
 Uluçay, M. Çağatay, 206, 207, 211, 214-216,
 Uludağ, O. Şevki, 220
 Ulunay, Ref'i Cevad, 128, 216
 Umumî Aff, 135
 Unan, Mustafa, 218
 Unat, Faik Reşit, 209
 Ural, Dr. Şadan Talat, 206
 Uran, Hilmi, 147, 213
 Uras, Şükrü, 215
 Uraz, Murad, 270
 Usûl-ü Cedid Hareketi, 270
 "Usûl-ü Meşveret", 54, 55
 Uşaklıgil, Halid Ziya, 102, 119, 209, 218, 279
 Uyguner, Muzaffer, 206
 Uygur, Abdullah, 209
 Uygur, Macit, 206, 212
 Uysal, Abdullah, 34
- Uzer, Tahsin, 213
 Uzluk, F. Nafiz, 216
 "Uzun Sokak Caddesi'nde 3 Numaralı Matbaa", 172, 181
 Uzunca, Suphi, 206
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 206, 209, 210, 215, 275, 276
 Uzunkulaklı, 279
- Ü
- Üçüncü Ordu, 149, 184
 Ülgen, Ali Saim, 215
 Ülgen, Hikmet, 212, 215
 Ülken, Hilmi Ziya, 127
 Ülker, Muhittin, 13
 Ülker, Reşit, 204
 Ülkümen, Ahmed Hamdi Nebizâde, 213, 283
 Ülkütaşır, M. Şakir, 204, 215
 Ümera, 118
Ün, 202
 Ünal, Tahsin, 206, 209, 214, 215
 Ünaydın, Ruşen Eşref, 213
 Ünver, A. Süheyl, 204, 206, 210, 212, 215, 216, 219, 220
 Üsküner Matbaası, 173, 182, 184-186
 Üsküp, 149
- V
- Vahid, 214
 Vak'anüvis, 19, 198
 Vak'a-Nüvis Tarihleri, 30
 Vak'a-Nüvisan-ı Devlet-i Aliye, 19, 199

Vâlâ Nureddin, 176, 209
 Van, 103, 105
 Vandemir, Baki, 215
 Vaner, Haydar, 212
 Vankulu, 195
 Vâ-Nû, 204
 Varal, Ahmed Hamdi, 181
 Varal, Ahmet Hamdi (Sürmeneli), 183
 Varna, 266
 Varoğlu, Hamdi, 206, 215
 Vasiyetnâme, 247-249, 252- 257
 Vekayi-i Tarihiye, 259
 Veleç Çelebi, 30, 209
 Veli Efendizâde, 194
 Verne, Jules, 214
 Vesikalar Defteri, 155, 163, 231
 Vespucci, Amerigo, 258
 Vezir Hanı, 287
 Vilâyat-ı Selâse, 103
 Vilâyat-ı Sitte, 103
 Vilâyet Matbaaları, 169, 170, 171, 172, 178-180
 "Vilâyet Matbaaları Ve Gazeteleri", 170
 Vilâyet Mektubçusu, 170, 173
 Vize, 268
 Vizeli Eminzâde Rıza, 124

W
 Watts, William, 238
 William Watts Matbaası, 238
 Wilson Prensipleri, 126, 130
 Wilson (T. Woodrow), 126
 Wolf, Franz, 36

Y

Yağız, Sudi, 209
 Yahudi, 242, 243
 Yahya Galip, (Kargı), 218
 Yahya Kemal (Beyatlı), 102, 154
 Yakın Çağ Tarihçileri, 40
 Yakın Çağ Tarihi, 18
 Yakın Tarihi Yazmak, 38, 39
 Yakın Tarihimiz, 216, 222, 223
 Yakın Tarihimiz, 27, 41, 42, 63, 65, 160, 163, 213, 235
 Yalçın, Hüseyin Cahit, 33, 124, 125, 142, 146, 174, 188, 213, 217, 249, 250, 251, 255, 279, 280
 Yalkın, M.Razi, 24, 205, 207, 208, 211,
 Yalman, Ahmet Emin, 122, 212
 Yamaç, Hasan Naci, 174
 Yarasimos (Yunanlı), 233, 234
 Yasaknâme, 236, 237, 246, 256
 Yaş Anlaşmaları, 117
 Yaver, 115
 Yavuz, Güngör, 219
 Yazgan, Rıfat (Hattat), 22, 30
 Yazıcı, Tahsin, 215
 Yazıcıoğlu, Haşim Zeki, 210
 Yazıcıoğlu, Leyla, 206
 Yazman, Arslan Tufan, 209
 Yazman, M. Şevki, 215, 216, 218
 Yedikule, 163, 166
 7. Kolordu, 149
 Yekta, Rauf, 214
 Yekenci, Raif, 206, 207
 Yemen, 24, 120, 187
 Yener, Şakir Sabri, 12

- Yeni Gazete*, 150
Yeni Osmanlılar Tarihi, 33
Yeni Politika, 24
Yeni Sabah, 24, 25
Yeni Tarih Dergisi, 214
Yeni Tarih Dünyası, 211, 212
Yeni Türk Ansiklopedisi, 245
Yeni Türkiye, 62, 130, 152
Yeni Yol Matbaası, 173, 177, 191
Yeni Yol, 177
 Yeniaras, Ali, 213
 Yenice, 261
 Yesarî, Mahmut, 204, 206
 Yetkin, Suut Kemal, 215
 Yıldırımkemal, Nejat, 206
 Yıldız, 111, 114, 140, 233, 274
 Yıldız Camii, 253
 Yıldız Sarayı, 102, 112
Yıldıznâme, 253
 Yinanç, Mükrimin Halil, 204, 215
 Yorulmaz, Haydar Rifat, 162-165
 Yovañev, 162, 165
 Yöntem, A. Canib, 217
Yuhanna'ya Dair Nutuk, 176
 Yulaç, M. Sami, 209
 Yunan, 119
 Yunan Bayrağı, 229
 Yunan Harbi, 102
 Yunan İhtilâlcileri, 229
 Yunan Tabağı, 229
 Yunanistan, 109, 123, 228, 231
 Yunanlı, 234
 Yunanlılar, 119
 Yund, Kerim, 215
 Yunus Emre, 42
 Yunus Nadi (Abalıoğlu), 23
 Yurdakul, Mehmet Emin, 209
 Yurdatap Selâmi Münir, 206, 212
 Yurdoğlu, Selâhaddin, 31
 Yurtman, A. Seniy, 218
 Yusuf İzzeddin Efendi (Veliht), 207
 Yücel, Ahmed Ersin, 196
 Yücel, E., 219
 Yücel, Hasan Âli, 23, 216, 219
 Yürük, Suat, 204
100 Ünlü Türk Eseri, 287
100 Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972, 169
 Yüzbaşı Nâzım, 41
Yüzbaşı Selâhaddin'in Romanı, 32
- Z**
 Zâbitan-ı Askeriye, 114
 Zabiye Nezareti, 132, 266
 Zacharia, G., 208
 Zakar Ef., 171
Zanbak, 277, 280-288
 Zeki Bey, 136
 Zeki Paşa, 217
 Zıstovi Antlaşması, 117
 Ziver Ef., 170
 Ziya Nuri, 219
 Ziya Paşa, 169
 Ziya Şakir, 135, 204
 Ziyad Ebuzziya, 33
 Zoğrafos, Hristaki, 261
 Zühdi (Hâfız-Trabzonlu Hâfız Tayyip Efendizade), 178, 179, 181, 187
 Zühtü Paşa, 270

Tarih Yolunda ismiyle kitap hâlinde toplanan bu yazılar, gerçekten de, tarihçilik yolunda geçen senelerin ve harcanan mesainin küçük işaret ve delillerinden ibarettir. Yazıların ilk dikkati çeken tarafı şimdiye kadar mesele olarak bile görülmeyen mevzulara dair olmasıdır. Bu bakımdan çok hususî bir tarihçilik telâkkisinin, daha doğrusu heyecanının ve zevkinin tezahürü olarak seçilen küçük ve çok kenarda mevzulara tahsis edilmiş yazıların çokluğu ilk bakışta dikkati çekebilir. Meselâ ilk dinî kitap olarak basıldığı söylenip geçilen *Birgivi Risâlesi* hakkındaki yazı ile matbuat yasakları hakkındaki bütün yazılar ve “Türk siyasi düşüncesinde İngilizperestlik” yazısı örnek olarak gösterilebilir.

Tarih usûlü hakkındaki makaleler ise bu meseleye olan alâkamızın şahitleri olarak görülebilir. Bu konuda daha çok araştırma yapılması gereği bugün de ortadadır. Bu gibi küçük görülebilecek mevzu ve mefhumlar hakkında, mümkün olduğu kadar tafsilâtlı ve teferruatlı yazıları, başkalarının mikro tarihçilik diye de isimlendirdiği hücre tarihçiliğinin birer örneği olarak telife çalıştığımızı ifade etmemiz gerekiyor. Tarihte sağlam umumî yorumlara mesned ve delil olabilecek bu gibi araştırmaların daha çok yapılması zarureti ortadadır. Bu bakımdan şahsiyetler, mefhumlar ve vakalara dair araştırmaların artması ve çeşitlilik kazanması tarihçilik için hem bir seviyenin delili ve hem de varlık ve gelişme şartıdır.

